

PIETER VAN NAALDWIJCK

De Paardenvriend

*Over de natuur, het uitkiezen, het opvoeden, de africhting
en de geneeskundige behandeling van paarden (1631)*

DE PAARDENVRIEND

PIETER VAN NAALDWIJK

De paardenvriend

*Over de natuur, het uitkiezen, het opvoeden, de africhting
en de geneeskundige behandeling van paarden (1631)*

Uit het Latijn vertaald door A.C. Oosterhuis
Van een inleiding en commentaar voorzien door
J.B. Berns, A.C. Oosterhuis en A. Mathijsen

ERASMUS PUBLISHING
ROTTERDAM 1995

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN-HAAG

Naaldwijck, Pieter van

De Paardenvriend : over de natuur, het uitkiezen, het opvoeden, de africhting en de geneeskundige behandeling van paarden (1631) / Pieter van Naaldwijck ; uit het Latijn vert. door A.C. Oosterhuis ; van een inl. en comment. voorz. door J.B. Berns, A.C. Oosterhuis en A. Mathijssen - Rotterdam : Erasmus Publishing, - Ill. - (Pantaleon reeks, ISSN 0926-3292 ; nr. 17)

Oorspr. Latijnse uitg. - Leiden 1631. - Met lit. opg., reg.

ISBN 90-5235-030-7

NUC1 749 641

Trefw.: paarden / diergeneeskunde ; geschiedenis : 17e eeuw.

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door:

A.U.V. dierenartscoöperatie

Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde

Illustratie omslag: De juiste houding van een ruiter te paard. Gravure van Crispyn van de Passe. Ontleend aan: A. de Pluvinet, *Manteige Royal*, Parijs 1624 (Foto UB Amsterdam)

Vormgeving C.H.R. Gourts

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 i.d. her. Besluit van 27 juni 1974 (S. 2), 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, S. 1, 347 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1150 AW Amstelveen).

Voor het overnemen van gedeeltes uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

© 2005 Erasmus Publishing, Rotterdam

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vervoerd, opgeleverd of een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

VOORWOORD

De belangrijkste Nederlandse bijdrage aan de diergeneeskunde van de zeventiende eeuw is het boek *Libri duo Philippicorum, sive de equorum natura, electione, educatione, disciplina et curatione*, geschreven door Pieter van Naaldwijck en gedrukt en uitgegeven in 1631. De titel luidt in het Nederlands: 'De Paardenvriend, of: Over de natuur, het uitkiezen, het opvoeden, de africhting en de geneeskundige behandeling van paarden'. Deze lange titel is meteen een goede weergave van de inhoud.

Dit boek verdient de aandacht van de diergeneeskundigen en van de talrijke paardenliefhebbers; het moet een ereplaats krijgen in de geschiedenis van de Nederlandse diergeneeskunde. Daarom wordt het nu in vertaling aangeboden, voorzien van een inleiding, met toelichtende en verklarende aantekeningen en ontsloten door registers.

Wijze van uitgeven

De Latijnse tekst is zo letterlijk mogelijk vertaald. Citaten van klassieke schrijvers en uit de Middeleeuwse en latere vakliteratuur zijn in de tekst met de letter c en een cijfer aangegeven; ter plaatse wordt in de kantlijn telkens de bronvermelding gegeven. Door middel van een uitgebreid notenapparaat worden moeilijke of onduidelijke plaatsen verhelderd en worden bepaalde vertalingen toegelicht. De bibliografie geeft een overzicht van de geraadpleegde secundaire literatuur en van geraadpleegde teksten. Een aantal registers ontsluit de tekst: een register van ziekten en aandoeningen en een register van medicamenten, weer onderverdeeld in plantaardige medicamenten, medicamenten van dierlijke oorsprong, minerale en chemische medicamenten en tenslotte medicamenten van gemengde samenstelling.

De vertaling is van de hand van mevrouw drs. A.C. Oosterhuis, die tevens met nooit aflatende ijver en vasthoudendheid informatie zocht over de afkomst van Pieter van Naaldwijck. Dit zeer moeilijke onderzoek vond uiteindelijk zijn bekroning door een advies van drs. P. Verhoef, directeur van Erasmus Publishing. Het spoor, aangegeven door de heer Verhoef, voerde

naar het streekarchief Voorne-Putten in Brielle en vandaar naar drs. J.F. Blom, aan wie wij onze gegevens omtrent Van Naaldwijcks vader danken. Tot onze spijt heeft de heer Blom door zijn vroegtijdig heengaan het verschijnen van deze uitgave niet meer mogen beleven. Drs. A. Mathijssen stond altijd klaar met raad en daad; hij heeft, als kenner bij uistek van de geschiedenis van de Nederlandse diergeneeskunde, aanvullende gegevens verstrekt en nuttig commentaar gegeven. Het geduld van uitgever en redactie van de Pantaleon-reeks is dikwijls op de proef gesteld. Prof.dr. M.J. van Lieburg gaf naast kritische kanttekeningen veel waardevolle adviezen. De vertaling werd mogelijk gemaakt vanuit het project 'Facilitaire ondersteuning' van het Ministerie van O&W. Financiële steun werd voorts verleend door de Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde en het Veterinair Historisch Genootschap.

Ons past een woord van hartelijke dank aan de volgende deskundigen, door wier medewerking deze uitgave op een goed niveau voltooid kon worden. Dr. J. Römelingh verleende waardevolle gegevens voor het biografisch onderzoek naar Van Naaldwijck en Dietrich von Falkenberg. Prof.dr. P.G. Hoftijzer gaf uitvoerige informatie betreffende de drukkers Willem Christiaensz. en Joris Cornelisz. Drs. R. Breugelmans verleende eveneens inlichtingen omtrent de drukkers, maar ook betreffende de uitgever Clouck. Dr. D.A. Wittop Koning schonk onmisbare hulp bij de vertaling van enige medicamenten. Dr. F. Akkerman verleende waardevolle adviezen inzake de epistola dedicatoria. Tevens danken wij de heer P.J.M. de Baar, gemeentearchivaris te Leiden, voor interessante inlichtingen, in de loop van vele jaren geschonken. Onze oprechte dank gaat eveneens uit naar dr. O.P. Räf, die de twee brieven van Van Naaldwijck aan Dietrich von Falkenberg in de universiteitsbibliotheek van Uppsala gevonden heeft. Mevrouw G.J. Kylstra-v.d. Eijk danken we hartelijk voor het beschikbaar stellen van de door haar echtgenoot indertijd verzamelde documentatie met betrekking tot Pieter van Naaldwijck.

Tevens verdienen de medewerkers van de volgende instellingen onze barlijke dank: Universiteitsbibliotheek Amsterdam (afdeling ZKW), Universiteitsbibliotheek Leiden (Dousa afdeling), Universiteitsbibliotheek Uppsala, Plantagebibliotheek Amsterdam, Bibliotheek Diergeneeskunde Utrecht, The British Library te Londen, Herzog August Bibliothek te Wolfenbüttel, Algemeen Rijksarchief in Zuid-Holland te Den Haag, Gemeentearchief Amsterdam, Landsarkivet Göteborg, Ortnamnsarkivet Uppsala, Historiska Museum Göteborg, Klassiek Seminarium der Universiteit van Amsterdam, Hortus Botanicus te Leiden. Ten slotte danken wij de heer P. Verhoef voor de zeer verzorgde vormgeving van deze uitgave, die de sfeer van Van Naaldwijcks werk uitstekend tot haar recht laat komen.

INHOUD

Voorwoord	5
Inleiding	9
Libri duo Philippicorum	43
Bijlagen	
Brieven	201
Bibliografie	207
Registers	
1. Ziekten en aandoeningen	217
2. Geneesmiddelen van plantaardige oorsprong	218
2.1 Geneesmiddelen van menselijke en dierlijke oorsprong	221
2.2 Geneesmiddelen van minerale en chemische oorsprong	222
2.3 Geneesmiddelen van gemengde samenstelling	222

INLEIDING

Het is eigenlijk verwonderlijk dat een samenleving die op zoveel terreinen afhankelijk was van het paard als rijdier, maar ook als trek- en lasrdier, de zorg voor zijn gezondheid eeuwenlang ten dele overliet aan leken. De twee populairste paardenboeken uit de geschiedenis van de Nederlandse diergeneeskunde, namelijk P.A. van Coer, *Toevlugt of Heylsamen Remedien voor alderhande Sieckten en Accidenten die de Paerden soude konnen overkoomen* ('s-Gravenhage 1688) en Jacobus de Smet, *Den lusthof van het cureren der peerden* (Antwerpen 1685) werden geschreven door een hoefsmid en door een paardendokter. Terwijl de humane geneeskunde al vroeg figuren voortbracht die in internationaal aanzien sronnen, bleef de diergeneeskunde lange tijd achter, echter met één uitzondering: Pieter van Naaldwijck. Zijn boek behoort tot het beste op het gebied van de hippiatrie dat de zeventiende eeuw heeft voortgebracht en het stond ook internationaal in hoog aanzien. Het is opmerkelijk dat Van Naaldwijck de paardengeneeskunde als een zelfstandige en volwaardige wetenschap behandelt, en niet als een variant op de humane geneeskunde, zoals men in de zeventiende eeuw gewoonlijk dacht. Het gebruik van de taal van de internationale wetenschap van die tijd, het Latijn, maakte een verspreiding van zijn boek over veel landen mogelijk, maar tegelijk is het ontbreken van een Nederlandse vertaling de oorzaak ervan geweest dat dit boek thans in vergetelheid is geraakt. De vertaling die in de voorliggende uitgave wordt geboden is dan ook in de eerste plaats een daad van eerherstel, maar wil tegelijkertijd de Nederlandse diergeneeskundigen en paardenliefhebbers in staat stellen kennis te maken met dit boeiende paardenboek.

In tegenstelling tot de meeste auteurs van paardenboeken schreef Van Naaldwijck zijn boek niet voor een bepaalde lezerskring, maar meer om zich te revancheren voor het ongeluk dat hem te Göteborg ten deel gevallen was. Daar hij niet alleen geleerd was, maar ook literaire talenten bezat, ontstond op deze manier een paardenboek dat uniek is om zijn wetenschappelijke formuleringen en kunstzinnig taalgebruik.

Dit paardenboek, waarvan de volledige titel is: *Libri duo Philippicorum, sive de equorum natura, electione, educatione, disciplina et curatione*, verscheen

in 1631 bij Andries Clouck te Leiden.¹ We kunnen de titel het best vertalen met: 'De Paardenvriend, deel 1 en 2, of: Over de natuur, het uitkiezen, het opvoeden, de africhting en de geneeskundige behandeling van paarden'. Hoe tijdgenoten *Libri duo Philippicorum* beoordeelden, weten we niet. Eerst de moderne veterinaire geschiedschrijvers laten zich erover uit en hun oordeel is positief. Zelfs Leclainche, die men toch een francocentrisch historiograaf mag noemen, prijst in zijn prachtige *Histoire illustrée de la médecine vétérinaire* het werk van 'Pietr van Maldwyk, un médecin hollandais', die volgens hem, wat kennis en ervaring betreft, boven zijn tijdgenoten uitsteekt.² Claude Bourgelat (1712-1779) daarentegen liet zich in zijn *Éléments d'hippiatrique* wat minder positief uit over het werk van Pieter van Naaldwijck, omdat er teveel oud bijgeloof in opgenomen zou zijn.³ Wie Van Naaldwijcks boek echter goed leest, zal op tal van plaatsen vaststellen dat ook hij kritisch regenover dat oude bijgeloof staat.

Georg Ludwig Rumpelt (1729-1785) maakte tijdens een studiereis ter voorbereiding op het directoraat van de Vecartsenijschool te Dresden in de Universiteitsbibliotheek van Göttingen kennis met het werk van Pieter van Naaldwijck. Hij sprak er vol lof over en beschouwde het als een belangrijke studie op het gebied van de hippiatrie.⁴ Zo werd bijna 150 jaar na verschijnen het werk van Van Naaldwijck herontdekt. Als een man als Rumpelt, die van zeer grote betekenis is geweest voor de ontwikkeling van de veterinaire pathologie, uit het werk van Van Naaldwijck belangrijke elementen wist te halen, verdient dit aan de vergetelheid ontrukkt te worden en een waardige plaats te krijgen in de geschiedenis van de diergeneeskunde. Dat was ook de mening van Reinhard Froehner (1869-1955) en dat was voor hem de motivering om het tweede deel van *Libri duo Philippicorum* te vertalen en van een inleiding te voorzien.⁵

Dat van het werk van Pieter van Naaldwijck momenteel niet één exemplaar in een Nederlandse bibliotheek aanwezig is, moet op zijn minst een opmerkelijk feit genoemd worden. Alexander Numan (1780-1852), die directeur is geweest van de Rijksveeartsenijschool te Utrecht, heeft blijkens zijn geschriften het werk gekend. Het exemplaar dat hij raadpleegde, is echter niet meer aanwezig in een Nederlandse bibliotheek.⁶ In de Nederlandstalige veterinaire literatuur van de achttiende eeuw kan slechts één werk worden aangewezen waarin expliciet naar Van Naaldwijck wordt verwezen: *Huismans Handboek voorgesteld in den Frieschen Stalmeester en koeyen-dokter*, door J.W., verschenen in Leeuwarden in 1772.⁷

1 *Jeugd en studie in Leiden*

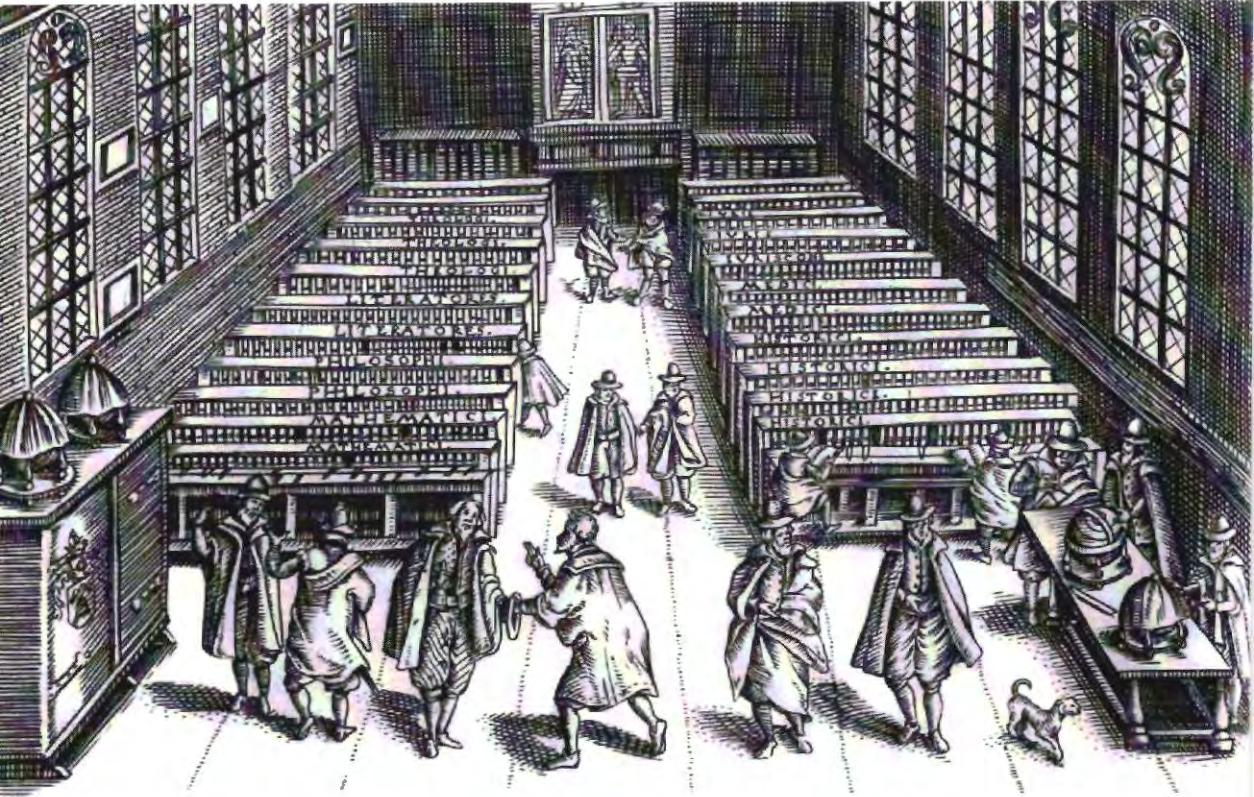
Pieter van Naaldwijck werd waarschijnlijk in 1597 te Nieuwenhoorn geboren, waar zijn vader Willem Crijnsze van Naaldwijck op 16 juni 1596 zijn intrede als predikant deed.⁸

Het gezin van Willem Crijnsze en zijn vrouw Jannerjen Jans telde tenminste vier kinderen: de zoon Pieter, de dochters Aeltgen en Baertgen en een zoon of dochter, die in 1605 in Brielle overleed. Nadat hij zijn vrouw verloren had, hertrouwde Willem Crijnsze in 1626 met Catharina Pieters Jd., een dochter van Pieter Jacobsze, burgemeester van Brielle, in wiens huis van 1616 tot 1618 kerkdiensten voor contra-remonstranten werden gehouden.⁹

De vader van Pieter was geboren in Delft, waarvandaan hij als kind omwille van het geloof met zijn ouders had moeten vluchten. Hij werd schoolmeester te Vlaardingen en om zijn grote gaven en trouw aan het nieuwe geloof deed de Classis van Voorne en Putten in 1595 een beroep op hem om een propositie te doen, ofschoon hij geen theologie gestudeerd had. Waarschijnlijk beschikte hij over de singuliere gaven, die volgens artikel 8 van de Dordtse Kerkorde van 1619 vereist waren om iemand zonder wetenschappelijke opleiding tot het predikambt toe te laten. Op 16 juni 1596 werd hij als predikant bevestigd in Nieuwenhoorn. Van 1600 tot 1605 was hij predikant te Maasland en van 1605 tot 1636 diende hij de gemeente van Brielle, met als intermezzo de periode van 1616 tot 1618, toen hij in verband met de strijd van remonstranten en contra-remonstranten – hij was contra-remonstrant – werd afgezet en uit de stad werd verbannen.¹⁰ Hij ging toen naar zijn vaderstad Delft terug. Nadat de Prins van Oranje in 1618 een stadsbestuur van contra-remonstranten in Brielle had aangesteld, verzocht Willem Crijnsze weer tot het ambt te worden toegelaten. Dit verzoek werd ingewilligd en de familie vestigde zich omstreeks 1 november 1618 weer in Brielle.¹¹ In 1636 ging hij met emeritaat.

Willem Crijnsze schreef in 1620 een uitvoerig verslag over de kerkelijke beroeringen in Brielle in de jaren 1612-1619 en gaf het de titel 'Notirie van de kerckelicke saecken, gevallen in Den Briel ende Lande van Voorn 'tzedert den jare 1600'. Dit verslag is in een uitstekende stijl geschreven. Het is duidelijk dat de schrijverstalenten van de zoon Pieter ook bij de vader aanwezig waren. Het verfijnde gevoel voor buimor dat in sommige passages van de 'Notirie' aan de dag treedt, is eveneens te vinden in de brief van Van Naaldwijck aan Dietrich van Falkenberg, van 2 februari 1629.

Het is treffend hoezeer Willem Crijnsze zorg droeg voor de studiemogelijkheden van zijn zoon Pieter. In 1610 verzocht hij de vroedschap van Brielle zijn zoon een studiebeurs te verlenen, en hem, als Lambertus Barlaeus, een jongere broer van Caspar, een andere bursaal van de stad, zijn theologische studies zou voltooid hebben, theologie te laten studeren in het Statencollege

Universiteitsbibliotheek Leiden in 1610. Gravure van J.C. Woudanus. Ontleend aan: J. Meursius, *Athenae Batavae*, Leiden 1625. (Foto UB Amsterdam)

te Leiden.¹² Dit verzoek werd ingewilligd en op 13 april 1610 werd hem jaarlijks 20 ponden grooten Vlaams als studiebeurs toegezegd en op 28 september 1613 nog 42 ponden extra. In 1614 en de vier volgende jaren ontving hij een beurs van 100 Carolusguldens per jaar.

Op 27 juni 1614 liet Pierer Willemsze van Naaldwijck zich inschrijven aan de Leidse universiteit als student filosofie, op 26 juni 1617 als student theologie. De studie filosofie moet als een onderdeel van de opleiding in de theologie worden beschouwd. Hij nam echter niet zijn intrek in het Staren-college; daar was de plaats van Brielle nog bezet door Lambertus Barlaeus.¹³ Hij woonde van 1614 tot 1622 aan de Houtmarkt, bij de houthandelaar Jacob Willems.¹⁴ Op 16 mei 1620 volgt zijn inschrijving als student medicijnen, hierbij wordt zijn leeftijd vermeld: 23 jaar. In de universitaire recensie-registers van 1622 komt de naam 'Petrus à Naaldwijck' eveneens voor.¹⁵ Het is waarschijnlijk dat hij zijn studie in Leiden voltooid heeft, al zwijgen de bronnen hierover.

Het moet niet uitgesloten geacht worden dat de nieuwe studie te maken had met de problemen van remonstranten en contra-remonstranten. Zijn vader was er het slachtoffer van geworden, evenals Caspar Barlaeus en Johannes van Naarssen, twee goede bekenden, misschien zelfs vrienden van Van Naaldwijck. Barlaeus, die in 1612 tot subregent van het Statencollege benoemd werd en in 1617 tot hoogleraar logica aan de Leidse universiteit, verloor deze functies in 1619 wegens zijn remonstrantse sympathieën.

De onrechtvaardige behandeling die de remonstrantse predikant Henricus Leo in 1618 ten deel viel op de Dordtse synode, deed Johannes van Naarssen, eveneens remonstrant, besluiten om in hetzelfde jaar ontslag te nemen als predikant. Na een medische studie in Caen, vertrok hij naar Zweden, waar hij in 1625 lijfarts en historiograaf van Gustaaf II werd en zich tot een goed dichter ontwikkelde.¹⁶

Aan de Leidse universiteit trof Van Naaldwijck een medische opleiding, die zeer klassiek-historisch gericht was. Daar hij een grote literaire belangstelling had (hiervan getuigen zijn brieven aan Von Falkenberg), zal hij de colleges tekstinterpretatie van Hippocrates, Galenus, Celsus en Dioscorides met veel genoegen gevolgd hebben. Een student kon in de zeventiende eeuw twee graden in de medische wetenschap behalen: licentiaat en doctoraat. De studie werd afgesloten met een mondeling examen dat een strikt privé-karakter droeg en dat werd afgenomen door de gezamenlijke hoogleraren. Hierna volgde een disputatio, waarbij de kandidaat zijn van te voren ingediende theses in het openbaar moest verdedigen. Deze theses werden aanvankelijk met de hand geschreven, later echter werden zij gedrukt in de vorm van een aardige kleine brochure. Daar het afstuderen via een disputatio geen eenvoudige zaak was, werden er geregeld oefen-disputaties gehouden. In de annalen van de Leidse universiteit is het doctoraat medicijnen van Van Naaldwijck niet geregistreerd. Wel kennen we de namen van zijn hoogleraren: Regnerus Bontius, Aelius Everardus Vorstius, Otho Heurnius en Adrianus Falcoburgius. Het is waarschijnlijk dat hij reeds in zijn Leidse tijd begonnen is met de bestudering van hippologische en hippiatrische geschriften.

2 *Verblijf te Zweden*

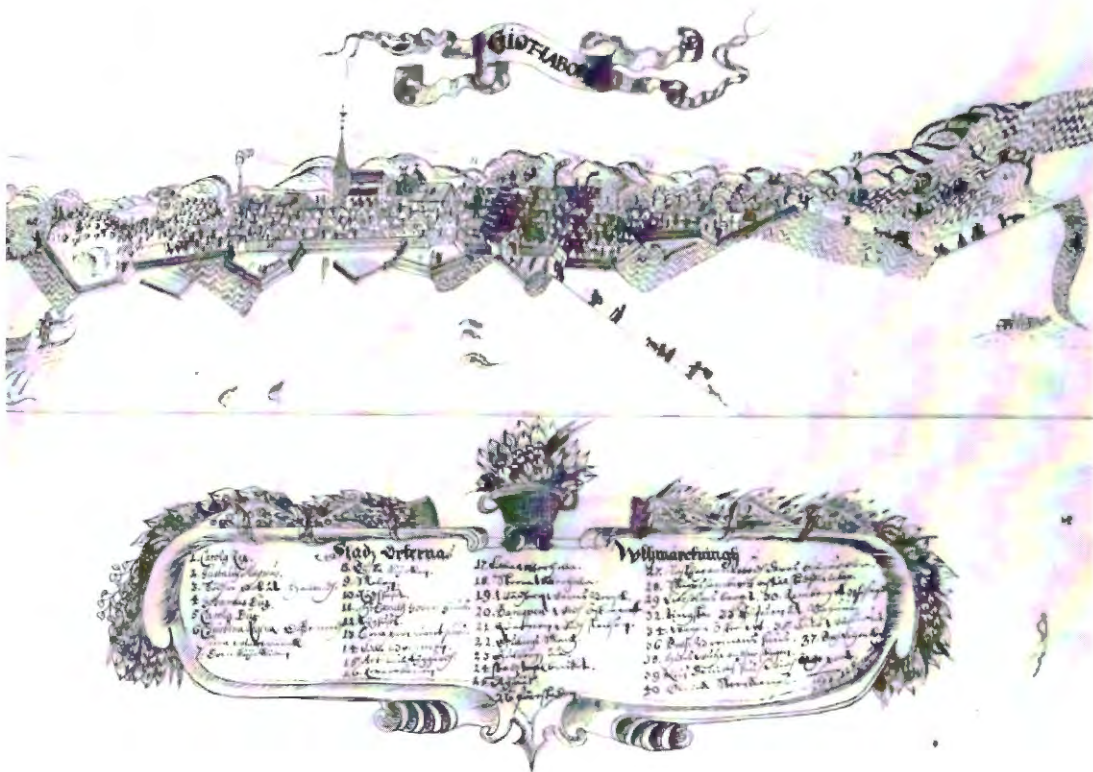
Begin 1624 vestigde Van Naaldwijck zich als arts in Göteborg, op verzoek van de stad. Er zijn twee redenen voor dit verzoek. In de eerste helft van de zeventiende eeuw waren er weinig artsen in Zweden.¹⁷ Aan de universiteit van Uppsala was de medische faculteit nog nauwelijks van start gegaan en de weinige medici die in Zweden werkten, waren meestal buitenlanders, onder wie veel Nederlanders. De tweede reden hangt met de geschiedenis van de stad samen. Het oude Göteborg (op het eiland Hisingen), dat door de

Denen in de Kalmaroorlog verwoest werd, was een geheel Nederlandse vestiging. Koning Gustaaf II stichtte tussen 1619 en 1621 een nieuwe stad Göteborg aan de rivier Göta Alv. Het nieuwe Göteborg was allereerst bedoeld als woonplaats voor de inwoners van Nya Lödöse, een stad die in de Kalmaroorlog gedeceltelijk verwoest was en wegens haar onveilige ligging niet meer herbouwd werd, maar door de Zweedse koning werd opgeheven. Omstreeks 1624 woonde in Göteborg een aanzienlijk aantal Nederlanders, waarvan er velen al in het oude Göteborg hadden gewoond. Bovendien werden na de nieuwe stichting van de stad op last van de Zweedse koning in Nederland immigranten geworven. Verder is er mogelijk een samenhang tussen Van Naaldwijcks benoeming als stadsmedicus en de oprichting van het Göteborgse hospitaal in 1620 of 1621. Dit hospitaal, waar de armen gratis verzorgd werden, maar de anderen betaalden, fungeerde tevens als streek-ziekenhuis. Het was een eind buiten Göteborg gelegen.¹⁸

Een kwitantie uit het jaar 1625 of 1626, bewaard in het Landsarchief in Göteborg, met de tekst: 'Docter Nalwick på sit solarium, 200 daelders', bewijst dat Van Naaldwijck in dienst van de stad werkte.¹⁹ Stenström, *Läkekunstens och hälsovårdens företrädare* (Göteborg 1929) geeft een afbeelding van een andere, in het Nederlands gestelde kwitantie, door Van Naaldwijck ondertekend op 21 februari 1626. Hij verklaart op die dag 200 daalders ontvangen te hebben van Anders Amunson. De reden van betaling is niet duidelijk. Het zou een betaling van salaris kunnen zijn, want Amunson was boekhouder en betaalmeester van de stad Göteborg.

Een tweede aanzienlijke taak vervulde Van Naaldwijck in Göteborg als raadslid. Waarschijnlijk werd hij enige weken na zijn vestiging in 1624, in de raad opgenomen. Hij was één jaar raadslid (1624-1625) en gedurende de maand juni 1624 was hij president van de raad.²⁰ De taak van de raad was zeer omvangrijk en omvatte tevens het houden van rechtszittingen.

De oprichting van een baksteenfabriek was de derde belangrijke taak, die Van Naaldwijck op zich nam.²¹ Deze fabriek, die aan de linkeroever van de rivier de Mölndalsån was gelegen, werd waarschijnlijk in 1625 opgericht. Het idee een steenfabriek op te richten, kan zijn ontstaan door het feit dat Göteborg omstreeks 1625 reeds een levendig centrum van handel en nijverheid was. Er bestond een grote voorkeur voor het houwen in baksteen, want de mooiste bouwkavels werden na loting toegewezen aan degenen die een geheel srenen huis bouwden.²² Aanvankelijk vond zijn werk veel waardering. In een brief van 9 oktober 1631 deelde Jacob van Dijk, burggraaf van Göteborg mee, dat Van Naaldwijck in de fabriek goed werk liet maken. Kort na de oprichting ontstonden echter moeilijkheden tussen Van Naaldwijck en de raad van Göteborg, die leidden tot een proces in 1626. Interessant is dat Van Naaldwijck tijdens dat proces rechtskundige bijstand ontving van Dietrich von Falkenberg, zoals we weten uit twee brieven, van zomer 1628 en 2 februari 1629, waarin hij hem voor zijn hulp bedankt en aankondigt

dat hij zijn boek aan Von Falkenberg zal opdragen.²³ In 1628 vond een tweede proces plaats. Bovendien raakte Van Naaldwijck in toenemende mate bevreesd dat de raadsleden hem het koninklijk privilege, nodig voor het leiden van de fabriek, zouden ontnemen. Dit kan men opmaken uit een brief die Caspar Barlaeus op 20 oktober 1628 aan Van Naaldwijck schreef. Het is een antwoord op een niet-bewaarde brief, waarin Van Naaldwijck in zijn moeilijke situatie Barlaeus om hulp verzoekt. Barlaeus vertelt dat hij de Prins van Oranje ertoe gebracht heeft een brief te schrijven aan de Zweedse koning, met het verzoek Van Naaldwijck bij te staan.²⁴

Van Naaldwijck vreesde terecht voor het verlies van zijn privilege: de raadsleden, geleid door Nils Börjesson, Jakob Hoyer en Daniël Lange, dienden een klacht over de fabriek bij de koning in. Deze klacht omvatte drie punten: de fabriek werd niet goed beheerd; de produktie was te gering en voldeed niet aan de vraag naar haksteen in de stad Göteborg en ten derde,

Göteborg in de zeventiende eeuw. Tekening van P.H. Loffman, gedateerd 12 december 1666. De steenfabriek van Van Naaldwijck is onder de naam 'Stadztiegelbruker' als nr. 24, rechts beneden weergegeven. (Foto Universiteitsbibliotheek Uppsala)

de kwaliteit van de stenen was slecht. Op 23 april 1629 vaardigde de koning een resolutie uit, die inhield dat de stad Göteborg de steenfabriek moest overnemen. Er volgde echter een tweede resolutie op 9 juni 1630, die betekende dat de stad Göteborg samen met Van Naaldwijck de fabriek moest leiden. Gesteund door deze resoluties dwong de raad Van Naaldwijck de fabriek over te dragen, tegen een zekere vergoeding. In verband met bepaalde moeilijkheden werd deze schadevergoeding echter niet uitbetaald. In 1631 reisde Van Naaldwijck daarom naar Duitsland, om zijn beklag te doen bij de koning. In Elbing legde hij zijn zaak aan Oxenstierna voor, die vervolgens op 24 augustus 1631 een brief aan de raad van Göteborg schreef met het dringende verzoek de schadevergoeding aan Van Naaldwijck uit te betalen. In de boekhouding van de stad Göteborg vindt men de volgende post, bij het jaar 1631 opgevoerd: onkosten steenfabriek, 1409 rijksdaalders. Het is echter niet duidelijk of dit bedrag uitsluitend betrekking heeft op de aan Van Naaldwijck betaalde schadevergoeding.

De brieven die Van Naaldwijck aan Von Falkenberg richtte, wekken de indruk dat de raadsprezidenten van de stad en sommige raadsleden niet erg betrouwbaar waren. Deze indruk wordt nog versterkt door een brief die Jacob van Dijk op 9 oktober 1631 aan de Zweedse koning schreef en waarin hij zijn beklag deed over de raadsvoorzitters Nils Börjesson en Jakob Hoyer en over de secretaris van de raad, Daniël Lange. Ze zouden geknocid hebben met gemeentelijke gelden en Van Dijk legt een verband tussen de overname van de steenfabriek door de stad en de benarde toestand van de stedelijke financiën.²⁵ Het proces rond de baksteenfabriek was overigens geen zeldzaam verschijnsel in die tijd. In het zeventiende-eeuwse Göteborg was het beoefenen van een ambacht aan zeer veel regels gebonden en het overtreden daarvan leidde soms tot een proces.²⁶

In 1632 verliet Van Naaldwijck met vrouw en kinderen Göteborg.²⁷ Het is niet bekend waarheen hij gegaan is. Evenmin is bekend of hij enig verder literair werk geschreven heeft. Het *Biographisch Woordenboek der Nederlanden* vermeldt een lofdicht dat Van Naaldwijck gemaakt heeft als bijdrage tot een boek van zijn vriend Johannes van Naarssen, getiteld *Meva Pomerelliae obsidione Polonorum liberata*.²⁸ Het werd in 1627 in Stockholm gedrukt en het verheerlijkt een overwinning van koning Gustaaf II, hij wie van Naarssen als historiograaf in dienst was. De bijdrage van Van Naaldwijck is een epigram van tien regels, geheel in de stijl van de klassieke dichtkunst.

3 *Het paard in de zeventiende-eeuwse samenleving*

Gezien het grote aantal paardenboeken dat in de zestiende en zeventiende eeuw verscheen, is waarschijnlijk ook *Libri duo Philippicorum* bedoeld als een handleiding voor paardenbezitters. Dergelijke handleidingen waren

zeer welkom, gezien de vele functies die het paard in die tijd vervulde, zowel in de privé-sfeer, als ook in de industrieën en in het openbare leven. Zo was men voor het werk op het land voornamelijk op paarden aangewezen. Slicher van Bath documenteert dit treffend met het gegeven dat zelfs de kleinste boer met slechts een klein stukje land op de Veluwe en in Overijssel in de zeventiende eeuw minstens twee paarden bezat.²⁹ In de privé-sfeer deed het paard goede dienst als rij- en trekdier. Paarden waren ook belangrijk voor de bedrijven, in de bouw en ook in de baksteenindustrie. Van Naaldwijk pachtte in Göteborg een wei voor de werkpaarden van zijn baksteenindustrie, de z.g. ‘tegelweide’. Paarden werden ingezet bij de mijn- en dijkbouw en de aanleg van havens. Zo werd het pompwerk, nodig voor de aanleg van de haven van Göteborg (1620-1622), met behulp van paarden verricht. In het openbare leven was er het reizigersvervoer over land per wagen en over water per trekschuit dat afhankelijk was van paardekracht. Paarden waren belangrijk voor het postverkeer. Ook voor het succes in oorlogen was de kwaliteit van de cavalerie alles bepalend.

In het begin van de zestiende eeuw werd de rijkunst via de Napolitaanse en Spaanse rijsscholen een noodzakelijk goed voor allen die welopgevoed door het leven wilden gaan; hierdoor kreeg het paard een culturele rol van betekenis te vervullen.

De aandacht die het paard na 1500 kreeg, is, althans voor Engeland, goed uitgezocht. Er traden toen verschuivingen op zowel in de doeleinden waarvoor het paard werd ingezet, als in de bevolkingsklassen die het paard gebruikten. Joan Thirsk vat deze verschuivingen als volgt samen: In de tijd vóór 1500 was de ruiter, die van de weg gebruik maakte, een uitzonderlijke figuur. Hij kon een heer van hoge stand zijn, een functionaris in dienst van het hof, of tenminste een koerier met een urgent bericht voor de koning, of hij was de knecht van een deftig man. Aan het einde van de zeventiende eeuw werd het paardrijden door de hogere standen beoefend als sport. Alledaagse tochten langs de wegen maakten zij echter bij voorkeur in koetsen, in de hoop hun kleren op deze manier schoon te houden. De burgers die in de maatschappij tot de middenklasse behoorden, reden in diligences. De gegoede burger raakte steeds meer gewend om te paard over de wegen te trekken voor het afhandelen van allerlei eenvoudige zaken.³⁰

Aan de vorstelijke hoven en in de legers, waar veel paarden waren, ontwikkelde zich de paardengeneeskunde. Het hoeft geen verwondering te wekken dat ten behoeve van het boerenpaard de hoefsmid, die toch al een belangrijke rol speelde bij de verzorging van dit dier, ook als paardendokter optrad. Een van de succesvolste Nederlandse paardenboeken van het einde van de zeventiende eeuw, *Toevlugt of Heylsamen Remedien voor alderhande Sieckten en Accidenten die de Paerden soude kunnen overkoomen*, is van de hand van de Haagse hoefsmid Pieter Almanus van Cour (of Coer). Het ver-

scheen voor het eerst in 1688 en beleefde twaalf drukken.³¹ Het boek van Van Naaldwijck is van een geheel andere klasse en kan – zeker wetenschappelijk gezien – niet met *Toevlugt of Heylsame Remedien* vergeleken worden.

4 De literaire bronnen van deel I en II

De stijl van *Libri duo Philippicorum* laat zien dat Van Naaldwijck een auteur van grote eruditie was. Dit blijkt ook uit de vele citaten van klassieke auteurs in deel I.³²

Plinius en Aelianus worden het meest geciteerd. Het was bij zeventiende-eeuwse auteurs die over geneeskunde of natuurwetenschappen schreven, een algemeen gebruik om veel uit Plinius te citeren. Gaius Plinius Secundus (23/24-79) is de beroemde auteur van de *Naturalis Historia*. Aan dit encyclopedisch werk, ingedeeld in 37 boeken (libri), danken wij onze kennis omtrent plantaardige, dierlijke en minerale medicamenten, zoals die werden gebruikt in de antieke geneeskunde. Tevens danken we aan Plinius een overzicht van de kennis der antieke auteurs omtrent het paard. Plinius combineerde zijn geschiedkundig onderzoek met een militaire carrière, werkte tevens als advocaat in Rome en als procurator in verschillende provincies.³³

Claudius Aelianus (c.170–c.235) bekleedde het ambt van priester in zijn geboortestad Praeneste en werkte later in Rome als leraar retoriek en als schrijver. Van Naaldwijck toont in zijn citaten een grote en begrijpelijke voorkeur voor Aelianus. Diens boek *De natura animalium libri XVII*, een verzameling prachtige, maar soms zeer bizarre dierenverhalen, was namelijk zeer beroemd en werd door latere auteurs graag geciteerd, vooral door christelijke schrijvers. De eigenschappen en gewoonten van dieren, door Aelianus in het Grieks beschreven, zijn merendeels fictief. Als bron voor zijn verhalen dienden Griekse auteurs.

Van Naaldwijck citeert in het hoofdstuk over de opvoeding van veulens ook twee andere Romeinse schrijvers: Varro (116-27 v.C.) en Columella (eerste eeuw n.C.), auteurs van beroemde handboeken voor een gemengd boerenbedrijf. In de leer van het africhten zijn enige parallellen met Xenophon te vinden. De Athener Xenophon (c.428-c.354 v.C.), die in Klein-Azië als strateeg optrad, twee geschiedwerken samenstelde, maar ook vele andere literaire genres beoefende, schreef omstreeks 380 v.C. *Περὶ Ἱππικῆς*, waarschijnlijk het mooiste boek over paardrijkunst dat ooit verschenen is. Het was in de Middeleeuwen en in de Renaissance terecht zeer beroemd en heeft grote invloed uitgeoefend op latere paardenboeken. Xenophon is uniek door zijn inzicht in het wezen van een paard en heel bijzonder is dat hij dwangmiddelen bij het africhten van paarden wenst te vermijden. Elementen uit *Περὶ Ἱππικῆς*, van Xenophon vindt men bij Van Naaldwijck terug bij zijn bespreking van de volgende onderwerpen: de noodzakelijke zorgvuldigheid

bij het kiezen van het bit; het belang van beloningen bij het africhten; de wijze waarop men een paard aan iets kan laten wennen waarvoor hij bang is.³⁴

Zeer belangrijk zijn ook de citaten van twee zestiende-eeuwse auteurs: Hieronymus Cardanus en Julius Caesar Scaliger. De hoofdstukken II en III van deel I gaan grotendeels op Cardanus terug. Julius Caesar Scaliger (1484-1558) was een Italiaans medicus en geleerde, die sedert 1525 in Frankrijk werkte; hij schreef wetenschappelijke werken op het gebied van de filologie en de biologie. Het meest beroemd is zijn boek *Poeticæ libri septem*, een handboek voor het schrijven van teksten, waarin veel belang wordt gehecht aan het navolgen van de klassieke auteurs. In 1557 verscheen van hem *Exotericarum exercitationum liber XV de subtilitate*, een encyclopedisch werk waarin Scaliger kritiek levert op Cardanus. In 1619 verscheen Scaligers commentaar op Aristoteles' *Historia de animalibus*. Het bevat tevens de Griekse tekst en een Latijnse vertaling.³⁵

Hieronymus Cardanus (1501-1576) was een van de meest beroemde en universele geleerden van zijn tijd. Hij verrichtte toonaangevend onderzoek op het gebied van de wiskunde, maar hield zich ook bezig met astrologie en filosofie. Zijn kennis van de geneeskunde bezorgde hem het hoogleraarschap te Bologna. In zijn twee beroemde encyclopedische werken, *De subtilitate libri XXI* en *De rerum varietate libri XVII* besteedt hij ruime aandacht aan het paard, een onderwerp waarmee hij zich sterk verbonden voelde. De passages over het paard in *De subtilitate* zijn vrij lichtvoetig geschreven, maar in *De rerum varietate* wordt een wetenschappelijke toon gebruikt. Het gebruik van de werken van Cardanus in een veterinair tractaat is vrij uitzonderlijk.³⁶

Van Naaldwijk citeert in deel I voorts drie middeleeuwse auteurs: Jordanus Ruffus, Petrus de Crescenriis en Laurentius Rusius. Ontleningen aan Rusius' *Hippiatria*, die zowel hippologie als hippiatrie bevat, zijn te vinden in de hoofdstukken IV, VII en VIII van deel I.³⁷

Deel II van *Libri duo Philippicorum* is grotendeels gebaseerd op de zeer rijke traditie van de middeleeuwse paardengeneeskunde. Er zijn drie middeleeuwse auteurs die op wetenschappelijk niveau over paarden en paardenziek-

AVTHORIS CARMEN.

Non me terra teget, caelo sed raptus in alto
 Illustris uiuam docti per ora uirum:
 Quicquid uenturis spectabit Phoebus in annis,
 Cardanos noscet, nomen et usq; meum.

Hieronymus Cardanus.
 Ontleend aan:
De subtilitate libri XXI.
 Bazel 1582. (UB Amsterdam)

ten geschreven hebben: Jordanus Ruffus, Petrus de Crescentiis en Laurentius Rusius. Veel passages van deel II zijn bewerkingen van Rusius' *Hippiatria*.

In Jordanus Ruffus ontmoeten we een zeer begaafd auteur, die zijn wetenschappelijke vorming gedeeltelijk aan de Duitse keizer Frederik II te danken had. Ruffus, afkomstig uit Calabrië, werkte lange tijd als 'marescallus', paardendokter, in dienst van Frederik II, die, als koning van Sicilië, verblijf hield in Palermo. Zelf een geleerde, trachtte de keizer zijn hof tot een centrum van wetenschap te maken. Ruffus is ongetwijfeld wegens zijn grote kwaliteiten als paardendokter door hem in dienst genomen. Bovendien heeft hij door het wetenschappelijk contact met de keizer een grote rijkdom aan hippiatrische kennis verworven. Dit vertelt hij aan het eind van zijn boek dat hij kort na 1250 als een handleiding voor paardenliefhebbers schreef en dat de titel kreeg *De medicina equorum*. Dit boek, dat oorspronkelijk in het Latijn geschreven werd, kreeg als handschrift al een Italiaanse vertaling. De eerste Italiaanse druk verscheen rond 1500 onder de titel *La cirogia delli cavalli*. Een gedrukte uitgave, gebaseerd op de Latijnse handschriften, verscheen pas in 1818 te Padua, onder de titel *Hippiatria*. Het omvat zowel hippologie (18 bladzijden), als hippiatrie (98 bladzijden). Hoewel Ruffus zijn theoretische kennis van de hippiatrie, naar eigen zeggen, aan Frederik II te danken had, wekt zijn knap geschreven boek de indruk dat hij ook zelfstandig wetenschappelijk onderzoek verricht heeft. Van Naaldwijk citeert enige keren uit Ruffus en dat is wel bijzonder te noemen, omdat de Latijnse uitgave in die tijd slechts in de vorm van handschriften voorhanden was.

Petrus de Crescentiis (c.1230-c.1320) was landbouwkundige, senator in Bologna. Hij studeerde aan de universiteit van Bologna logica, geneeskunde, natuurwetenschappen en rechten. Van 1268 tot 1298 maakte hij reizen door heel Italië, waarbij hij de burgemeesters van verschillende steden tijdelijk als rechter assisteerde en landbouwkundige kennis verzamelde. Tussen 1304 en 1309 voltooide hij een beroemd handboek voor een gemengd boerenbedrijf: *In commodum ruralium libri XII*, waarvan het negende boek (caput X-LVII) handelt over paardenziekten. In dit gedeelte vindt men citaten uit het werk van Ruffus en anderen.

Laurentius Rusius' *Hippiatria* vormt het hoogtepunt van de middeleeuwse paardengeneeskunde. Rusius werkte in Rome als paardendokter in dienst van kardinaal Napoleone Orsini, aan wie hij zijn boek, dat tussen 1310 en 1340 ontstaan is, opgedragen heeft. In de prachtig geschreven dedicatie vertelt hij over zijn jarenlange ervaring met de behandeling van paardenziekten, zijn hippiatrische literatuurstudie (Albertus Magnus) en over contacten met collega's die zijn kennis verrijkten. Rusius' boek werd tussen 1490 en 1500 voor het eerst gedrukt, onder de titel *Liber marescalliae*. In 1531 en 1532 verschenen een tweede en derde editie te Parijs, meer uitvoerig en getiteld *Hippiatria*. Rusius heeft vrij veel materiaal ontleend aan Jordanus Ruffus en anderen, maar ook veel belangrijke nieuwe elementen aangebracht. Zijn grote liefde

voor paarden is voelbaar in zijn duidelijke stijl en in de moeite die hij zich getroost om allerlei behandelingsmethoden toe te lichten en in zijn aandacht voor de namen van ziekten. Het is niet zonder reden dat Van Naaldwijk dit meesterwerk als voorbeeld voor zijn boek heeft gekozen.

Ook de Latijnse hippiatrische literatuur van de vierde en vijfde eeuw heeft direct of indirect een bijdrage geleverd aan het tweede deel van *Libri duo Philippicorum*. Genoemd mag worden de *Mulomedicina Chironis*, die in de loop der tijden belangrijker geweest is als object van studie dan als praktisch handboek voor paardenbezitters. Het moet vroeger niet eenvoudig geweest zijn de juiste weg te vinden in dit hippiatrisch verzamelwerk, dat in de tweede helft van de vierde eeuw werd samengesteld uit teksten van vele auteurs, zoals Chiron, Apsyrtus, Columella, Polycletus, Farnax en Sorion. Zoals deze auteurs tot verschillende tijden behoren, de eerste tot en met de vierde eeuw, zo wisselen ook hun bijdragen in wetenschappelijk niveau. De teksten van Chiron en Apsyrtus overtreffen alle andere in hoge mate. Apsyrtus schreef oorspronkelijk in het Grieks, evenals vele andere auteurs van de *Mulomedicina*. Vegetius levert terecht kritiek op de onlogische volgorde van het boek, waarin dezelfde ziekten soms op verschillende plaatsen weer opnieuw worden behandeld. Zijn kritiek op de taal van de auteurs is echter misplaatst, daar de stijl van schrijven te wijten is aan de vertalers.¹²

Vermeldenswaard is verder de figuur van Pelagonius, wiens interessante werk onvoldoende tot zijn recht komt, omdat het zo onvolkomen overgeleverd is. Bij het kopiëren van het oorspronkelijke handschrift van zijn boek zijn veel wijzigingen aangebracht, terwijl de laatste hoofdstukken verloren zijn gegaan. Pelagonius, die waarschijnlijk uit de stad Salona in Dalmatië afkomstig was, schreef omstreeks 350 een *Ars veterinaria*, de eerste Latijnse verhandeling over paardengeneeskunde die wij kennen. Hij ontleent veel aan vroegere auteurs, zoals Columella, Celsus en Apsyrtus. Ieder hoofdstuk – er zijn er ongeveer dertig overgeleverd – begint als een brief, gericht aan een vriend of beschermer, en behandelt telkens één ziekte. In de proloog van zijn beroemde boek levert Vegetius onrechtvaardige kritiek op Pelagonius, wanneer hij beweert dat deze te weinig aandacht schenkt aan de oorzaken en symptomen van ziekten. Pelagonius' ziektebeschrijvingen echter, die in duidelijk Latijn gesteld zijn, zijn juist raak getypeerd en getuigen van een groot observatievermogen. Van Naaldwijk ontleent weinig aan Pelagonius, maar er zijn veel parallellen in het gebruik van medicamenten.

Als derde belangrijke Latijnse auteur kan Vegetius genoemd worden. Flavius Vegetius Renatus heeft de paardenbezitters van zijn tijd een grote dienst bewezen toen hij in het begin van de vijfde eeuw uit een verwarrende hoeveelheid hippiatrische geschriften één goed boek samenstelde, dat in de gedrukte uitgave de titel *Artis veterinariae sive mulomedicinae libri quatuor* kreeg. Het is geen toeval dat dit boek in voortreffelijk Latijn geschreven is, want het zo belangrijke onderwerp diergeneeskunde verdiende volgens Vege-

q' admodu' p'p' p'p' e' z dony p'p'as
p' postioras pedes f'acty curati
posse no' potes

23 i uirita zota i secura fuit reas
lana p'cada impoito exaecto
et old alligato p'riduo postico die
f'icci duplico et i'itru' coherito vna
p'mixto et i' p'omto f'no die soluto
et renouato Si nichil p'ficierit
malagma extra f'acitrate impoito
p'riduu' p' nichil p'ficat i' p'omto ma
lagma illacen coe' mo' usq' dum
p'nu' fiat

24 i aq'lia fuerit i' auriculis aut
i' cadis q' m'me sero f'it' ueris
Et si p'isti na' h'mda' h'uor' p'eat
u'matuz s' u'ter' p'assioe' et p'ri' de
u'atod' l'imb' a'p'p'le' a'cto' qua' op'is
p'le' tu'p' et o'z' q'ru'p'a' p'odes v' don
u'bamuz ut p'ap' p' p'isti e' habes
den' u'ter' l'ip'acim' u'p'o' habes qe
n'ess' ex'au'g'ra' p'ape' o'p'ia' g'ena'p'a
z malagma cruda p' m'z' z ut p'ap'z
h'ed' p'ap'ia' Si ea' curatio no' f'iat
exp'licata u'ter' caustico f'eu'at' p'io
q' h'eat' u'stione' p'otus Si m'is' u'rio
u' p' f'ult' q' locis' u'p'a' sic p'ap'ia' h'ed'
curato

25 i Rheuma pedu' Rheumaticat
pedes h'ic' aut' u'atop' m'uz
ragendi p' ferro' ap'liau't' ei' i' eis
deu'iac'o' z m'ac'u' i' p'edib' m' p'latio
p' i' nou'itabi' mag' u'ada' p'it' h'oc' u'ia
ut p'ap' u'enas' p' ad'p'one' h'oz' u'ioz
h'oc' ei' ta' i' totu' au'f'err' no' p' t'ub'z
et u'one' m'it'udade' z t'raue'ndi' at
hoc' q' f'icere' p'm'issione' f'ic'it'at'
t'emp'o

26 Empelagme x lycenas Impet
go q' n'ap'it' p'lex' mag' i' p'edib'
af'moz' locu' n'ap'it' Et ei' g'ing' u'it'is
q' p'it' n'ap'it' locu' co'm'p'iz'at' u'el
media' r'anda' m' contra' ut' p'og'enu'
p'ap' n'uos' ut' m' contra' p'ap' co'zona'
m' d'ose' q' p'it' u'it'is' rag'ada' p'it' q'

difficili' sanat' q' m'ed'ic'ina' u'ocat'
hoc' aut' u'it'is' e' d'ip'olu' imp'et'go
q' d' appellat' q' cura' f'ual't'is' z'eb'
ut' f'ap't'us' u'el' u'stione' no' f'ine' all'
g'atia' et' mal'ag'mat'ib'z' r'at'ul'ot'us'
h'oc' r'ac'o'e' curate' i' p'et'ig'm'es' p'ane'
p' p'ossunt

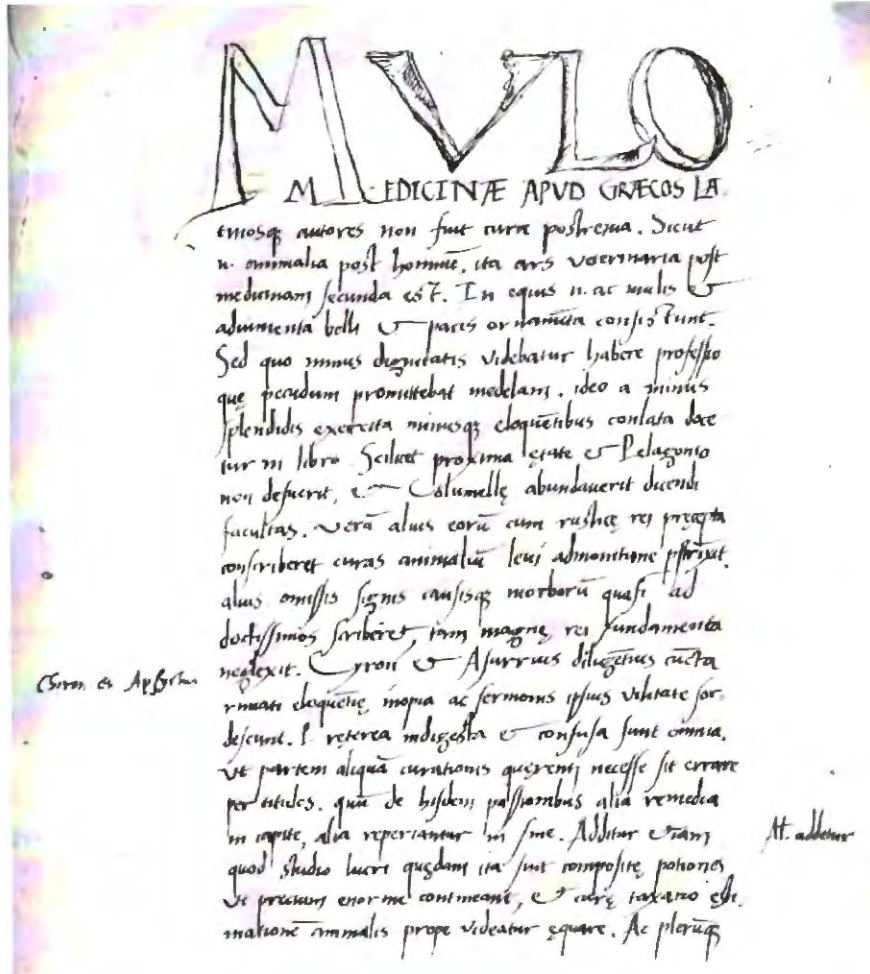
27 Empigmes q' n'ap'it' i' p'edibus
curibus et i' t'ore' i'g'u'ib'z' q' q' d'
q' d' et' dul'c'io'm'es' u'ocat' q' d' n'ap'
no' ab'p'les' r'ab'ie' q' cu' cepit' p'edib'
p' id' u'it'u' d'is'p'inde' ex'alt'at' f'at'is'
p'odes' et' l'ep'os' f'acit' cu' p'ia' app're
d'ime' ex'it'm'a' p'ru'ig'm'e' ex' q' re'
p'bi' u'it'is' p'odes' p'ot'odant' ut' al'
t'erm'is' p'edib'z' p' p'bi' o'f'ic'io' u'it'is' e'
q' z' g'ing' r'au'm'e' p'us'p'io'm'is' q' u'ia'
d'ic'ies' h'u'oz'es' m' f'acit' q' d' curat'
p' d'etr'act'io'n'e' p'ap'z' z i' m'ed'ic'ant'
m'ela' c'm'it'it'et' et' p'p'ia' d'ic'io'm'is'
p'alu'at'ice' radice' c' m'ero' p' m'ed'ia'
m'io' aut' ad'hu'ic' curat' m' d'm'am'
d'is' d'emon's't'rat' ex' q' re' curatu' u'
m'it'is' p'ap'ia' p' p'ot'

28 i uirita' m'actu' renale' t'emp'
t'au'at' p'c' cu' m'it'ellig'as' p'odes'
m'it'oz'es' p'ub'it'ab'z' p'an' d'ei' d'el'p'u'ina'
d'etr'ab'oz' et' u'p' p'an' r'ale' r'ol'co' p'
m'it'is' et' r'anz'es' e'us' p'ap'is' et' p'o
con'at' cu' p'o' h'ab'it'a' d'el'oz'op'it'uz'
d' . i. e'uf'orb'uz' d' . i. p'ap'is' g'na' u'
m'an'atur' d' . i. p'riduo' d'ab'is' ex'
lot'is' u'it'ig'm'is' p'riduo' co'm'm'is'
f'ing'it'is' p'c' f'acit' fiat
Chironis Centaur' lib'ez' p'm'us' e'
p'licat' Inap'it' u'it'is' r'ab'
e' d'el'p'u'ina' e'
p'ap'ia' e' d'

De caput fractura
De auricula radice
De auricula radice
Detricias oculorum

München, Bayerische Staatsbibliothek, Codex Monacensis Latinus 243, fol. 107v, Mulomedicina Chironis, einde Liber I en begin Liber II. (Foto Bayerische Staatsbibliothek, München)

tius een perfecte taalkundige vormgeving. De eerste drie delen van Vegetius' boek zijn een bewerking van de *Mulomedicina Chironis* (Liber I-VI) en van Pelagonius' *Ars veterinaria*. Het vierde deel, waarin hij runderziekten behandelt, is ontleend aan Columella (Liber VI, I-VI). Het is zeer bijzonder dat Vegetius als leek zo'n uitstekend boek over diergeneeskunde geschreven heeft, dat in de Middeleeuwen en in de Renaissance veel werd geraadpleegd en in 1528 te Bazel voor het eerst werd gedrukt. Van Naaldwijck ontleent weinig rechtstreeks aan Vegetius, maar er zijn treffende overeenkomsten in het gebruik van medicamenten.

Leiden, Universiteitsbibliotheek, Codex Vossianus Latinus Folio nr. 71, fol. 4r. Vegetius, *Artis veterinariae sive mulomedicinae libri quatuor*, Prologus. (Foto UB Leiden).

Leiden, Universiteits-
 bibliotheek, Codex
 Vossianus Graecus
 Quarto nr. 50, fol. 112r.
Hippiatrika c.130.
 Hanginstallatie die
 aanbevolen wordt bij de
 behandeling van een
 gebroken been.
 (Foto UB Leiden)

Links: Codex Vossianus Graecus Quarto nr. 50, fol. 35r. *Hippiatrika* c.32. Een soort tetanus.
Rechts: Idem, fol. 116v. *Hippiatrika* c.132. Kneuzing aan de voet. (Foto UB Leiden)

Links: Codex Vossianus Graecus Quarto nr. 50, fol. 18v. *Hippiatrika* c.12. Aandoening aan de oorspeekseldklier.
Rechts: Idem, fol. 61r. *Hippiatrika* c.65. Magerheid. (Foto UB Leiden)

Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Codex Vindobonensis medicus Graecus nr. 1, fol. 35v. Dioscorides, *Materia Medica*, Glaskruid. (Foto Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz)

Frans I, die onder de titel *Veterinariae medicinae libri duo* in 1530 te Parijs werd uitgegeven.

Een literaire bron die alleen op deel II betrekking heeft, is de *Materia Medica* van Dioscorides.³⁹ Van Naaldwijck kan het werk rechtstreeks gebruikt hebben – in Leiden werden in de eerste helft van de zeventiende eeuw nog colleges Dioscorides gegeven – of indirect via receptenverzamelingen of apothekersboeken. Het meest interessante deel van de *Materia Medica* is boek V, dat minerale en chemische medicamenten behandelt. Van Naaldwijck gebruikt dit soort medicamenten vaak in zijn recepten. In de loop van de zestiende eeuw verminderde de invloed van Dioscorides met betrekking tot plantaardige medicamenten en wel als gevolg van het wetenschappelijk onderzoek en de publikaties van drie grote plantkundigen: Rembertus Dodonaeus, Carolus Clusius en Marthias de l'Obel. Van Naaldwijck zal hun beroemde kruidboeken waarschijnlijk gekend en gebruikt hebben.⁴⁰ Verder voltrok zich in die eeuw een overgang van medische botanie naar een vorm van onderzoek waarbij de algemene plantkunde centraal stond. Dit treedt het meest aan de dag in het werk van Clusius en de l'Obel.⁴¹

Veel medicamenten, gebruikt door Van Naaldwijck in zijn recepten, vindt men reeds bij Apsyrtus en andere Griekse diergeneeskundigen die werkzaam waren in het Oostromeinse rijk in de vierde eeuw. Ook verschillende behandelingswijzen van Van Naaldwijck worden bij Apsyrtus aangetroffen, die van de Griekse hippiaters de belangrijkste is. Apsyrtus, die afkomstig was uit Clazomenae (Ionië), leefde ten tijde van Constantijn de Grote en nam als paardendokter deel aan diens veldtocht tegen de Sarmaten (332-334). De geschriften van Apsyrtus en een aantal andere Griekse hippiaters zijn in de negende of tiende eeuw verzameld, waarschijnlijk in opdracht van de Byzantijnse keizer Constantijn VII (905-959). Deze handschriftenverzameling kreeg de naam *Hippiatrika*. De eerste teksteditie werd verzorgd door Simon Grynaeus en in 1537 gedrukt te Bazel. Deze editie werd voorafgegaan door een Latijnse vertaling van de hand van Joannes Ruellius, lijfarts van koning

In deel II van *Libri duo Philippicorum* is naast invloed van Rusius, ook die van paardeknechten te herkennen, mannen van de alledaagse praktijk, wier werk door Van Naaldwijck als zeer belangrijk beschouwd werd. In verschillende passages verwijst hij naar gebruiken en opvattingen van paardeknechten.

5 De relatie met de hippologische en hippiatrische literatuur in de zestiende- en zeventiende-eeuwse volkstaal

Van Naaldwijck schreef zijn boek in het Latijn, in een periode waarin het meer en meer gebruikelijk werd hippiatrische en hippologische geschriften in de volkstaal te publiceren. Met de keuze van het Latijn sluit Van Naaldwijck wel helemaal aan bij de klassieke traditie. In de Renaissance werden wetenschappelijke werken in het Latijn geschreven. Bovendien kwam het meer dan eens voor dat men een wetenschappelijke verhandeling schreef aan de hand van een middeleeuws voorbeeld, waarbij de tekst gemoderniseerd werd en aangevuld met recente gegevens. Ook Van Naaldwijck volgde deze methode; zijn middeleeuwse voorbeeld was de *Hippiatria* van Rusius.⁴² Het is verder opvallend tot hoeveel tijdperken en literaire genres de auteurs behoren, die Van Naaldwijck naast Rusius citeert. Hij heeft ook boeken in de volkstaal gebruikt en ongetwijfeld ook geciteerd uit zijn particuliere collectie hippiatrische aantekeningen.

In de zestiende eeuw verschenen er, afgezien van de uit de rijsscholen voortgekomen instructies voor het hogeschoolrijden (het invloedrijkst was *Ordini di cavalcare* (1550) door Frederico Grisone uit Napels) op diverse plaatsen in Europa werken, gewijd aan de anatomie (de 'mater medicinae'), de zoötechniek (= hippologie) en de geneeskunde van het paard.⁴³ Nadat voor het eerst in druk verschenen waren de Romeinse landbouwkundige auteurs (Cato, Varro, Columella, Palladius), Vegetius, de Griekse hippiaters en ook de grote middeleeuwse paardendokters Ruffus en Rusius verschenen waren, gingen de compilatoren aan het werk, die trachtten deze toen nieuwe kennis praktisch bruikbaar te maken. De bekendste was Pasqual Carracciolo, die in zijn bijna duizend pagina's omvattend werk van 1567, getiteld *La gloria del cavallo*, een hippologische en hippiatrische encyclopedie uitbracht.

In 1598 verscheen het baanbrekend werk van de Bolognese senator Carlo Ruini (c.1530-1598) over de anatomie, onder de titel *Anatomia del cavallo, infermità et suoi rimedii*. In 1603 verscheen hiervan een Duitse vertaling van de hand van de medicus Peter Uffenbach. Het deel dat de anatomie behandelt, was volstrekt origineel. Het was de eerste keer dat een monografie gewijd werd aan een bepaalde diersoort. Zowel de tekst als de prachtige houtsneden hebben ertoe geleid dat dit werk vaak vergeleken is met *De humani corporis fabrica* van Andreas Vesalius. Alhoewel door sommigen geprezen vanwege de overzichtelijke presentatie, bood het deel over de ziektenleer en de remedies

weinig oorspronkelijks. Een neef van Ruini, Horatius Francini, heeft het later nog eens (onder eigen naam nog wel) in het Frans uitgebracht.

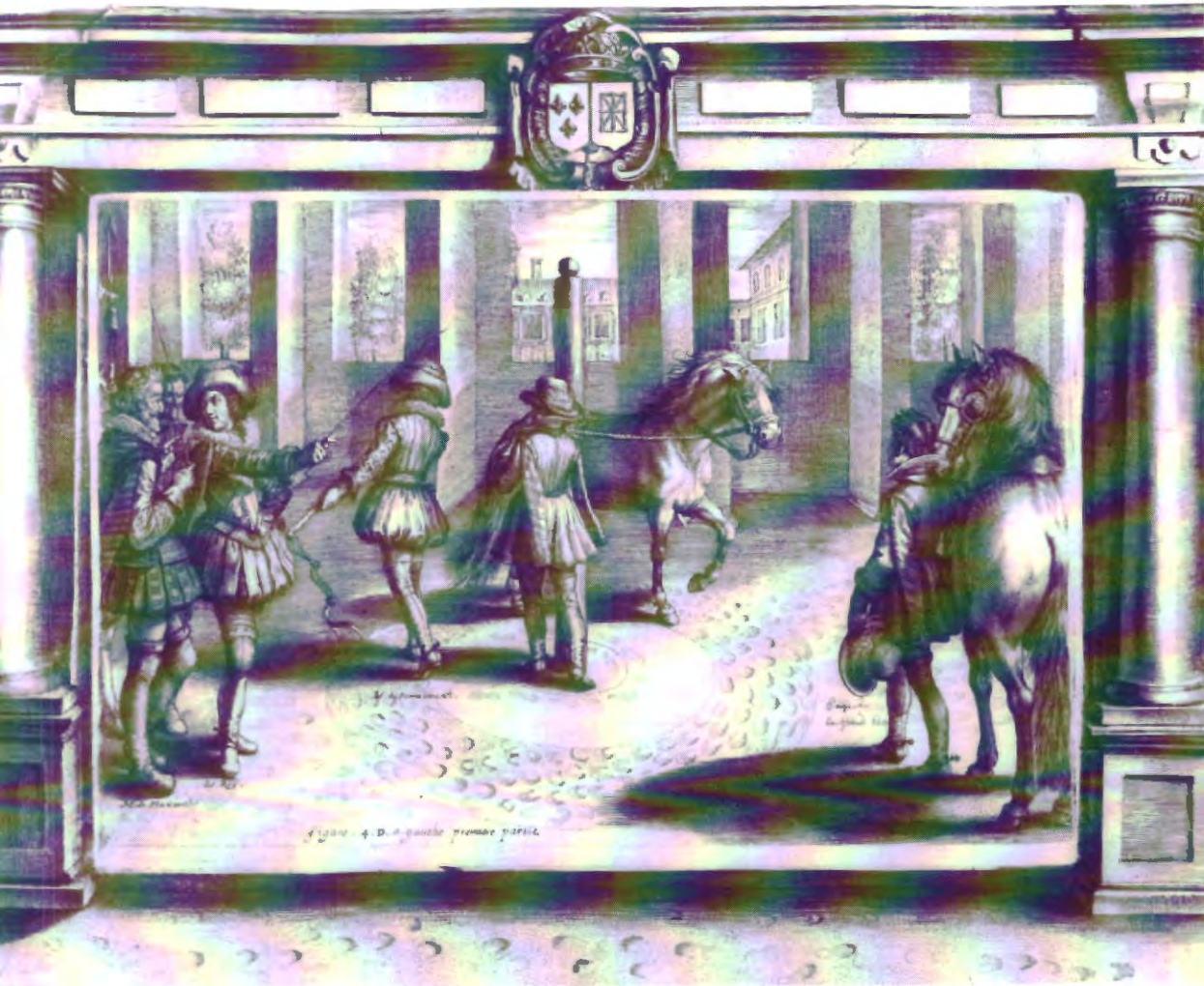
In Duitsland zijn er twee auteurs die belangrijke hippologische werken schreven: Marcus (of Marx) Fugger en Georg Engelhart Loehneysen. Marcus Fugger (1529-1597), baron van Kirchberg en Weissenhorn, leidde vanaf 1572 het handelshuis Fugger te Augsburg. Hij was een man van grote eruditie zoals blijkt uit het feit dat hij Nicephoros Callistos' *Ecclesiasticae historiae libri XVIII* omzette in een Duitse vertaling. Zijn grote liefde voor paarden bracht Fugger ertoe een verzameling hippiatrische aantekeningen voor eigen gebruik samen te stellen, belangrijke paardenboeken uit vroegere tijden te bestuderen en hippologische studiereizen door heel Europa te maken. Dit alles leidde tot een schitterend boek, dat in 1578 te Worms verscheen en lange tijd als een standaardwerk op het gebied van de hippologie beschouwd werd. In 1584 volgde een tweede uitgave te Frankfort met de titel *Von der Gestüterey*. Het behandelt onder meer de bouw van het paard, de kleurenleer, de witte aftekeningen, de fokkerij en de opvoeding en verzorging van veulens. Evenals vele andere auteurs van zijn tijd geeft Fugger zijn boek een geleerd aanzien door een groot aantal Latijnse citaten in de tekst op te nemen.⁴⁴ Van Naaldwijk citeert Fugger in deel I, hoofdstuk VIII, bij de strafmaatregelen voor paarden; hij moet dit werk gekend hebben.

Een uniek overzicht van de grote verscheidenheid aan paardetuig geven de illustraties van het boek dat Georg Engelhart Loehneysen in 1588 publiceerde onder de titel *Von Zeumen. Gründlicher Bericht des Zeumens und ordentliche Aufsteilung der Mundstück und Stangen, wie dieselbenn nach eines jeden Pferds arth und eigenschaft sollenn gebraucht werden*. Loehneysen (1552-1622) die uit een adellijke familie van de Palts stamde, werd in 1583 stalmeester van hertog Heinrich Julius van Braunschweig. In zijn boek, dat een belangrijke bijdrage tot de hippologie vertegenwoordigt, ontleent hij veel aan eerdere auteurs, vooral aan Fugger. Hij behandelt onder meer de volgende onderwerpen: kleurenleer, bouw van een goed paard, het optomen van een paard, het africhten, tuigage, met name bitten en stangen. Interessant, met het oog op Van Naaldwijk, zijn twee afbeeldingen van het africhten met behulp van een neusband.⁴⁵ In 1609 en 1610 verscheen in Remlingen een tweedelige uitgave van dit boek bij een drukkerij die Loehneysen omstreeks 1596 zelf opgericht had. Deze editie, waaraan hippatrie en vele andere onderwerpen toegevoegd zijn, is schitterend geïllustreerd met kopergravures.

In Londen verscheen in 1607 *The Historie of foure-footed beastes*, een heroemde dierenencyclopedie samengesteld door Edward Topsell. In deze encyclopedie, die voor een belangrijk deel gebaseerd is op de *Historiae animalium libri V* van de Zwitserse hoogleraar Conrad Gesner, heeft Topsell een grote plaats ingeruimd voor paarden en ziekten van het paard. Edward Topsell studeerde theologie in Cambridge en werkte van 1604 tot ongeveer

1638 als hulppredikant in Aldersgate. Hij schreef enige godsdienstige boeken, maar was het meest beroemd om zijn dierenencyclopedie. In dit geleerde werk komen, zoals te verwachten is, veel klassieke citaten voor. In het gedeelte gewijd aan de hippologie citeert hij onder meer Aelianus, Aristoteles, Plinius, Xenophon en Rusius. Bij de behandeling van de paardenziekten citeert hij vaak uit het werk van twee zestiende-eeuwse Engelse auteurs op het gebied van hippologie en hippiatric, te weten Thomas Blundeville en Gervase Markham en verder uit Apsyrtus, Vegetius, Pelagonius en Rusius. Gedragen door zijn religieuze overtuiging heeft Topsell de vele onderwerpen waarin het

Africhting van een paard door middel van een neusband. Gravure van Crispyn van de Passe. Ontleend aan: A. de Pluvinet, *Manege royal*, Parijs 1624. (Foto UB Amsterdam)

paard een rol speelt, evenals de hippieatrie met grote zorg beschreven. Hiervan getuigt onder meer de aandacht die hij schenkt aan de namen van ziekten en hun verklaring.⁴⁶

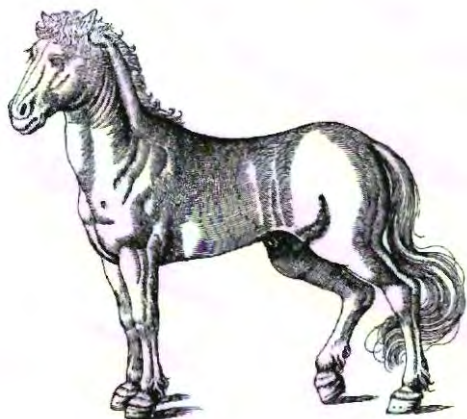
Naast de Engelse auteurs kan nog gewezen worden op het werk van de Spaanse Francisco de la Reyna (1522). In Vlaanderen schreef Jean Tacquet (1614) over paardengeneeskunde en paardenfokkerij.⁴⁷ Deze latere auteurs worden door Van Naaldwijck niet expliciet genoemd, maar het moer zeer waarschijnlijk geacht worden dat hij de werken van Fugger, Loehneysen en Topsell gekend heeft.

6 De opbouw

Libri duo Philippicorum is waarschijnlijk geschreven in 1629 of 1630. Het eerste deel behandelt de zoötechnische aspecten (de hippologie), het tweede de veterinaire (de hippieatrie). In de oorspronkelijke uitgave beslaan deze delen respectievelijk dertig en veertig bladzijden. Het eerste is uit acht, het tweede uit drieëndertig hoofdstukken opgebouwd. Van de klinische hoofd-

stukken gaan er veertien over inwendige en zeventien over uitwendige ziekten en twee over andere onderwerpen, namelijk over castratie en haargroeimiddelen. Na een summiere actiologie en symptomatologie wordt verhoudingsgewijs veel aandacht besteed aan mogelijke therapieën. Deze zijn te onderscheiden in dieettherapie, farmacotherapie en heilkundige ingrepen.

Van Naaldwijck is een goed zoötechnicus; hij hecht veel waarde aan stalhygiëne en aan rust en verpleging voor zieke dieren. Hij adviseert in bepaalde gevallen een aangepaste opstallingswijze, waarbij òf het voor-, òf het achterlichaam hoger wordt geplaarst. Bij kreupelheden beveelt hij een hanginsrallatie

Houtsnede van een paard. Naar: C. Gesner, *Historiae animalium libri V*, Liber I, p. 443. Zürich 1551. (UB Amsterdam)

aan, die overigens in de dertiende eeuw al door Ruffus werd beschreven en toegepast, evenals door de Griekse hippieaters van de vierde eeuw, zoals blijkt uit de *Hippiatrika*. Hij wijst op de schadelijkheid van het eenzijdige voederen met granen en beveelt in veel gevallen weidegang aan. Ook vormt het laten vasten herhaaldelijk onderdeel van een aanbevolen geneeswijze.

Hij is terughoudend ten aanzien van het aderlaten. Routinematige, door een kalender bepaalde aderlatingen worden door hem verworpen.

Heilkundige ingrepen blijven beperkt tot de 'petite chirurgie': aanleggen van het cauterium, plaatsen van setons, scarificeren, spalken en her rectifi-

ceren van een rectumprolaps. Aan verwondingen en kreupelheden, ontstaan bij het gebruik van het paard als rij- of trekdier, wordt veel aandacht besteed; over hoefziekten schrijft de auteur in hoofdstuk XXXII, waarbij hij grotendeels Rusius' *Hippiatria* volgt.

7 *Klassieke auteurs over de natuur, trouw en intelligentie van paarden*

Na de epistola dedicatoria illustreert Van Naaldwijck aan de hand van negen teksten van klassieke auteurs de goede eigenschappen van het paard: zijn liefde, trouw en dapperheid, zijn gave van voorspelling en zijn gevoel voor normen en waarden.

De liefde van paarden wordt aanschouwelijk gemaakt in de eerste drie aan Plinius, Vergilius en Homerus ontleende teksten. Ze verhalen namelijk hoe paarden tranen kunnen storten bij de dood van hun meesters.⁴⁸ Ditzelfde beeld keert terug in de negende tekst, waar het bovendien gecombineerd is met de gave van voorspelling. Het is het bekende verhaal van de paarden van Caesar die weenden bij de nadering van zijn dood. Van Naaldwijck schrijft dit citaat ten onrechte toe aan Ammianus Marcellinus; het is waarschijnlijk een parafrase van Suetonius.⁴⁹ De gave van voorspelling is ook het onderwerp van de achtste tekst, die ontleend is aan Homerus.⁵⁰

De trouw van paarden wordt prachtig geïllustreerd door teksten van Plinius en Dio Cassius. In de vierde tekst vertelt Plinius hoe het paard van koning Antiochus na diens dood geen vijand als berijder dulde. Van Naaldwijck heeft de hoofdpersonen van het verhaal, Antiochus en Contaretus, verwisseld. De zevende tekst, vertaald uit het Grieks, is ontleend aan de geschiedschrijver Dio Cassius en vertelt het aangrijpende verhaal van een paard dat door een van de praetorianen moest worden afgestaan en dat de dood verkoos boven een leven gescheiden van zijn meester.⁵¹

Een uitstekend gevoel voor normen en waarden wordt het paard toegedicht in de vijfde tekst, die vertaald is uit Aristoteles' *Historia animalium*.⁵² In zijn gevoel voor ethiek wordt het paard er ten voorbeeld gesteld aan de mens.

De dapperheid van paarden is in de zesde tekst zeer goed onder woorden gebracht door Aulus Gellius. In *Noctes Atticae* (Liber V, caput 2) geeft Gellius een uitvoerige beschrijving van Bucephalus, het paard van Alexander de Grote. Het verhaal is letterlijk overgenomen. Door 'Agellius' te gebruiken in plaats van de correct gespelde naam 'Aulus Gellius', sluit Van Naaldwijck aan bij een traditie die al sedert de Middeleeuwen bestond.⁵³

8 De opdracht

Libri duo Philippicorum is opgedragen aan Axel Oxenstierna⁵⁴ en Dietrich von Falkenberg.⁵⁵ Oxenstierna, van hoge Zweedse adel, was rijkskanselier van Zweden en de voornaamste medewerker van de Zweedse koning. Van Naaldwijck heeft zijn boek misschien om de volgende redenen aan hem opgedragen: Oxenstierna stimuleerde in hoge mate de vestiging van Nederlanders in het opnieuw gestichte Göteborg. Ook had hij grote invloed op het wetenschappelijk leven in Zweden. Zo had hij bijvoorbeeld een belangrijke stem bij de benoeming van nieuwe hoogleraren aan de universiteit van Uppsala.

De epistola dedicatoria bevat een aantal autobiografische elementen. In het begin vertelt Van Naaldwijck dat hij ruim zes jaar voor de publikatie van zijn boek een verzoek van de raad van Göteborg ontvangen heeft, om als arts in dienst van de stad te treden. Vervolgens spreekt hij, in indirecte bewoordingen, over zijn functie als raadslid en vertelt hoe hij in deze hoedanigheid de belangen van de stad heeft willen dienen. De woorden 'nu mijn werkzaamheden een einde gevonden hebben' (in otio hic constitutus) verwijzen naar de gedwongen sluiting van de baksteenfabriek. Van Naaldwijck vertelt dat hij door deze gebeurtenis rijd en gelegenheid vond zich daadwerkelijk te zetten aan het schrijven van een boek over paarden. Hij moet hiervoor al veel vroeger plannen gehad hebben en hij had, misschien al in Leiden, de nodige bouwstenen verzameld.⁵⁶

In de passage, waarin Van Naaldwijck zijn boek aan Oxenstierna en Von Falkenberg opdraagt, noemt hij hen 'beschermers en weldoeners van de letteren'. Deze term is zeer zeker van toepassing op Oxenstierna. Dat hij zijn boek opdraagt aan Von Falkenberg heeft er mee te maken dat deze hem geholpen heeft bij de rechtszaak rond de baksteenfabriek in 1626. Daarvan getuigen twee brieven, uit de zomer van 1628 en van 2 februari 1629.

Tenslotte noemt Van Naaldwijck zijn boek 'een gering geschenkje' (levi-dense munusculum). Deze woorden zijn een citaat uit een brief van Cicero.⁵⁷ De epistola dedicatoria eindigt met een versregel van Vergilius.⁵⁸

9 De uitgever

Zoals gezegd, is *Libri duo Philippicorum* uitgegeven door Andries Clouck, die op het titelblad 'bibliopola' (boekverkoper) wordt genoemd. In de zeventiende eeuw betekende 'bibliopola', als het om wetenschappelijke boeken ging, boekverkoper én uitgever. Andries Clouck, die werkzaam was in Leiden van 1599 tot 1638, was een middelgrote uitgever met een wetenschappelijk fonds, waarin veel Latijnse titels voorkomen. Hij was tegelijkertijd op bescheiden wijze drukker van wetenschappelijke boeken. Hij woonde 'In den ghecroonden Enghel', waar ook zijn bedrijf gevestigd was. Op het titelblad

van *Libri duo Philippicorum* staat zijn adres in het Latijn: Sub signo angeli coronati. De gekroonde engel fungeerde tevens als zijn drukkersmerk. Het embleem op het titelblad van *Libri duo Philippicorum* stelt een struisvogel voor met een hoefijzer in zijn bek.⁵⁹ Het behoorde toe aan de drukkers Willem Christiaensz. en Joris Cornelisz., bij wie Clouck *Libri duo Philippicorum* liet drukken. Willem Christiaensz. en Joris Cornelisz. hadden op 5 oktober 1630 een gemeenschappelijke drukkerij gesticht. Hun drukkerscompagnie werd op 18 december van dat jaar alweer ontbonden, toen Joris Cornelisz. door zijn partner werd uitgekocht voor een bedrag van 225 Carolusguldens. *Libri duo Philippicorum* is waarschijnlijk gedrukt tussen 5 oktober en 18 december 1630 als enige werk van de drukkerscompagnie.⁶⁰ Het treft daarom des te meer dat ze op het titelblad een verkeerd jaartal hebben afgedrukt, 1531, een kwestie die door W.J. Paimans grondig is onderzocht, en die, zoals blijkt uit de catalogi van buitenlandse bibliotheken waar zich een exemplaar van dit werk bevindt, geen aanleiding tot misverstanden heeft gegeven.⁶¹

10 Vroegere en huidige verspreiding

Van een aantal aanzienlijke personen uit de zeventiende en achttiende eeuw is bekend dat ze een exemplaar bezeten hebben van *Libri duo Philippicorum*. Het betreft hier een aantal tamelijk willekeurige gegevens, maar ze laten zien dat het boek van wetenschappelijk belang was. Zo werden in de nalatenschap van Johan Risingh, raadslid van Göteborg in de periode 1677-1681, talloze Nederlandse boeken aangetroffen, waaronder 'Naldwijk De cura equorum'.⁶² Gustaf Lenbom, afkomstig uit Örebro, die van 1763 tot 1765 diergeneeskunde studeerde in Lyon en vervolgens op kosten van de Franse koning van 1766 tot 1769 de diergeneeskundige school in Alfort bezocht, liet zijn exemplaar van het boek na aan de Universiteitsbibliotheek van Uppsala.⁶³ Een van de exemplaren van de Herzog August Bibliotheek te Wolfenbüttel heeft toebehoord aan Johannes Hellersberg (1716?-1780), die zijn naam op het titelblad schreef. Van 1774 tot 1780 was hij, na onder meer medicijnen gestudeerd te hebben te Keulen, abt van de kloosters van St. Ludger te Werden en Helmstedt.⁶⁴ In het exemplaar van de British Library staat op het titelblad de aantekening: 'Sum Johannis Morris' (ik ben van Johannes Morris). Deze Morris was van Nederlandse afkomst; hij was een geleerde die op bijna alle gebieden van wetenschap onderzoek heeft gedaan. De veelzijdigheid van zijn belangstelling bracht hem in contact met tal van geleerden. Hij bezat een zeer interessante wetenschappelijke bibliotheek die na zijn dood, in 1661 verkocht werd aan de Royal Library, later opgegaan in de British Library.⁶⁵ Ook Daniël Heinsius heeft een exemplaar bezeten, zoals blijkt uit de opdracht: 'Incomparabili viro D. Danieli Heinsio',⁶⁶ in één der exemplaren van de Bayerische Staatsbibliotheek te München.

De *Bibliotheca Boerhaaviana* (veilingcatalogus van de boeken van Herman Boerhaave) vermeldt *Libri duo Philippicorum* op pagina 66. De belangstelling van Boerhaave voor diergeneeskunde spreekt ook uit een ander boek van zijn bibliotheek: Vegetius, *Artis veterinariae sive mulomedicinae libri quatuor* (Bazel 1528). Dit boek was in de achttiende eeuw uiterst zeldzaam. Herman Boerhaave (1668-1738) werkte als hoogleraar geneeskunde in Leiden van 1709 tot 1738. Hij was internationaal beroemd om zijn geneeskundig onderwijs en publikaties.⁶⁷

De *Catalogus universalis cum pretiis*, die Abraham Ferwerda omstreeks 1779 samenstelde uit de gegevens van achttiende-eeuwse boekenveilingen, vermeldt *Libri duo Philippicorum* als een onderdeel van de bibliotheek van Dr. Nieuwentyt, die in 1720 geveild werd. Het is onzeker of Nieuwentyt geïnteresseerd was in hippiatrie. In elk geval bevatte zijn bibliotheek een kostbaar hippologisch werk, in de veilingcatalogus van 1720 heschreven als 'Adelyke stutterye of konst van 't paarde focken en paard ryen. Hoogduyts. Atlas formaat.' Bernard Nieuwentyt (1654-1718) werkte als stadsmedicus in Purmerend en was een internationaal bekend auteur over natuurwetenschappelijke onderwerpen. Hij hield zich vooral bezig met de verhouding tussen geloof en natuurwetenschap. Zijn belangrijkste boek, *Het regt gebruik der wereltbeschouwingen, ter overtuiging van ongodisten en ongeloovigen aange-toont*, verscheen in 1715 te Amsterdam.⁶⁸

Exemplaren van *Libri duo Philippicorum* bevinden zich in verschillende buitenlandse bibliotheken, maar in Nederland is geen gedrukt exemplaar bekend. De bibliotheek van de Faculteit Diergeneeskunde te Utrecht beschikt slechts over een getypt afschrift, zoals hierboven al ter sprake kwam. Maar Numan heeft het gekend, noemde het zelfs in zijn inaugurele rede en voegde eraan toe dat het in zijn soort niet gering wordt geacht.⁶⁹ Ook komt de titel voor in de bibliografie van F.C. Hekmeyer, *Handleiding tot de stelselmatige beschrijving van de ontleedkunde der huiszoogdieren* (1862).

In de volgende buitenlandse bibliotheken bevinden zich een of meer exemplaren van *Libri duo Philippicorum*: Universiteitsbibliotheek Uppsala, Universiteitsbibliotheek Lund, Koninklijke Bibliotheek in Kopenhagen, Universiteitsbibliotheek Göttingen, Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel (twee exemplaren), Bayerische Staatsbibliothek in München (twee exemplaren), Bibliothèque Nationale te Parijs, The British Library te Londen en The Shakespeare Folger Library te Washington. Froehner noemt naast het Göttingse exemplaar nog een exemplaar in de Staatsbibliotheek te Berlijn en in de Universiteitsbibliotheek van Königsberg (het huidige Kaliningrad).⁷⁰ Volgens de gedrukte bibliotheekcatalogus van 1920 moet er ook een exemplaar in de veterinaire hogeschool van Dresden geweest zijn. Deze is later opgeheven en geïncorporeerd in de universiteit van Leipzig. Daar bevindt zich inderdaad een exemplaar.⁷¹ Uit gegevens van een aantal bibliotheken blijkt dat minstens vier verschillende papiersoorten zijn gebruikt.

II Enige diergeneeskundige behandelingsmethoden

Van de belangrijkste door Van Naaldwijk genoemde behandelingsmethoden wordt hieronder een korte beschrijving gegeven.⁷²

Aderlaten⁷³: een zeer oude therapie die reeds door Celsus uitvoerig besproken wordt. De voornaamste indicaties voor aderlatingen waren 'plethora', dat is een te hoge concentratie aan bloed en 'cacochymia', waarmee een ongezonde toestand van de lichaamsvochten wordt bedoeld. Aderlating werd zeer veel toegepast bij tal van ziekten en wel omdat men van mening was dat de kwade lichaamsvochten, die als voornaamste ziekteoorzaak beschouwd werden, zich via de aderen verplaatsten, vermengd met het bloed. Soms werd een ader dichtbij de plaats van de ziekte geopend (derivatio), soms er ver vandaan (revulsio). Als instrument werd meestal een laatvlijm gebruikt. Bij paarden werd de aderlating op zeer veel plaatsen van het lichaam toegepast. Van Naaldwijk vermeldt het meest de aderlating aan de hals, evenals Pelagonius en Vegetius. Behalve therapeutisch werd het aderlaten ook profylactisch toegepast.

Cauterisatie: te onderscheiden in het cauterium actuale⁷⁴ en het cauterium potentiale.⁷⁵ Cauterium actuale is het zegen, branden of cauteriseren van lichaamsweefsel met een gloeiend ijzer. Het is een heel oude therapie, die door Celsus al herhaaldelijk genoemd wordt. Een uitvoerige beschrijving vindt men in de *Mulomedicina Chironis* (Liber I, c. X-XIII) en bij Vegetius (Liber I, c. XXVIII). De therapie werd voor verschillende doeleinden toegepast: voor het afvoeren van kwade lichaamsstoffen, om ziektestoffen los te maken en af te voeren, om kleine gezwellen weg te nemen, ziek weefsel te verwijderen, om een abces te openen, chronische pijn weg te nemen, een kunstmatige ontsteking te veroorzaken en daardoor een ander ziekteproces tot rust te brengen en te genezen. De brandijzers, die soms van koper waren, hadden verschillende vormen: puntig, rond, vierkant of ovaal. Het branden geschiedde in verschillende patronen: punten, strepen, ruiten en waaiers.⁷⁶ Er werd lichter of zwaarder gebrand naargelang de plaats en de aard van de ziekte. In de zeventiende eeuw raakte het cauteriseren op de achtergrond door het toenemend gebruik van corrosieve middelen. In de achttiende eeuw ontstond er een betere cauteriseringstechniek en werd het opnieuw toegepast, tot in de negentiende eeuw toe. Van Naaldwijk gebruikt het cauterium actuale onder andere bij de behandeling van de *Cyclus*, van septische wonden en bij Gallen.

Cauterium potentiale is het vernietigen van lichaamsweefsel door chemische corrosiva. Deze corrosiva waren meestal van minerale oorsprong, bijvoorbeeld kwikprecipitaat, kopergroen en operment.⁷⁷ Sommige waren van plantaardige oorsprong. Het cauterium potentiale is een zeer oude therapie die al door Celsus wordt vermeld en ook door Pelagonius, in de *Mulomedicina Chironis* en bij Vegetius wordt toegepast. De meeste corrosiva

dateren van de vijftiende en de zestiende eeuw. Het cauterium potentiale verdrong in de zeventiende eeuw het cauterium actuale grotendeels. Onder invloed van Jacques de Solleysel (1617-1680) keerde men in Parijs weer terug naar het cauterium actuale. In de achttiende eeuw stond men zeer kritisch tegenover corrosiva en raakten ze in onbruik. Van Naaldwijck gebruikt het cauterium potentiale in hoofdstuk XX (wonden), XXVII (fistels) en XXXII (ficus).

Seton zetten:⁷⁸ een techniek waarbij een seton, een linnen band (1-2 cm breed) of een koord gevlochten uit hennep of paardehaar, vlak onder de huid werd aangebracht, hergeen een ontsteking tot gevolg had. Met deze kunstmatige ontsteking aan het huidoppervlak hoopte men een dieper gelokaliseerde kwaal tot rust te brengen en te genezen. Een seton werd aangebracht voor een periode van 1-3 weken. Gedurende deze tijd mocht het paard niet werken en ook niet bereden worden. De seton wordt reeds vermeld in de *Mulomedicina Chironis* (Liber II, c. 21) en bij Vegetius (Liber II, c. 48) en wel ter behandeling van gezwellen. Deze therapie bleef tot in de twintigste eeuw in zwang. Van Naaldwijck gebruikt in hoofdstuk XXX een variant van de seton, te weten een borstelige draad die door een gezwel getrokken wordt om etter op te wekken.

Wortelsteken:⁷⁹ een oude therapie die reeds door Columella uitvoerig beschreven wordt. In boek VI, caput V geeft hij de volgende beschrijving: 'met een koperen stift ritst men een cirkel in het breedste gedeelte van de oorschelp, zowel aan de binnen- als aan de buitenkant. Vervolgens doorboort men met dezelfde stift het midden van de cirkel en steekt in de aldus gevormde opening de wortel van groen nieskruid. Hierdoor worden alle verderfelijke ziektestoffen naar het oor getrokken, totdat het omcirkelde weefsel necrose vertoont en verdwijnt. Ten koste van het verlies van een klein deel wordt de hoofdzaak gered'. Het wortelsteken, dat ook is toegepast door Pelagonius en Vegetius, bleef tot in de negentiende eeuw in gebruik en in de boerengeneeskunde tot in de twintigste; men sprak dan wel van vuursteken. Men gebruikte de wortel van het nieskruid (*Helleborus niger* of *Helleborus viridis*). Door het veroorzaken van een kunstmatige ontsteking aan de oorschelp hoopte men de ziektestoffen naar het oor te trekken en op deze manier een elders gelokaliseerde kwaal tot rust te brengen en te genezen. Van Naaldwijck vermeldt het wortelsteken in hoofdstuk IX en X.

Scarificaties:⁸⁰ kleine insnijdingen, aangebracht in het huidoppervlak. Ze dienden om ziektestoffen en kwade lichaamsvochten af te voeren; ze waren dus een variant op het aderlaten. Ze varieerden in lengte en diepte naargelang de ernst van de kwaal. Scarificaties werden reeds door Celsus, Columella en Pelagonius toegepast. Van Naaldwijck vermeldt scarificaties in hoofdstuk XXX, bij de behandeling van Gallen.

NOTEN

- 1 Andries Clouck, werkzaam 1599-1638. Voor verdere bibliografische gegevens zie Briels, *Zuid-nederlandse boekdrukkers* (1974) en Berns, *Namen voor ziekten van het ve* (1983) 43-45.
- 2 Leclairche, *Histoire illustrée* (1955) deel II, 12.
- 3 Bourgelat, *Éléments d'hippiatrique* (1750) deel II, 16: 'Pierre Naaldwyck a vainement mis sous un point de vue tout ce qui regarde la nature, le choix, l'éducation, la discipline et la cure des chevaux. De même que des vérités rassemblées acquièrent un nouveau degré de conviction et deviennent plus lumineuses les unes et les autres, des absurdités réunies deviennent trop frappantes pour qu'elles ne cessent pas d'être d'ueil funeste et dangereux.' Zie Moulé, *Histoire de la Médecine vétérinaire* (1923) 364.
- 4 Zijn bevindingen zijn neergelegd in een reisverslag dat in 1802 door Joh. Riem is uitgegeven, zie Schrader-Hering, *Biographisch-literarisches Lexicon* (1863) 370-371 en 348.
- 5 *Beiträge zur Geschichte der Veterinärmedizin* 3 (1940) 65-91; *Ibidem* 4 (1941) 80-89, 210-227. Eerder dan Froehner was prof.dr. W.J. Paimans, die zich bij het jubileum van de Veeartsenijkundige Hogeschool in 1921 verdiepte in de geschiedenis van de diergeeneeskunde in Nederland, opmerkelijk gemaakt op Pieter van Naaldwijck. Hij kreeg toestemming om van dezelfde Görtingse editie die ooit Rumpel's aandacht had getrokken een getypt afschrift te laten maken.
- 6 Alexander Numan (1780-1852) was directeur van de Rijksveeartsenijsschool van 1826 tot 1851. Hij vermeldt het werk van Van Naaldwijck in *Redevoering over de Vee-artsenijkunde* (1827) 16 en 69, en in zijn *Geschiedenis der Veeartsenijkunde* (1827) 9. J. Wester wijdt in zijn *Geschiedenis der Veeartsenijkunde* (1939) op p.96 een korte alinea aan Van Naaldwijck.
- 7 Paimans, 'De veeartsenijkunde in Nederland' (1921) 21 noemt de vermelding van Van Naaldwijck in *Huisman's Handboek* een opmerkelijk feit.
- 8 De preciese geboortedatum laat zich niet afleiden uit de vermelding van zijn leeftijd bij de drie inschrijvingen, omdat studenten in Leiden bij een eerste inschrijving hun leeftijd vaak te hoog opgaven. (Frijhoff, *La société néerlandaise* (1981) 77-78 en 164). Blijkens die inschrijvingen is Van Naaldwijck op 27 juni 1614, 18 jaar oud, op 26 juni 1617, 20 en op 16 mei 1620, 23 jaar. Bij zijn inschrijving aan de Leidse Universiteit wordt Van Naaldwijck 'Briellanus' genoemd, dat zal wel geïnterpreteerd moeten worden als 'woonachtig in Brielle', want in de doopboeken van Brielle komt zijn naam niet voor. De doopboeken van Nieuwenhoorn beginnen pas rond 1650.
- 9 Aelgen en Baertgen worden genoemd in het testament van Willem Crijnsze. (De Jager, *De Brielsche vroedschap* (1904) 387). Catharina Pieters wordt genoemd in: *Archief voor de Nederlandsche Kerkgeschiedenis* III (1889): 346.
- 10 Van Deursen, *Bavnanen en Slijkgeuzen* (1991) 242. Zie in dit verband ook: De Jager, 'Verweerschrift' (1896).
- 11 *Archief voor de Nederlandsche Kerkgeschiedenis* III (1889): 337-399 en *Ibidem* IV (1893): 196-220.
- 12 De Jager, 'Bijdrage tot de geschiedenis' (1893): 456. Op aandringen van de Leidse universiteit namen de Staten van Holland op 3 mei 1591 het officiële besluit, te Leiden een 'Collegie Theologiae' op te richten. Men wilde op deze manier een bijdrage leveren aan het probleem van het tekort aan bekwaame predikanten. Het College was bedoeld om 30 onbemiddelde studenten in de gelegenheid te stellen theologie te studeren en opgeleid te worden voor het ambt van predikant op kosten van de Staten, die hiertoe studiebeurzen per stad financierden. Het werd op 6 oktober 1592 plechtig geopend. Zie Geurts, *Voorgeschiedenis* (1984). De opleiding duurde zes jaar, 2½ jaar filosofie, 3½ jaar theologie. In het universiteitsgebouw volgden de bursalen als volledige groep colleges in verschillende vakken, maar er waren ook afzonderlijke colleges voor kleine groepen die in het Statencollege zelf werden gegeven. Bijna dagelijks werd de collegestof gerepeteerd onder leiding van een hoogleraar, de regent of de

- subregent van het College. Bovendien gaven de regent en de subregent lessen in allerlei vakken. Het studieprogramma van uitwonende theologiestudenten was aanzienlijk lichter dan dat van de bursalen die in het Statencollege woonden. (Geurts, *Voorgeschiedenis* (1984)). Vanaf 1609 was het moeilijker om een beurs te verwerven. De studenten verplichtten zich tot terugbetaling als ze de theologiestudie niet afmaakten. Bovendien moest iemand voor hen borg staan. (Worp, 'Caspar van Baerle' (1885) 258).
- 13 Deze studeerde er van 1611-1618. Bovendien zullen de Staten die deze beurzen financierden, een zoon van een contra-remonstrant niet hebben toegelaten tot het College. Van de andere kant toont het feit dat Brielle de studie betaalt, terwijl de vader verbannen is, hoe complex kerkelijke en politieke zaken in deze tijd waren.
 - 14 Dit adres staat bij de twee eerste inschrijvingen. In het Album Studiosorum van 1620 en in de recensieregisters van 1622 staat in het Latijn: 'Apud Jakob Willems', resp: 'Apud suum Jakob Willems'.
 - 15 De recensieregisters bevatten namen en adressen van ouderejaarsstudenten. In Leiden waren ouderejaarsstudenten verplicht ieder jaar hun naam en adres in de recensieregisters te laten opnemen. Dit gebeurde kort na 8 februari, de datum van intrede van een nieuwe rector, tevens stichtingsdatum van de universiteit. Opname in de recensieregisters verleende een student bepaalde privileges: vrijstelling van schuttersdiensten, van nachtwacht en van accijns. (Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis* (1913, 1916), Witkam, *De dagelijkse zaken* (1969-1975)).
 - 16 Johannes van Naarssen wordt goed beschreven in het *Nieuw-Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel V, 356. Een brief die Van Naarssen in 1612 aan Fredericus Sandius schreef, maakt duidelijk dat hij zich reeds in die tijd zeer beklemd voelde door de verdeeldheid binnen de kerk, die door het conflict van remonstranten en contra-remonstranten veroorzaakt werd. Zie *Praestantium ac eruditorum virorum epistolae* (1704), brief 198, p.333.
 - 17 Cf. Wrangel, *De betrekkingen* (1901) 294-295.
 - 18 Zie Almquist, *Göteborgs Historia* (1929) 78-78 en de kaart op p. 16.
 - 19 De kantonie behoort bij Anders Amunsten boekhouding over inkomsten en uitgaven voor Säfvedals härad. Een härad is een klein district. Cf. Römelingh, *Een rondgang* (1986) 362.
 - 20 Almquist, *Göteborgs Historia* (1929) 83. Volgens een besluit van de Zweedse koning van februari 1624 moest de raad van Göteborg iedere maand een andere voorzitter hebben. Dit systeem werd gevolgd van april tot oktober 1624.
 - 21 *Ibid.*, 200-202
 - 22 Iemand die een geheel stenen huis bouwde kreeg een kavel aan de haven, wie een houten huis bouwde met stenen buitenmuren kreeg een kavel aan een der binnenstraten; de afgelegen bouwpercelen waren voor houten huizen bestemd. De Zweedse koning had in deze een instructie uitgevaardigd in 1621. (Almquist, *Göteborgs Historia* (1929) 61-62 en 66).
 - 23 Deze brieven zijn met Nederlandse vertaling als bijlage opgenomen in deze uitgave.
 - 24 Cf. Barlaeus, *Epistolarum liber*, brief 96, blz. 253: 'Tandem litteras Principis intercessorias impetravimus, Naeltwicet amicissime, et aulicorum morositatem importunitate expugnavimus. Eae quin votis tuis sint responsurae non dubito. Jam ante libellum supplicem ad Auriacum tuo nomine conceperam, in quo strictim petitionis tuae argumentum summamque complexus fueram. Ea his capitibus constabat 1. ut promissum tibi stipendium solveretur. 2. ne diploma regium tibi concessum pateretur eludi Rex, paucorum machinationibus. 3. ut propius animum advertete dignaretur sua Majestas, ad ea, quae iampridem inter te et Senatores super crescentis ac novae urbis commodis incommodisque disceptari coepita sunt. Ad hujus libelli supplicis tenorem puto conceptas esse litteras Principis, quae ut tibi rebusque tuis bene cedant, ex animo precor. (Eindelijk hebben wij gedaan gekregen dat de Prins een interventiebrieff geschreven heeft, beste Naaldwijck, en hebben wij de knorrigheid der hovelingen door onze voortdurende aandrang overwonnen. Ik twijfel er niet aan dat zijn brief aan je wensen zal beantwoorden. Reeds eerder had ik uit jouw naam een schriftelijk verzoek aan de Prins van Oranje opgesteld, waarin ik de inhoud en de kern van jouw verzoek kort samengevat had. Dit verzoek bestond uit de volgende punten: 1. dat het salaris, aan jou beloofd, uitbetaald zou

worden. 2. dat de koning niet zou toelaten dat het koninklijk privilege, aan jou verleend, je ontfutseld zou worden door de intriges van enkelen. 3. dat Zijne Majesteit zich zou verwaardigen meer aandacht te schenken aan de twistpunten, die reeds lang geleden tussen jou en de raadsleden ontstaan zijn met betrekking tot de voorspoedige en nadelige zaken van een nieuwe stad in ontwikkeling. Ik meen dat de brief van de Prins in de geest van dit schriftelijk verzoek gesteld is. Ik wens van ganser harte dat zijn brief goed zal uitvallen voor jou en voor je belangen).

25 Almquist, *Göteborgs Historia* (1929) 103, 112 en 207.

26 *Ibid.*, 688-712.

27 Dat hij vrouw en kinderen had blijkt uit Almquist, *Göteborgs Historia* (1929) 201, waar een brief van Oxenstierna wordt aangehaald, die letterlijk schrijft: 'Med hustu och barn'. (Met echtgenote en kinderen).

28 Van der Aa, *Biographisch Woordenboek* (1852-1881) deel XIII: 9.

29 Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis* (1960) 318-319.

30 Thirsk, *Horses in early modern England* (1978) 28.

31 Voor Van Cour, zie Berns, *Namen voor ziekten van het vee* (1983) 41.

32 Keith Thomas zegt, sprekend over de iets geëxalteerde visie op het paard in deze tijd: 'Hij (d.i. het paard) werd geprezen om zijn aristocratische eigenschappen als moed en 'edelaardigheid', en er werden hem vele halfmenselijke eigenschappen toegeschreven' (Thomas, *Het verlangen naar de natuur* (1990) 104). Deze geëxalteerde visie op het paard is van geheel andere aard als wat hier gebeurt. Van Naaldwijk past hier stijlregels toe. Thomas grijpt terug op Topsell, die in de dieren de schepper prijst vanuit zijn theologische achtergrond. (Met betrekking tot de stijlregels, zie: Leeman, *Orationis Ratio* (1973) 29-31, Wasink, 'Het stijfbesef' (1983)).

33 Van Naaldwijk citeert het meest uit liber VIII, 154-166, waarin het paard besproken wordt. De plantaardige medicamenten, gebruikt in de recepten van *Libri duo Philippicorum*, zijn voor een deel terug te vinden in de libri XX-XXVII. De minerale en chemische medicamenten worden voor een groot deel besproken in de libri XXXIII-XXXV.

34 Xenophon, Περὶ ἵππων resp. VI, 9-10; IX, 9; VIII, 13-14 en VI, 14-15

35 Vgl. *Nouvelle biographie générale*.

36 In de veterinaire historiografie is zijn invloed beschreven door R. Froehner in zijn *Kulturgeschichte*, Band III (1968). Deze heeft verder Cardanus' hoofdstuk over de bereikenis van de witte aftekeningen bij paarden vertaald. (*Beiträge zur Geschichte der Veterinärmedizin* 2 (1939): 221-229).

37 Een bespreking van Ruisius' *Hippiatria* vindt men hieronder.

38 De Griekse teksten van Apsyrtus die zijn opgenomen in de *Hippiatrika*, laten zien dat zijn eigen stijl duidelijk beter is dan die van de Latijnse vertaling. (Zie de Inleiding van Oder op de uitgave van de *Mulomedicina (Chironis)*, blz. XXI).

39 Dioscorides was afkomstig uit Anazarba (Cilicië). Hij werkte als legerarts in Romeinse dienst. Zijn *Materia Medica*, geschreven in 77-78, was gedurende vijftien eeuwen het meest geraadpleegde boek over geneesmiddelen.

40 Deze boeken werden merendeels gedrukt door Plantijn te Antwerpen. Ze zijn schitterend geïllustreerd met houtsneden. Het *Cruydeboek* van Dodonaeus verscheen voor het eerst in 1554 te Antwerpen. Hierna volgden nog vijf edities die uitvoeriger werden en een meer wetenschappelijk karakter kregen. Clusius' belangrijkste werk, *Rariorum plantarum historia* verscheen in 1601 te Antwerpen; het *Kruydtboek* van Matthias de l'Obel verscheen in 1581, ook in Antwerpen.

41 Morton, *History of botanical science* (1981) 117-165.

42 Voorbeelden van deze werkwijze geeft J.A. van Dongen in een reeks artikelen 'De incunabelen en postincunabelen in de bibliotheek der Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst', in *Medisch Contact* 1964-1970.

43 De Latijnse en Franse paardenboeken die in de zestiende eeuw verschenen, zijn te vinden in: Mennessier de la Lanze, *Essai de bibliographie hippique* (1915, 1917); de Engelse paardenboeken

- in: Smith, *The early history* (1976); de Duitse paardenboeken in: Perino, *Die Pferdearzneibücher* (1957).
- 44 Mang Seuter, opperstalmeester van Marx Fugger, publiceerde in 1588 te Augsburg *Ein vast schönes und nützliches Buch von der Rossartzney*. Dit werk is gebaseerd op eigen ervaring, veterinaire literatuur uit eerdere tijden en op de verzameling recepten van Fugger.
- 45 Een goede afbeelding van een neusband vindt men ook in De Pluvinel, *Manceige royal* (1624).
- 46 Voor Topsell zie *Dictionary of national biography* (1908-1986) en Smith, *The early history* I (1976), 284-286, maar met de nodige omzichtigheid. Smith beweert namelijk dat Topsell zich volledig baseert op Blundeville omdat hij bij Gesner 'nothing of substance' kon vinden, maar Topsell zelf ziet het genuanceerder: 'Nothing of substance (...) which is not more materially, perspicuously, profitably, and familiarly, either extracted or expressed by them' (Blundeville en Markham). Voor Blundeville, zie Smith, *The early history* I (1976) 150-177 en voor Markham o.c., 222-284.
- 47 Voor Tacquet, zie Mennessier de la Lance, *Essai de bibliographie* (1915, 1917).
- 48 Plinius 8, 157; Vergilius, *Aeneis* XI, 89-90 en Homerus, *Ilias* XVII, 426-428.
- 49 Suetonius, *Vita Iulii* 81, 2.
- 50 Homerus, *Ilias* XIX, 408-417.
- 51 Dio Cassius, *Historiae Romanae* 75, 1, 1-2.
- 52 Aristoteles, *Historia animalium* 4°, 631 a 1.
- 53 Ook bij Pauw in zijn *Primitiae anatomicae* (1615) 27, waar hij verwijst naar Meursius, *De puerperio syntagma* c. 1, 2. In deze passage citeert Meursius *Noctes Atticae* XVI, 16.
- 54 Axel Oxenstierna (1583-1654) werd geboren nabij Uppsala; hij behoorde tot de zeer hoge adel. Na een universitaire studie klassieke talen, theologie en geschiedenis in Duitsland, trad hij in Zweedse staatsdienst. In 1612 werd hij rijkskanselier van Zweden en naaste medewerker van de koning. Zijn bekwaamheid op juridisch en administratief gebied was groot. Hij ontwierp een nieuwe regeling voor het stedelijk en regionaal bestuur, tevens zorgde hij voor het opstellen van regels voor gerechtelijke procedures. Verder schiep hij een nieuwe indeling van de adelstand in drie klassen. Zijn grote invloed op de universiteit van Uppsala kwam op vele manieren tot uiting. Hij verzorgde een herziening van de universiteitsprivileges. Na de dood van de Zweedse koning (1632) had Oxenstierna de leiding over een college van vijf regenten, dat Zweden bestuurde tot de troonsbestijging van koningin Christina. Ook onder deze koningin was Oxenstierna rijkskanselier. (Ahnlund, *Axel Oxenstierna* (1940), Scott, *Sweden* (1977).
- 55 Dietrich von Falkenberg (1588 of 1589-1631) werd geboren in Herstelle (Hessen) en behoorde tot de Hessische landadel. In 1616 trad hij in dienst van koning Gustaaf II Adolf (1611-1632). In 1626 werd hij hofmaarschalk van de koning. Van maart tot november 1629 verbleef Von Falkenberg in de Nederlanden om troepen te werven voor de Zweedse koning. In het kader van de dertigjarige oorlog werd hij in 1630 naar Duitsland gezonden, met de opdracht de stad Maagdenburg te verdedigen. In deze tijd kreeg hij de officiële titel 'konungens av Sverige Hofmarschall, Generalkriegscommissarius, Obrister und Kommandeur zu Magdeburg'. Op 10 mei 1631 sneuvelde hij in de strijd om Maagdenburg. Von Falkenberg vervulde niet alleen militaire taken, maar kreeg ook geregeld opdrachten voor diplomatieke missies in het buitenland. Hierbij werkte hij vaak samen met Oxenstierna. (*Svenskt Biografiskt Lexicon* s.v.).
- 56 De gedachte dat het goed is een periode van otium (= vrij zijn van werk) nuttig te maken door te schrijven, vindt men ook bij Cicero (*De officiis* II, 3-5) en bij Seneca (*Ad Lucilium epistolae morales* 82, 3).
- 57 Cicero, *Epistolae ad familiares* IX, 12.
- 58 Vergilius, *Aeneis* IV, 135.
- 59 Het devies en het embleem is met verklaring te vinden in: Nicolas Verriën, *Recueil d'emblèmes, devises*, Parijs 1696. Zie ook Henkel en Schöne, *Emblemata* (1967) 806-808. De voorstelling van een struisvogel met een hoefijzer in de bek is een verwijzing naar het vermogen van deze vogel om ijzer te eten en te verteren. Het is daarom een symbool van standvastigheid, geest-

kracht en zich moedig door tegenslagen heenslaan. Het devies 'Nil penna, sed usus' verwijst naar het feit dat een struisvogel vleugels heeft, maar niet vliegen kan. Het woord 'penna' verwijst tevens naar de pen van de auteur. Men vindt dit in de volgende spreuk: 'En struthum NIL PENNA juvat, quod nesciat uti: Non PENNA EST scribas quae facit. usus erit' (Een struisvogel heeft geen voordeel van zijn vleugels, omdat hij ze niet gebruiken kan. Niet de pen maakt iemand tot schrijver, maar het juiste hanteren ervan).

- 60 Willem Christiaensz. van der Boxe, zoals zijn volledige naam luidt, was werkzaam tussen 1631 en 1658. Hij begon als letterzetter, maar vanaf 1631 is hij drukker, met een omvangrijk en gevarieerd wetenschappelijk fonds. Ook was hij een goed vertaler. Een aantal Engelse boeken, voornamelijk met een godsdienstige inhoud werd door hem vertaald en gedrukt.
- 61 Zie Paimans, 'De veeartsenijkunde' (1921) 2-3.
- 62 Römelingh, *Een rondgang* (1986) 360 en Skrutkowski, *Den Svenska Historien* (1967) 182-187.
- 63 Åkesson, 'Bibliographie vétérinaire' (1975) nr. 13-14.
- 64 Strüwer, 'Die Reichsabtei' (1980) 364-365.
- 65 Bekkers, *Correspondence* (1970). De bibliotheek van Morris bevatte ook diergeneeskunde: Vegetius, *Artis veterinariae sive mulomedicinae libri quatuor* (Bazel 1528). Zie: T.A. Birrell, *The Library of John Morris* (1976).
- 66 Als deze opdracht van de hand van Pieter van Naaldwijck zou zijn (wat op grond van het handschrift niet met absolute zekerheid is vast te stellen), is dat wel heel bijzonder. Daniël Heinsius (1580-1655) was classicus en geleerde van internationale faam. Hij was hoogleraar te Leiden. Tijdens de grote synode van Dordt (1618-1619) trad hij op als secretaris. Hij was uitgesproken contraremonstrants.
- 67 Zie G.A. Lindeboom, *Boerhaave. The man and his work* (1968).
- 68 Zie A. Ferwerda, *Catalogus universalis cum pretiis. De Latijnsche boeken in Quarto* (c.1779). Eerste Deel, derde Stuk, p. 290. De betekenis van Nieuwentyt wordt goed weergegeven in: R.H. Vermij, *Secularisering en natuurwetenschap in de zeventiende en achttiende eeuw* (1991).
- 69 Numan, 'Redevoering over de Vee-artsenijkunde'. *Veeartsenijkundig Magazijn* 1 (1827) 16 en 69.
- 70 De exemplaren in Berlijn en Kaliningrad zijn in de tweede wereldoorlog verdwenen, aldus mededelingen van de betrokken bibliotheken.
- 71 Brief van Prof.dr. A. Burckhardt (Leipzig), d.d. 28.7.1992.
- 72 Een uitvoerige behandeling van deze zaken geeft Von den Driesch, *Geschichte der Tiermedizin* (1989) 61-64.
- 73 Zie Van Anel, 'De aderlating' (1932).
- 74 Zie Püttmann, *Geschichte des cauterium* (1918).
- 75 Zie Reuschl, *Geschichte des cauterium* (1919).
- 76 Een afbeelding van een opvallend brandpatroon vindt men bij Rusius c. 104: 'De ierda et eius cura' (Gallen).
- 77 Zwavelarsenicum
- 78 Zie Thurm, *Über den Gebrauch* (1919); Bayer, *Operationslehre* (1923); Von Hering, *Hering's Operationlehre* (1891).
- 79 Zie Fischer, 'The first Latin treatise' (1981).
- 80 Botallus, *De curatione* (1583).

LIBRI DUO
PHILIPPICORUM

LIBRI DVO

A. Hellemont

PHILIPPICORVM

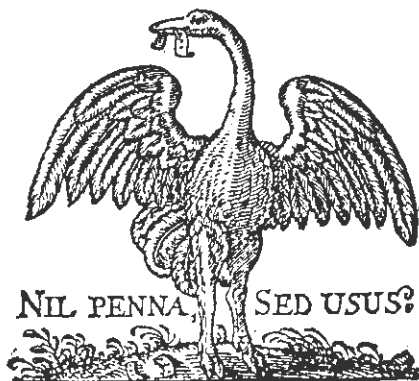
sive de

EQVORVM

Naturâ, Electione, Educatione, Disciplinâ,
& Curatione.

A V T H O R E

P E T R O à N A A L D W Y C K

Batavo, D. Medic. apud Gothoburg.

LVGDVNI BATAVORVM,

Apuđ A N D R E A M C L O V C Q V I V M, Bibliopolam.

Sub signo Angeli Coronati.

ANNO cđ 10cxxx1.

De Paardenvriend

*Over de natuur, het uitkiezen, het opvoeden, de africhting en
de geneeskundige behandeling van paarden*

door

Pieter van Naaldwijck

geboren in Nederland
medicus te Göteborg

Leiden 1631

uitgeverij Andries Clouck

Illustrissimo & Maximo viro,

D. AXELIO OXENSTIERNÆ,
Equiti, Vytholmiæ, Cymithæ ac Ty-
donæ Baroni, Serenissimi Suecorum, Gothorum, Wan-
dalarum, &c. Regis G V S T A V I I I, regnorumque
ejus Consiliario & Cancellario summo:

N E C N O N

Nobilissimo ac Magnifico viro,

D. THEODORO VALKENBURGIO,
Equiti, Domino in Coningsbergh, &c. Serenissimi ejusdem Re-
gis Aula præfetto, ac Tribuno militari.

Dominis meis ac patronis omni observantia colendis.

Illustrissimi, Generosissimi que Domini:

EX quo tempore me excepit Suecia
vestra, hoc omni studio egi, ut me
in novas terras receptum, fide, o-
bedientia, consilio, aliisque boni
civis officiis crescenti huic civitati probarem.
Quare in ea Medicinam feci, ad quam exer-
cendam Senatus hujus autoritate evocatus
fueram, jam antè sexennium. Nec destiti in-
terim aliis quoque modis Reipublicæ hujus
usibus

* 2

DEDICATIE

Aan de zeer doorluchte en zeer edele heer Axel Oxenstierna,
ridder, baron van Fiholm, Kimito en Tydö, hoogste raadsheer en kanselier
van de zeer doorluchte koning der Zweden, Goten en Vandalen, Gustaaf II,
en van diens rijk

en

aan de zeer edele en doorluchte heer Dietrich von Falkenberg,
ridder, heer van Kungsberg, hofmaarschalk en commissaris generaal voor
militaire zaken van de zeer doorluchte koning der Zweden, Gustaaf II

Aan mijn hooggeachte heren en beschermers

Doorluchte en zeer edele heren

Sedert de tijd dat Zweden, uw land, mij opgenomen heeft, heb ik met alle
mogelijke ijver ernaar gestreefd om, in nieuw land onrvangen, de waardering
van mijn stad – een stad in ontwikkeling – te winnen door trouw, gehoor-
zaamheid, wijsheid en andere dienstvaardigheden van een goed burger.
Daarom ben ik hier werkzaam geweest op het terrein der geneeskunde, tot
de beoefening waarvan ik geroepen werd door een besluit van de raad van
mijn stad, meer dan zes jaar geleden.

EPISTOLA

uisibus studere, & pro modulo meo ea confer-
 re, quæ ad ejus incolumitatem, incrementum
 ac felicitatem facerent. Quum verò vitæ meæ
 maximam partem humanioribus literis, ac
 doctrinæ studiis transegiſsem, non potui in o-
 tio hic constitutus, prorsus otiosus esse, & bo-
 narum horarum prodigus. Quamobrem sub-
 inde, prout imperus ferebat, ad hoc vel illud
 argumentum delatus, quædam scribere cœpi,
 ac meditari. cumq; egregia & digna homine
 liberali ea disquisitio videretur, quæ de Equo-
 rum natura institui posset, ad eam animum
 adjeci, eo successu, ut Libellis duobus Equo-
 rum historiam complexus fuerim. Atque hos
 quidem Vestris Excellentissimis inscribere visum,
 quos non solum rei literariæ patronos sum-
 mos ac Mecœnates esse comperi, sed & rerum
 mearum studiosissimos. Nec inconueniens
 viris Heroicis argumentum selegi, quorum
 virtus quam maximè in edomando Equo &
 olim emicuit, & hodie etiamnum emicat.
 Hinc Achillem Homerus, Æneam Virgilius,
 Alexan-

Ik ben echter niet opgehouden mij ook op andere manieren toe te leggen op de belangen van mijn stad en naar mijn vermogen dat bij te dragen wat haar welzijn, groei en voorspoed zou kunnen bevorderen.

Daar ik echter het grootste deel van mijn leven doorgebracht heb met de geesteswetenschappen en beoefening van wetenschap, kon ik niet, nu mijn werkzaamheden een einde gevonden hebben, geheel en al inactief zijn en een verkwister van goede uren. Daarom begon ik van tijd tot tijd, naargelang ik zin kreeg, terechtgekomen bij dit of bij dat onderwerp, bepaalde dingen te schrijven en te overdenken. Daar het onderzoek dat ingesteld zou kunnen worden over de natuur der paarden uitnemend scheen en een geleerd man waardig, heb ik daar mijn aandacht op gericht. Het gevolg is dat ik het onderzoek betreffende paarden in een tweedelig boek heb gevat. Dit boek heb ik besloten aan uwe excellencies op te dragen, want ik heb ervaren dat u niet alleen zeer grote beschermers en weldoeners van de letteren bent, maar ook zeer geïnteresseerd in mijn werk. Het onderwerp dat ik gekozen heb, ligt geheel in de lijn van heldhaftige lieden, wier dapperheid oudtijds het meest aan de dag getreden is bij het temmen van paarden en heden ten dage op dezelfde wijze nog aan de dag treedt.

DEDICATORIA.

Alexandrum Magnum Plutarchus, Iulium Cæfarem, Valentinianum, aliosque laudant Romani scriptores. Quid, quod & eas virtutes, quas in homine summopere veneramus, Fidem, Ingenium, Pietatem, in Equis quoque suspiciamus, uti veterum & recentiorum exemplis constat. Vos Heröes inclyti levitense hoc munusculum boni consulite, & præsidio vestro ac patrocínio adversus Livoris tela protegite, defendite. Ita vos sospitet, prosperetque, Equorum sapientissimus Creator. Ita in castris, vobis Stet sonipes & frena ferox spumantia mandat.

Vestrae Celsitudini humillimè devotus

PETRVS à NAALDVVYCK.

“ 3

LoCA

Daarom prijst Homerus Achilles, Vergilius Aeneas, Plurarchus Alexander de Grote, prijzen de Romeinse schrijvers Julius Caesar, Valentinianus en anderen. Het is veelzeggend dat wij deugden, die wij bij de mens zeer eren: trouw, intelligentie, liefde, ook bij de paarden bewonderen, zoals vaststaat uit voorbeelden van oude en meer recente schrijvers.

Gij, beroemde helden, beoordeelt welmenend dit geringe geschenkje en beschermt het tegen de pijlen der afgunst door uw steun en bescherming, verdedigt het.

Moge dan de alwijze schepper der paarden u bewaren en zegenen. Moge dan in uw woonstede een paard met klinkende hoeven staan en onstuimig op het schuimende bit bijten.

Uw hoogheden zeer nederig toegewijd

Pieter van Naaldwijck

LOCA ILLUSTRIVM AVTHORVM,
DE EQVORVM
natura, fide, & ingenio.

PLINIVS.

Amiffos lugent dominos, lacrimasque interdum defiderio fundunt.

Ante hunc Virgilius de Pallantis occifi Equo.

*poftis in fignibus Ætholæ
It lacrymans, guttis que humectat grandibus ora.*

Antiquior Homerus de Patrocli occifi Equis :
Ex Græco ita vertuntur.

*Æacida fed equi paulum à pugna inde remoti
Flebant, ut primum aurigam novere peremptum,
Hætoræu manibus, dejectum in pulvere fædo.*

Plinius fcribit :

*Antiochum regem, cum prælio Gallos fudiffet, Contareti Ducis,
qui cociderat, equum in figni fpecie confcendiffe : atque hunc indignatione accenfum, fretis lupatis, in abrupta iffè, feque & equite unâ af-
ficto.*

Ariftoteles prodidit :

*Scytharum regi nobilem equum fuiſſe ; & pulcherrimæ fobolis fem-
per matrem. Eâ caufa motum regem, ut filium generofum matri ad-
miferet, atque ita ſtirpem augetet : fed illum, eſt incitatum à pro-
rigâ,*

BEROEMDE AUTEURS OVER DE NATUUR, TROUW EN INTELLIGENTIE VAN PAARDEN

Plinius

Zij treuren om hun meesters, wanneer zij hen verloren hebben en soms vergieten zij tranen om het gemis.

In een eerdere tijd dan Plinius dichtte Vergilius over het paard van de gedode Pallas: 'Ontdaan van zijn borstsieraad loopt Aethon wenend voort en bevochtigt zijn gelaat met grote druppels'.

Nog eerder dichtte Homerus over de paarden van de gedode Patroclus. Uit het Grieks vertaalt men het zo: De paarden van de Aeacide, zich een weinig van de strijd verwijderend, weenden, zodra zij bemerkten dat degene die hen altijd mende, gedood was door de handen van Hector, neergeworpen in het afzichtelijk stof.

Plinius schrijft: Toen koning Antiochus de Galliërs in de strijd verslagen had, besteeg hij een paard van buitengewone schoonheid, dat toebehoord had aan de aanvoerder Contaretus, die gesneuveld was. In verontwaardiging ontstoken stortte dit paard zich in een afgrond, niet meer op het bit reagerend, zichzelf en de ruiter tegelijk verpletterend.

Aristoteles heeft overgeleverd:

De koning der Scythen had een edel paard, dat steeds weer moeder werd van zeer schone veulens. Door deze gang van zaken werd de koning ertoe bewogen om een edele zoon met zijn moeder te laten paren en zo het nageslacht te versterken. De zoon echter weigerde, ondanks aansporingen van de zijde van de stalknecht.

rigà, recusassè. Cum autem placuisset regi matrem, ut imprudens superveniret: factum quidem, sed mox delectà & agnià, flagitij impatientià sugam properasse, & per abrupta se precipitassè.

Agellius de Bucephalo.

Equus Alexandri regis & capite & nomine Bucephalus fuit. Emptum Cares scripsit talentis XIII. & regi Philippo donatum. Aëris nostri summa est æstivaria CCCXII. (Philippici circiter 7300) Super hoc equo digemini memoria visum, quod ubi ornatus erat, armatusque ad prælium, haud unquam inscendi sese ab alio, nisi à rege passus sit. Id etiam de isto equo memoratum est, quod cum in eo insidens Alexander bello viduo, & facinora faciens fortia, in hostium cuneum, non satis sibi providens, immisisset, conjectisque undique in Alexandrum telis, vulneribus altis in cervice atque latere equus perpressus esset: moribundus tamen ac propè jam exanguis, è medijs hostibus regem vivacissimo cursu retulit: atque ubi eum extra tela exulcrat, illico concidit: & domini jam superstitis securus, quasi cum sensus humani solatio, animam expiravit. Tum Rex Alexander, parta ejus belli victoria, oppidum in ijsdem locis condidit: atque ob equi honores Bucephalon appellavit.

Ex Dione.

Severus Imperator, cum Treatorianos astu circumventos exarmasset, quod Perinacem deseruissent, & occidissent: & qui inter eos equites, juberentur deserere equos: fuit unus, cujus equus retineri, aut sisti non potuit, & quamvis ille repelleret, identidem tamen sequens & adhiñiens, dominum ita movit, ut gladio educto illum seque interficeret. Addit Dio: Equus ille spectantibus visus est libens letisque cum domino mori.

Home-

Toen men evenwel hesloten had de moeder met een kleed te bedekken, opdat de zoon zonder het te merken, over haar heen zou komen, is het gelukt. Weldra echter ontdekte de zoon zijn moeder en herkende haar. Daar hij de schanddaad niet verdragen kon, nam hij snel de vlucht en stortte zich in een afgrond.

Aulus Gellius, over Bucephalus

Het paard van koning Alexander heette Bucephalus: 'ossekop', een naam ontleend aan de vorm van zijn hoofd. Chares heeft geschreven dat hij voor 13 talenten gekocht werd en aan koning Philippus geschonken. In ons geld is het een bedrag van 312.000 sestertiën; in het geld van Philippus ongeveer 7300. Men vond het de moeite waard om over dit paard te vertellen dat het zich nooit door een ander, behalve de koning liet bestijgen, wanneer het opgeruigd was en gewapend voor de strijd. Het volgende is ook over dit paard verhaald. Terwijl Alexander hem tijdens de Indische oorlog bereed en dappere daden verrichtte, had hij hem in een wig van vijanden gedreven, niet voorzichtig genoeg. Daar er van alle kanten pijlen naar Alexander geworpen werden, was het paard door diepe wonden in nek en zijden doorboord. Stervend en reeds bijna dood, heeft hij toch de koning uit het midden der vijanden teruggebracht door uit alle macht te rennen. Toen hij hem buiten het bereik der pijlen gebracht had, zakte hij terstond in elkaar. In de zekerheid dat zijn meester nog in leven was, gaf hij de geest, als het ware met de troost van een menselijk gevoel van opluchting. Toen stichtte koning Alexander, nadat hij in deze oorlog de overwinning behaald had, in dezelfde sreek een stad en noemde deze Bucephalon, om zijn paard te eren.

Dio Cassius

Toen keizer Severus de praetorianen, door een list omsingeld, ontwapend had, omdat zij van Pertinax gedeserteerd waren en hem gedood hadden, en toen bovendien de ruiters in hun midden aanwezig, het bevel kregen hun paarden in de steek te laten, was er een, wiens paard niet tegengehouden of tot staan gebracht kon worden. Telkens weer volgend en tegen hem hinnikend, hoezeer hij hem ook terugduwde, roerde hij zijn meester zo, dat hij zijn zwaard trok en hem en zichzelf doodde. Dio voegt eraan toe: De toeschouwers zagen dat paard gewillig en blij samen met zijn meester sterven.

Homerus Iliad Γ.

Homerus super omnes mystas nature arcana perdoctus, facit Xanthum Achillis equum instantem ei mortem profari.

Ex Ammiano.

Cæsaris equos, quos ad Rubiconem fluvium liberos dimiserat, & sacraverat, insidijs in eum paratis & mox pagatis, per aliquot ante & post dies pertinacissimè pabulo abstinuisse, & uberim fesse, compertum est.

F I N I S.

PHILIP-

Homerus *Ilias* T

Homerus, meer dan alle ingewijden in de mysteriën bekend met de geheimen der natuur, laat Xanthus, het paard van Achilles, zijn meester de dood die hem te wachten stond voorspellen.

Ammianus

Er is vernomen dat de paarden van Caesar, die hij bij de Rubico vrijgelaten had en aan deze rivier gewijd had, enige dagen voor het beramen en weldra ten uitvoer brengen van het complot tegen hem, evenals enige dagen daarna, zich zeer hardnekkig van voedsel onthouden hebben en overvloedig geweend hebben.

PHILIPPICORVM
LIBER PRIMVS,,
SEV
DE NATVRA, ELECTIONE, EDV-
CATIONE, ET DISCIPLINA
EQVORVM.

CAPVT I.

De Equorum Indole.

MEDICORVM dictatori Galeno placuit, A-^{Equorum}
nimi mores, corporis temperamentum sequi. ^{temperamen-}
Itaque naturam indolemque equorum confi-
deranti, initio constet, calidos esse eos & hu-
midos; at vix ultra eucrasiam seu tempera-
menti æqualitatem. Caloris quidem argumenta sunt;
generositas, agilitas, fortitudo & velocitas. Humidi-
tatis; luculentum & facile incrementum: quodque eo-
rum ferè morbi, ab humore superfluo scaturiant. Sed eu-
crasie vicinitatem, mansuetudo, docilitas, obsequium,
fides, memoria, vivacitas coarguunt. Ac hæc quidem
mortalium usibus optatissimæ dotes, aliàs alios ad equo-
rum amorem atque studium excitarunt: adeo ut qui his
præstarent; mirè gratiosi, & in honore, ac delitiis habitii
sint. Quin imò, quicumque aliquid olim ad eorum cre-
pundia commentus esset: eos omnes æternitati conse-
crandos, pia iudicavit antiquitas. In quorum numero,
quod mireris, nemo cui nomen cæcioquin ignobile,^{Nobiles equo-}
aut frigidus præcordia sanguis occupavit. Ως ἀπὸ τῶν ^{rum cultores.}
ἰππέων

A

1 Galenus (129-199), geboren in Pergamum, werkte lange tijd als medicus in Rome en schreef een groot aantal werken op medisch gebied. Zijn leer legt een verbinding tussen de theorieën van Hippocrates en van Aristoteles. Volgens Hippocrates is de menselijke constitutie gevormd uit vier humores (levensvochten): sanguis, pituita, flava bilis, melancholia (bloed, slijm, gele gal, zwarte gal). Volgens Aristoteles is het stoffelijke gevormd uit vier elementen: aarde, water, lucht, vuur. Deze elementen zijn combinaties van vier primaire kwaliteiten: koude, vochtigheid, droogte, warmte. Volgens Galenus is een goede gezondheid afhankelijk van een evenwichtige menging der vier vochten – bloed, slijm, gele gal, zwarte gal – evenals van een juiste verhouding der primaire kwaliteiten: koude, vochtigheid, droogte, warmte. De evenwichtige menging der vier vochten werd 'eukrasie' genoemd. Galenus breidde dit begrip uit, ook de juiste verhouding der primaire kwaliteiten bewerkt 'eukrasie'. Eukrasie is niet alleen een voorwaarde voor een goede gezondheid, maar ook voor goede eigenschappen in het algemeen en voor goede karaktereigenschappen. Met 'temperament' is hier bedoeld de menging van de vier vochten: 'warm' en 'vochtig' zijn twee primaire kwaliteiten; de kwaliteit 'warmte' betekent goede eigenschappen. Voor Galenus zie: Siegel, *Galen's system* (1968).

I ~ OVER DE AARD DER PAARDEN

Galenus, de leermeester der artsen, besloot de gesteldheid van de geest en de temperamenten van het lichaam na te gaan.¹ Wanneer men volgens zijn methode de natuur en de aard der paarden beschouwt, laat het dan om te beginnen vaststaan dat zij warm zijn en vochtig, maar zeer dicht bij eukrasie of juiste verhouding der temperamenten staan.²

Cf. Wanneer men
... staan: Ruisius.
Hippiatria c.1.

De bewijzen van warmte zijn edelheid, beweeglijkheid, dapperheid en snelheid. De bewijzen van vochtigheid: prachtige en gemakkelijke groei en het feit dat hun ziekten doorgaans sterk in aantal toenemen, wanneer de vochtigheidsgraad in hun constitutie te hoog wordt. Dat zij dicht bij eukrasie staan, bewijzen makheid, leerzaamheid, gehoorzaamheid, trouw, herinneringsvermogen en levendigheid.

Deze gaven, voor de stervelingen zeer nuttig en gewenst, hebben nu eens de een, dan weer de ander aangezet tot liefde voor en besrundering van paarden, en wel zozeer dat zij die hierin uitmuntten, buitengewoon in aanzien waren en geëerd en geliefd werden. Jazelfs waren de vrome mensen in de oudheid van oordeel, dat wie maar eens iets voor hun amulet bedacht had,³ zij alle eeuwige roem moesten verwerven. Onder dergelijke figuren is er niemand met een naam in andere opzichten onaanzienlijk of met koud bloed,³ die de harten veroverd heeft met iets wat je zou kunnen bewonderen.

2 In het godsdienstige leven van de Romeinen speelden de amuletten een grote rol. Hun voornaamste functie was het afveren van ziekte en ongeluk. Ze werden zowel door mensen als dieren gedragen en door priesters ontworpen. Als amuletten voor paarden werden *phalena* gebruikt, dat is een halsband waarop medaillons bevestigd waren met verschillende voorstellingen: Athene, Poseidon (beschermgoden van de paarden), Niké (godin van de overwinning), Gorgoneion (schildteken van Athene). Aan de medaillons hingen langwerpige metalen plaatjes met verschillende vormen, o.a. druppels, halvemannen, klavertjes. (Knuf, *Amulette und Talismane* (1984); Seligmann, *Die Zauberkraft des Auges* (1922) en Idem, *Die magischen Heil- und Schutzmittel* (1927). Ook kwamen er amuletten voor in de vorm van bronzen halvemannen, die aan de borstrieem van het paard, in het midden, werden vastgemaakt. Afbeeldingen hiervan zijn te vinden in de reliëfs van de Titusboog en de Trajanuszuil in Rome; verder zijn deze amuletten in graven aangetroffen. (Seligmann, *Der böse Blick* (1910) Band 2, 138. Voor een afbeelding: *ibid.*, 7, Fig. 77).

3 De vermelding van het koude bloed is een reminiscentie aan Vergilius, *Georgica* II, 484: iemand met koud hartebloed is niet erg intelligent en mist bezieling.

ἴμοιον ἀλλ' ὁμοῖος εἶς τ' ἴμοιον. nempe qui matrem amoris similitudinem finxit. Itaque (uti accepimus) nobilis ille vi-
te humanæ typus Bellerophon, equo primus vehi docuit.
Strata postmodum, frænosque, excogitavit, & injecit
Lapytha Pelethronius. Vsu calcarium, & prima equestri
pugna, inclyti armis celebrantur Hippocentauri Thessali,
Castor; quod bigas; Erichthonius, quod quadrigas
junxerit.

Exempla fidei
equestrum.

Poet. lib. 5.
cap. 9.

Comment. 2.
cap. 1.
de equo Hi-
spano.

Exonymum
Labyrinthi.

Inter equorum virtutes, emicat maximè fides eorum erga dominos, quæ scriptorum monumentis, exinde pro merito inclaruit. Bucephalum, ferunt, Thebarum oppugnatione faucium, modis omnibus obtitisse, ne in alium Alexander transcenderet, ac bello Indico crebris vulneribus confossum, jam moribundum prope & exanguem, vivacissimo cursu è mediis regem hostibus avexisse, extra teli jactum: ubi velut cum sensus humani solatio, de superstite
» jam securus, concidit, & expiravit. Vidimus nos, inquit
» Scaliger, inter animi fideique miracula; unum è com-
» militonibus avectum incolumem; equo ita faucio; ut
» etiam intestina per humum traheret. neque prius concidi
» dendi tempus esse ratus est; quàm sessor descenderet, at-
» que in socii terga subsiliret. Et alibi: vidimus nos sessor
» rem equitem avexisse è prælio, flumen vadasse, cui plurimum
» rimum intestinorum, è vulnere delapsum humo traheretur.
» Viderunt etiam Scythæ, occisum suum Regulum ex
» provocatione dimicantem, fortitudine, & animosa equi
» fide vindicatum: victoremque spoliis inhiantem, ictibus
» morfuque confectum. Nec equus Antiochi regis cæsi, ab
» ovante Centaureto conscensus, his quidquam cessit.
» quippe spretis mox, ac, ut regi non posset, indignatione
» superatis habenis, præceps in abrupta desiliens, una cum
» sessore hoste examinatus est. Quid, quod equus Nicomedis,
dis,

4 Plato, *Lysis* 214 a 5 gebruikt het masculinum: 'de gelijke naar de gelijke'; hij citeert Homerus (*Odyssee* XVII, 218) in een passage die over de vriendschap gaat.

5 Bellerophon was een legendarische Griekse held, zoon van Glaucus, kleinzoon van Sisyphus. In Corinthe bedwong Bellerophon met de hulp van de godin Athene het gevleugelde paard Pegasus. Athene gaf hem een paar gouden teugels om het paard te temmen. (*Woordenboek der Oudheid* (1976-1986) I, p. 461).

6 De Lapithen waren een legendarisch volk in Thessalië. Beroemd was de strijd die zij tijdens de bruiloft van hun koning Peirithoos leverden tegen de Centauren. Deze strijd is onder meer afgebeeld op de metopen van het Parthenon en op een gevel van de Zeustempel in Olympia. (*Woordenboek der Oudheid* (1976-1986) II, p. 1674).

7 Voor Julius Caesar Scaliger zie: Inleiding, hoofdstuk 4. De literaire bronnen van deel I en II.

8 Cf. Plinius 8, 158. Hetzelfde verhaal komt ook voor in het vierde citaat hierboven, daar zijn echter de hoofdpersonen verwisseld.

‘Zo voert de godheid altijd het gelijke naar het gelijke’.^{4 C2} Dit is natuurlijk een citaat van de auteur, die de moeder voorstelde als een evenbeeld van de liefde.

En zo onderrichtte Bellerophon,⁵ dat edel beeld van menselijk leven, als eerste het paardrijden, zoals wij vernomen hebben. Daarna vond de Lapieth Pelethronius het zadel en de teugels uit en deed deze de paarden aan.⁶ De Thessalische Hippocentauren, beroemd om hun wapens, worden verheerlijkt wegens het gebruik van sporen en om het eerste ruitergevecht. Castor wordt verheerlijkt omdat hij een tweespan voor een wagen gespannen heeft, Erichthonius evenzo een vierspan.³

Van alle deugden van paarden valt die van trouw aan hun meesters het meest op; deze is door de overleveringen der schrijvers terecht vervolgens beroemd geworden. Men vertelt dat Bucephalus, toen hij gewond was geraakt tijdens de belegering van Thebe, op alle mogelijke manieren zich ertegen verzet heeft dat Alexander een ander paard zou bestijgen.⁴ Verder vertelt men dat hij na het ontvangen van talrijke verwondingen in de Indische oorlog, al bijna stervend en levenloos, toch, door uit alle macht te rennen de koning uit het midden der vijanden weggevoerd heeft, buiten het bereik der pijlen. Daar stortte hij ineens en gaf de geest, als het ware met de troost van een menselijk gevoel van opluchting, er zeker van dat zijn meester nog in leven was.⁵

‘Temidden van wonderen van moed en trouw hebben wij gezien – zegt Scaliger – dat een van onze krijgsmakkers ongedeerd uit de strijd weggevoerd is, hoewel zijn paard zo gewond was dat hij zelfs met zijn ingewanden over de grond sleepte.’ Niet eerder meende het paard dat het tijd was om ineens te storten, voordat zijn berijder afsteeg en op de rug van een makker sprong.⁶ Elders zegt bij: ‘Wij hebben gezien dat een paard zijn berijder uit de strijd weggevoerd heeft, een rivier doorwaad heeft, bij wie het grootste deel van de ingewanden uit een wond naar buiten gekomen was en over de grond sleepte.’⁷

De Scythen hebben zelfs gezien dat hun hoofdman, nadat hij gedood was in een duel, gewroken werd door de dapperheid en de moedige trouw van zijn paard. Voor hun ogen werd de overwinnaar, azend op de wapenrusting van de verslagene, door schoppen en bijten van het paard afgemaakt.⁸

Het paard van de gesneuvelde koning Antiochus deed, toen het door de triomferende Centaureus bestegen was, hier niet voor onder. Niet meer op de teugels reagerend en in zijn verontwaardiging zich aan hun inwerking onttrekkend, om zo onbestuurbaar te worden, stierf het door halsoverkop in een afgrond te springen, samen met de vijand die hem bereed.^{8 C9}

C2 Zo voert ... het gelijke: Plato, *Lysis* 214 a 5. cf. Homerus, *Odyssee* XVII. 218.

C3 En zo onderrichtte ... vierspan: Plinius, *Naturalis Historia* 7, 202.

C4 Men vertelt ... bestijgen: Plinius, *Naturalis Historia* 8, 154.

C5 Verder vertelt men ... in leven was: Aulus Gellius, *Noctes Atticae* V, c. 2.

C6 Temidden van wonderen ... sprong: Scaliger, *Poeticæ libri septem*, V, c. 9, p. 262 D.

C7 Wij hebben gezien ... sleepte: Scaliger, commentaar op *Aristoteles' Historia de animalibus*, liber II, c. 130, p. 255.

C8 De Scythen ... afgemaakt: Plinius, *Naturalis Historia* 8, 156.

C9 Het paard ... bereed: Plinius, *Naturalis Historia* 8, 158.

dis, illo interfecto, voluntaria fame sibi mortem conscivit ?
 De lachrymis nihil addam, quas in dominorum exequiis
 crebro visas, commemorant: cum eas naturæ, *Cardanus*, De varietate rerum lib. 1. 4.
 aut morbo tribuat. In domo, ait ille, asturco meus *Scotus* cap. 75.
 » flevit sæpius ubertim: nec causam cognoscere possum,
 » lachrymæ excidebant palam. Hoc autem estate maxime
 » accidit: nihil enim sinistri mihi contigit. Constat na-
 » turam esse equorum, aut morbum.

De admiranda docilitate, obsequio, & memoria memo- Docilitas equorum.
 riæ proditum est: universum Sybaritarum equitatum, non
 inconcinna saltatione, ad symphoniam cantum moveri soli-
 tum. Quod narrat Scaliger penè fidem exsuperat. Equum Exercit. 209
 » inquit ille, pusillū deformem circumducebat agyrta qui-
 » dam, cujus iussu, atque etiam solo interdum nutu, ille om-
 » nia faceret; ambulare, succussim properare, currere, sal-
 » tare, vel quadrupes vel bipes. Vinum bibere vidimus, in
 » clunibus sedentem anteriores pedes ad pateram ferre.
 » Pelvim, sive malluvium cruribus sustinere; quasi à ton-
 » fore lavaretur: qualem pictum videmus asinum cuculla-
 » tum. Humo sese sternere. Projectum atque etiam por-
 » rectum jacere. Ciliorum compressione annuere. Caput
 » ad heri nutum attollere: in terga vertere. Supinus osten-
 » dere, quo corporis fitu mulier incuntem admittat virum.
 » Postremò nullum canem unquam vidimus doctiorem
 » aut dociliorem. Nisi unus excipiat, qui super antero-
 » ribus pedibus erectus, ac bipes ambulans, elatis clunibus,
 » illustrissimæ hominum coronæ miraculo fuit. Porro
 » idem Scaliger, sed alibi. Plagarum alii memores, præ Comment. 3. c. 1. §. 4. 11.
 » fertim Belgæ: è quorum multis unum vidimus magna
 » significatione, ad euntem herum aversari, appropin-
 » quantem calcibus dentibusque incessere, nec nisi rectum
 » conscendi pati: famuli tractationem sessionemq; equo
 A 2 animo

9. Toespeling op de woorden die voorafgaan aan het citaat: het weenen van de paarden van Caesar als voorteken van zijn naderende dood. Tekst van Cardanus, *De rerum varietate* XIV, c. 75, p. 549: 'Ante Caesaris mortem ad Rubiconem equi consecrati ab eo flebant, idque magno augurio exceptum est'. (In de tijd voor Caesars dood weenden in de omgeving van de Rubico de paarden die door hem aan deze rivier gewijd waren. Dit werd als een ernstig voorteken beschouwd).

10. De Sybariten waren de inwoners van Sybaris, een Griekse kolonie aan de golf van Tarente.

Het is veelzeggend dat het paard van Nicomedes, nadat zijn meester gedood was, zichzelf door vrijwillig vasten de dood op de hals haalde.¹⁰

Niets zal ik eraan toevoegen betreffende de tranen van paarden, waarvan men verhaalt dat ze dikwijls gezien zijn bij de begrafenis van meesters. Cardanus immers schrijft ze toe aan de natuur of aan ziekte. 'In mijn huis', zegt hij, 'weende mijn Asturisch paard Scotus dikwijls overvloedig. De oorzaak kan ik niet te weten komen. De tranen vielen voor aller ogen. Dit gebeurde echter het meest in de zomer. Niets noodlottigs is mij overkomen.'⁹ Het staat vast dat het de natuur der paarden is of ziekte'.¹¹

Over de bewonderenswaardige leerzaamheid, gehoorzaamheid en het herinneringsvermogen van paarden is het volgende overgeleverd: de gehele ruitery der Sybariten had de gewoonte bij de muziek van een orkest zich in een sierlijke dans te bewegen.¹⁰ C11

Wat Scaliger vertelt, is bijna niet te geloven. Hij zegt: 'Een artiest leidde een klein, lelijk paardje rond en op zijn bevel, en soms zelfs alleen op een knik van hem, deed dit paardje alles: stapvoets gaan, galopperen, rennen, dansen, op vier benen of op twee benen. Wij zagen hem wijn drinken, zittend op zijn achterste zijn voorste hoeven naar de wijnschaal brengen; een bekken of een waskom met zijn benen omhoog houden, alsof hij door een barbier gewassen werd, zoals wij een onnozele hals op een schilderij afgebeeld zien; zich op de grond neerleggen, voorover liggen en zelfs uitgestrekt liggen; door fronsen van de wenkbrauwen 'ja' knikken; op een wenk van zijn heer het hoofd opheffen; op de vlucht slaan; achteroverliggend tonen, in welke lichaamshouding een vrouw een man die met haar copuleren wil, tot zich toelaat. Kortom: nooit hebben wij een hond gezien, die meer kunstjes kende of leezamer was dan dit paardje, tenzij er een uitzondering gemaakt wordt voor een paard, dat rechtopstaande op zijn voorbenen en op twee henen lopend, mer zijn achterste in de hoogte, een kring van zeer voorname toeschouwers verbaasd deed staan.'¹³ Zo gaat Scaliger verder. In een andere passage echter zegt hij: 'Andere paarden herinneren zich slagen, vooral de Belgische. Onder een groot aantal van hen hebben wij er een gezien, dat zich zeer nadrukkelijk afwendde van zijn heer, wanneer deze naar hem toe kwam en hem bij zijn nadering met hoeven en tanden aanviel. Het liet niet toe dat het bestegen werd, tenzij het tevoren met een kleed bedekt was, maar verdroeg het gelijkmoedig door de dienaar aangeraakt en bereden te worden.

C10 Het is veelzeggend ... op de hals haalde: Plinius, *Naturalis Historia* 8, 157-158.

C11 In mijn huis ... ziekte: Cardanus, *De rerum varietate* XIV, c. 75, p. 549.

C12 de gehele ruitery ... te bewegen: Plinius, *Naturalis Historia* 8, 157.

C13 Een artiest ... verbaasd deed staan: Scaliger, *Exortationum exercitationum liber XV de subtilitate*, exercitatio 209.

» animo ferre. Vnum & nos horum habuimus; qui memor
 » æstus & plagarum pridianarum; cubanti mihi sequenti
 » nocte sub dio, mordicus humerum arripuit, thoracis be-
 » neficio servatum. Hactenus Scaliger. Ergo dentibus
 ensem, aut tela humi collecta equiti porrigere, aut genua
 ascensuro flectere, aliaque talia, quæ passim adhuc docen-
 tur, inenarrabilis ingenii quidem fidem faciunt: tamen
 constat ex narratis, quantum insuper hodie, institutionis
 & disciplinæ neglectu, desideremus. Catalogum non ar-
 texam, quod investiganti cuilibet faciliè apud auctores: sed
 de generositate illud addam solummodò, eam non tantum
 in laudatis equis ex omni corporis gestu conspici: sed im-
 primis, quod ituri ad prælium, videantur satis apertum si-
 bi gloriæ campum, ex clangore tubarum intelligere: hila-
 ritatemque & pugnæ desiderium signis variis evidenter
 prodere. Quin imò roboris ac fortitudinis suæ fiducia
 animosos, victoriæque, & gloriæ avidos, præliâ inire: qua
 parta, manifestè exhilarantur, & exultant: amissa dolent.
 immo quoties freni crepitum, strata, & cætera, ut fron-
 tis & pectoris ornamenta vident: fremunt, exultant, un-
 gularum supplensione obstrepunt, & ex eorum conspectu,
 afflatu quasi furoris ad iter accenduntur: voce equisonis ex-
 citantur, aures erigunt, & naribus inflatis celerem festi-
 nationem anhelant, quodam incredibili cursus studio ad
 currendi memoriam redeunt.

*Generositas
equorum.*

Inter equorum peculiaria numeratur, quod asplenes, &
 exinde animalium cicurum sint perniciosissimi. Est autem
 mirabile, si non fabulosum, quod vulgo tradunt; parien-
 tes equas, pullorum splenes, cum secundinis ejicere. Et
 fronti Hippomanes amoris innasci veneficium, caricæ
 magnitudine, colore nigro: quod statim edito partu devo-
 rat facta: aut si quis præreptum habeat, ad ubera non ad-
 mittit.

*Plinius, Eli-
anus, & alii.*

*Equorum
peculiaria.*

11 Paarden hebben wel een milt. Van Naaldwijk geeft hier de mening van anderen weer.

12 Veulenbrood of Hippomanes is een zeisvormig afscheidingsprodukt van de allantoïs, dat rijk is aan geslachtshormonen, en als afrodisiacum gold. Overeenkomst in vorm en kleur met de milt leidde tot de onjuiste opvatting dat paarden geen milt zouden hebben. Van Naaldwijk deelt deze opvatting niet.

Ook wij hebben van dit soort paarden er een gehad. Daar het zich de woede en de slagen van de vorige dag herinnerde, greep het mij, toen ik de volgende nacht onder de blote hemel lag te slapen, met de tanden in de schouder; deze werd gered dankzij een harnas.^{C14} Tot zover Scaliger.

Een zwaard of op de grond samengebrachte wapens aan een ruiter toereiken met de tanden,^{C15} of de knieën buigen voor iemand die op het punt staat op te stijgen, en andere dergelijke dingen die overal nog onderricht worden, wekken weliswaar geloof in een onbeschrijfelijk groot verstand, maar toch staat vast op grond van de dingen die ik verteld heb, hoeveel ons tot heden nog ontgaat door veronachtzaming van onderricht en training. Ik zal geen opsomming bijvoegen, omdat deze zaak voor ieder die het tracht te weten te komen, gemakkelijk te vinden is bij de geschiedschrijvers.

Over de edelheid van paarden zal ik slechts dit nog zeggen: men ziet haar bij voortreffelijke paarden niet alleen aan de hele lichaamshouding, maar bovenal aan het feit dat zij, wanneer zij op het punt staan ten strijde te trekken, uit het geschal der trompetten schijnen op te maken dat het veld van eer vrijwel voor hen open ligt: vrolijkheid en verlangen naar de strijd leggen zij door verschillende tekens duidelijk aan de dag. Jazelfs aanvaarden zij door vertrouwen in hun kracht en dapperheid, moedig de strijd, begerig naar overwinning en roem. Wanneer de overwinning behaald is, zijn zij duidelijk vrolijk en uitgelaten; wanneer er verloren is, zijn zij bedroefd. Nog sterker; zo dikwijls als zij het gekraak van teugels horen en zadels zien en de overige dingen, zoals versierselen van voorhoofd en borst, briesen zij, zijn uitgelaten, maken lawaai met gesramp van hun hoeven en worden door het zien van deze dingen, door een soort geestdrift tot de tocht aangespoord. Door de stem van de stalknecht worden zij aangevuurd, zij spitsen hun oren en met wijdopen neusgaten snakken zij naar snelle haast, met een ongelooflijk verlangen tot rennen terugdenkend aan het rennen in eerdere tijden.^{C16}

Tot de bijzonderheden van paarden wordt gerekend dat zij geen milt hebben en vervolgens dat zij van de tamme dieren het snelst zijn.¹¹ Het is echter wonderbaarlijk, zo niet fabelachtig, wat men algemeen overlevert, namelijk dat merries tijdens de baring de milten van hun jongen samen met het vruchtvlies uitstoten; verder dat een liefdesmiddel, Hippomanes genaamd,¹² ter grootte van een vijg, zwart van kleur, bij de geboorte aan het voorhoofd van het jong verschijnt.

C14. Andere paarden ... harnas: Scaliger, commentaar op *Aristoteles' Historia de animalibus*, liber II, c. 139, p. 236.

C15. Een zwaard ... met de tanden: Plinius, *Naturalis Historia* 8, 159.

C16. Nog sterker ... in eerdere tijden: Achanus, *De natura animalium* VI 10-2.

mittit. Bile, alii eos carere, alii in alvo eam esse autumant. Certè huic generi peculiaris est ungula, omnium armentorum durissima; contra viæ omnes injurias obfirmata: excipiendis soleis, clavisque ferreis apta: quæque ad gerendum, trahendum, currendum, saltandum, pugnandum (prout homini est ex usu, cui præ cæteris animalibus natus videtur) omnino etiam necessaria est. Cæterum cur difficilius & periculosius ascendant equi, quam descendant, contra quam homines, ratio plana est. Siquidem poplites, non admodum flexiles nacti, ascendendo admodum defatigantur, lassique labuntur facilius, & lapsi, majore cum impetu ruunt, descendentes, quatuor crurum adminiculo, felicius quàm homines, corporis ponderi natura vergenti ad inum obnituntur. Sunt denique voces ^{Equorum} quinque ^{voces quinque} distinctæ, totidem affectuum signa: ^{distinæ.} Lætitiæ, desiderii, iræ, timoris & doloris. Lætitiæ quidem seu alacritatis vox est, Hinnitus non mulrum longus, sub finem elatior, cum innoxia calcitatione. Desiderii, qua equam aut socium inclamant, Hinnitus longus, in fine remissus, citra calcitationem. Quod si advertissent olim Persarum Satrapæ, inter quos haud dubiè, de alacritatis Hinnitu convenerat, Dario Hystapsi, Monarchiam Persarum, illo consensu non obtulissent. Iræ, brevissimus hinnitus est, cum dimissis auribus, & calcitatione, si generositas accedat. Timoris vox rauca est, quasi per nares emissa, cum auribus ad anteriora arrectis, & calcitatione, modo non sint degeneres. Nulla doloris vox est: nisi quod in magno, submissè ingemiscant. Decubitus illis rarus; insolentior somnus. Ferme iidem cum homine morbi: quem an à peste, suo anhelitu præferrent, tametsi classicis authoribus nitatur, non libet asserere.

13 Paarden hebben geen galblaas, maar produceren wel gal.

14 Na de gewelddadige beëindiging van de heerschappij der magiërs, die Perzië tijdelijk geregeerd hadden, besloten zes Perzische satrapen (stadhouders) en Darius, dat diegene van hen koning van Perzië zou worden, wiens paard bij zonsopgang, wanneer zij naar de hoofdstad toeden, het eerst zou hinniken. Darius' stalknecht Oebares heeft toen een list bedacht en de avond tevoren een merrie, die een goede bekende van Darius' paard was, in de voorstad vastgebonden. Toen de satrapen en Darius bij zonsopgang door de voorstad reden, hinnikte Darius' paard als eerste, omdat hij de merrie die hij zo goed kende, terugzag.

De merrie verslindt het terstond nadat zij haar jong ter wereld gebracht heeft, of ze weigert, als iemand het weggenomen heeft, haar jong te zogen.^{C17}

Sommigen menen dat paarden geen gal hebben.^{C18} anderen dat die in de buik ligt.^{C19} Stellig heeft deze diersoort een buitengewone hoef, het hardst van alle hoeven van het vee, bestand tegen alle letsels die de weg kan toebrengen en geschikt om hoefijzers en ijzeren spijkers op te nemen.^{C20} De hoef is ook geheel en al noodzakelijk om te dragen, trekken, rennen, dansen of strijden, al naargelang het paard van nut is voor de mens, voor wie hij meer dan de overige dieren geschapen schijnt te zijn.

Duidelijk is de reden waarom paarden moeilijker en met meer gevaar stijgen dan afdalen, in tegenstelling tot de mensen. Daar zij weinig buigzame knieën gekregen hebben, worden ze door stijgen zeer vermoeid en wanneer zij moe zijn, struikelen zij gemakkelijker en wanneer zij struikelen, storten zij met een grotere vaart neer; wanneer zij afdalen, zetten zij door de steun van hun vier benen, met meer succes dan de mensen, zich schrap tegen hun lichaams-gewicht, dat van nature naar beneden gericht is.^{C21}

Tenslotte dit: paarden maken vijf verschillende geluiden, evenzoveel tekenen van gevoel, en wel van hlijdschap, verlangen, toorn, vrees en pijn. Het geluid van blijdschap of vrolijkheid is een niet zeer lang hinniken, dat tegen het einde hoger wordt en gepaard gaat met onschuldig schoppen. Het geluid van verlangen, waarmee zij een merrie of makker roepen, is een lang hinniken, aan het eind vrolijk, zonder schoppen. Als de Perzische satrapen, die ongetwijfeld een afspraak betreffende hinniken uit vrolijkheid gemaakt hadden, eertijds op dit onderscheid gelet zouden hebben, zouden zij het Perzische koningschap op grond van hun overeenkomst niet aan Darius, de zoon van Hystaspes geschonken hebben.¹⁴ Het geluid van toorn is een zeer kort hinniken, met de oren plat naar achteren en tegelijkertijd schoppen, als het een edel paard is. Het geluid van de vrees is schor, als het ware uit de neusgaten komend, met de oren naar voren gericht en met schoppen, mits de paarden niet ontaard zijn. Er is geen geluid van pijn, behalve dat zij bij grote pijn gedempt zuchten.^{C22} Paarden gaan zelden languit liggen, slapen in liggende houding is nog ongewoner. Zij hebben bijna dezelfde ziekten als de mensen. Ik wil mij er niet over uitspreken of zij de mens door hun adem tegen de pest beschermen, hoewel deze bewering op klassieke auteurs berust.^{C23}

C17 verder dat een liefdesmiddel ... zogen: Plinius, *Naturalis Historia* 8, 165. Aelianus, *De natura animalium* XIV, 18.

C18 Sommigen menen ... hebben: Plinius, *Naturalis Historia* 11, 191.

C19 anderen ... ligt: Plinius, *Naturalis Historia* 11, 192.

C20 Stellig ... op te nemen: Cardanus, *De subtilitate* X, p. 355 B.

C21 Duidelijk ... gericht is: Cardanus, *De rerum varietate* XIII, c. 63; p. 471.

C22 Tenslotte ... gedempt zuchten: Cardanus, *De rerum varietate* VII, c. 32, p. 183. Herodotus, *Historiae* III, 84-86.

C23 Ik wil ... berust: Cardanus, *De rerum varietate* I, c. 1, p. 4.

*Judicari: ut
equi ex colo-
ribus.*

INDOLIS equorum præstantia, ex multifariis indi-
ciis vulgò colligitur. Rejeētis minutioribus, illa solum
exhibebimus; quæ usū, aut ratione, aut utroque apud equo-
rum peritos prævalent. Initium facturi à coloribus; de
quibus in uniuersum hoc tenendum quod syncerus omnis
improbus est. Albus enim pituitæ soboles, imbelles, timi-
dos, molles facit. Niger, à succo melancholico, torpidos,
viles, contumaces exhibet. Fuscorum non absimilis ratio:
nisi ex prædominante bile, rubicunda illa aduſtionis
notas præbeant: & erunt tales robusti, furibundi, industrij,
fraudenti, malè morati. Sed rubei splendidi, vi flauæ bi-
lis, iracundi, leues, feruidi, tumultuosi, laborum impatientes.
Probantur mixti, è variis confusi & temperati colores.
quorum omnium laudatissimus, qui castaneæ corticem
æmulatur, spadiceus. Optimus quoque albus, fuscis
prægrandibus maculis undiq; aspersus. Quin imò maculo-
si in uniuersum, distincti maximè maculis zonisve nigris,
per crura, dorsum aut collum, nobilissimi judicantur. Ho-
rum iterum sunt præstantiores, in quibus natura meliorem
ordinem numeri, paritatis, loci, ac rectitudinis seruavit.
Sequuntur quibus maculæ, zonæ rubræ sunt, aut rubiginosæ.
Sed & in toto corpore albæ, exiguæ maculæ; aurium,
caudæ, pedum color niger; cana & crispa coma: hæc
inquam omnia generositatis indicia sunt. Interea exiguæ
in illis scapulisque maculæ, triplici ferè de causâ imbecil-
litaris notæ perhibentur. Sunt enim hæc, nuper natis equis
à crabronibus inflicta: qui cum per ætatem illa nec sca-
pulas morſu possent attingere, crabronum violentiæ pa-
tuerunt indies multi. Hinc illas maculas adulti, olim
sau-

*Judicium ex
maculis.*

15 De verklaring voor de opvatting 'dat iedere ongemengde kleur slecht is' vindt men bij Cardanus: een ongemengde kleur wijst op het overheersen van één der vier vochten, dat berekent slechte eigenschappen en slechte karaktereigenschappen. (Vgl. Cardanus, *De rerum varietate* VII, c. 33, p. 191). Het verband tussen kleuren en eigenschappen wordt zeer uitvoerig behandeld in de paardenboeken van Marcus Fugger en Georg Loehneysen, die aan het eind van de zestiende eeuw verschenen. De kleurenleer, zoals door Van Naaldwijck beschreven, handhaafde zich tot in de negentiende eeuw.

16 'Kinderen van het slijm': paarden waarbij *pituita* (slijm) overheerst.

17 Tengevolge van het overheersen van *melancholia* (zwarte gal).

18 Van Naaldwijck citeert hier Cardanus te kort en onjuist. Cardanus zegt in zijn *De rerum varietate* VII, c. 33, p. 191: 'Niger melancholicos, graves viles contumaces. Sunt et fuscus tales plerunque, si a nigra bile his color procedat. Sed si ab exusta bile, tunc exustionis notae aderunt, quae in illis apparent: erunt enim rubicundiora: tales autem plerunque sunt fortes, ingenio praediti, furibundi, sed magna ex parte fallaces, malorumque morum'. (Zwart schept melancholieke, indolente, armzalige, weerspannige paarden. De donkerbruine paarden hebben meestal dezelfde aard, als hun kleur voortkomt uit de

II ~ OVER HET KIEZEN VAN PAARDEN

De voortreffelijkheid van de aard der paarden wordt in het algemeen uit verschillende tekens opgemaakt. Met voorbijgaan aan de minder belangrijke, zullen wij alleen die naar voren brengen, die door praktijk of theorie of beide bij paardenkenners het grootste gewicht hebben, terwijl wij zullen beginnen bij de kleuren.

Over de kleuren moet men in het algemeen dit weten, dat iedere ongemengde kleur slecht is.¹⁵ Wit namelijk schept kinderen van het slijm, laffe, vreesachtige, slappe paarden.¹⁶ Zwart geeft tengevolge van de zwarte gal indolente, armzalige en weerspannige paarden.¹⁷ De aard van de donkerbruine paarden is hetzelfde, behalve dat tengevolge van het overheersen van de gal hun rossige lendenen als het ware brandmerken vertonen.¹⁸ Dergelijke paarden zullen sterk zijn, woest, ijverig, oneerlijk, slecht geaard. De paarden die een glanzend rode kleur hebben, zijn echter door de invloed van de gele gal driftig, onbetrouwbaar, woest, roerig, niet bestand tegen inspanningen.¹⁹ C24

Mengkleuren worden aanbevolen, uit verschillende kleuren samengevoegd en in de juiste verhouding gemengd.²⁰ Van alle paarden in deze kleuren is het meest voortreffelijk het paard dat met de basr van de kastanje wedijvert, de vos. Zeer goed is ook een wit paard, overal bestrooid met zeer grote donkere vlekken. Jazelfs worden de paarden die geheel gevlekt zijn, met vooral zwarte vlekken of stroken op hun benen, rug of hals, als zeer edel beschouwd. Van deze zijn weer het meest voortreffelijk de paarden, bij wie de natuur de rangschikking naar aantal, gelijkheid, plaats en rechtlijnigheid het best bewaard heeft. Hierop volgen de paarden, die rode vlekken of stroken hebben, of roestkleurige, maar ook die over het hele lichaam kleine witte vlekken hebben, die zwarte oren, staart en benen hebben, die grijze krullende manen hebben. Dit alles, zeg ik, zijn tekenen van edelheid.²¹ C25

Kleine vlekken aan lendenen en schouders worden doorgaans om drie redenen als tekens van zwakte beschouwd. Zij zijn namelijk de pasgeboren paarden door horzels toegebracht. Daar zij door hun jeugdige leeftijd lendenen en schouders met de tanden niet konden bereiken, waren zij van dag tot dag in hoge mate blootgesteld aan het geweld der horzels. Daarom dragen zij, wanneer zij volwassen zijn, die vlekken mee, littekens van de eens gewonde huid.

zwarte gal. Als hun kleur echter voortkomt uit de verbrande gal, zullen er brandmerken zijn, die zich aan de lendenen vertonen. Deze zullen namelijk eenszins rossig zijn. Dergelijke paarden zijn meestal dapper, verstandig, temperamentvol, maar in hoge mate onbetrouwbaar en slecht geaard.

15) Door het overheersen van *flava bilis* gele gal.

20) Volgens Cardanus wijzen mengkleuren op een goede menging van de vochten. Deze goede menging bewerkt goede eigenschappen en goede karaktereigenschappen. (Vgl. *De rerum varietate* VII, c. 33, p. 191-192).

C24 Over de
kleuren ...
inspanningen:
Cardanus, *De rerum
varietate* VII, c. 33,
p. 191.

C25 Mengkleuren
... edelheid:
Cardanus, *De rerum
varietate* VII, c. 33,
p. 191-192.

fauciꝝ cutis characteres, circumferunt. Tenerimâ si quidem illâ ætate, ex continuâ & irrequietâ impõrtunitate mordicantium, non parum de naturali vigore ac necessario incremento intercidit. Cessantibus cum ætate, cratronum ictibus; herbæ viribus & copiâ imminutæ, lactentibus paucum lac, pravumque suggererunt. Denique succedentis hyemis incommoda, ob contractam ex superioribus malis imbecillitatem, non sine immodicâ virium jacturâ, sustinuerunt.

Restat, ut de albedinis notis agamus, quæ in fronte & pedibus conspiciuntur. quatenus ex iis, de indolis præstantiâ fit judicium. Plurimi illas religiose admodum observant: sed nos hîc tædii, ex prolixâ curiositate, & utilitatis simul rationem habebimus. Ergo,

Judicium ex maculis frontis, & pedum albidantibus.

1. In hâc classe familiam ducit, cui stellula in fronte cum lineâ aut zonâ, quæ nec os attingit, nec supercilia; & cui quatuor pedes sunt candidi.
2. Sequitur, cui stellula talis & zona, cum pedum posteriorum candorè.
3. Cui stella illa tantum, & zona.
4. Cui stella, & quatuor candidi pedes.
5. Cui stella, & aut unus, aut nullus, aut plures, nec omnes tamen candidi pedes.
6. Cui pedes solum candent posteriores.
7. Cui pes posterior sinister.
8. Cui posteriores, cum anteriore sinistro.
9. Cui posteriores cum anteriore dextro.
10. Cui omnes quatuor.
11. Cui solus pes dexter anterior.
12. Cui sinister pes anterior.
13. Cui pes dexter posterior.
14. Cui anteriores, cum sinistro posteriore.

15. Cui

21. Het schema van de witte aftekeningen is een uittreksel uit Cardanus, *De rerum varietate* VII, c. 33, p. 188-189. Het is een aflopend schema waarin de mate van voortreffelijkheid steeds minder wordt. Volgens Cardanus wijzen de witte aftekeningen op de aanwezigheid van een bescheiden hoeveelheid *pituita* (slijm). Dit betekent goede eigenschappen. Een witte streep op het voorhoofd die niet tot de mond en wenkbrauwen reikt, betekent een evenwichtig karakter.

Op zeer jeugdige leeftijd ging tengevolge van de voortdurende en onop-
houdelijke onbeschaamdheid van de bijtende horzels, niet weinig van hun
natuurlijke kracht en noodzakelijke groei verloren. Wanneer aan het einde
van de zomer het steken van de horzels ophield, verschaftte het gras, vermind-
erd in kracht en hoeveelheid, de jonge dieren weinig en bovendien slechte
melk. Ten slotte hebben zij de ongemakken van de op de zomer volgende
winter wegens hun zwakte, die veroorzaakt werd door het eerdere kwaad,
niet zonder zeer groot verlies van krachten verdragen.^{C26}

C26 Kleine
vlekken ...
verdragen:
Cardanus,
*De rerum
varietate* VII, c.
33, p. 192.

Ons rest nog over de witte aftekeningen te spreken, die aan het voorhoofd
en de benen van een paard te zien zijn, aangezien op grond hiervan geoor-
deeld wordt over de voortreffelijkheid van zijn aard. Zeer velen beschouwen
hen zeer nauwgezet. Wij zullen echter hier rekening houden met tegenzin
die ontstaat wanneer men te nauwgezet de zaak beschrijft en tegelijk mogen
we niet te kort zijn in verband met het belang van de zaak.

1. In deze klasse hoort thuis het paard, dat een stervormig vlekje op zijn
voorhoofd heeft en een streep of strook, die noch tot de mond reikt,
noch tot de wenkbrauwen en dat vier witte benen heeft;²¹
2. vervolgens een paard, dat een dergelijk sterretje en strook heeft en witte
achterbenen;
3. een paard dat alleen die ster en die strook heeft;
4. een paard dat de ster en vier witte benen heeft;
5. een paard dat de ster en één wit been of geen wit been of meerdere witte
benen heeft en toch niet alle benen wit heeft;
6. een paard, bij wie alleen de achterbenen wit zijn;
7. een paard, bij wie het linker achterbeen wit is;
8. een paard, bij wie de achterbenen en het linker voorbeen wit zijn;
9. een paard, bij wie de achterbenen en het rechter voorbeen wit zijn;
10. een paard, bij wie alle vier benen wit zijn;
11. een paard, bij wie alleen het rechter voorbeen wit is;
12. een paard, bij wie het linker voorbeen wit is;
13. een paard, bij wie het rechter achterbeen wit is;
14. een paard, bij wie de voorbenen en het linker achterbeen wit zijn;

15. Cui anteriores cum dextro posteriore.
 16. Cui anteriores soli.
 17. Cui ambo sinistri.
 18. Cui ambo dextri.
 19. Cui dexter anterior, sinister posterior.
 20. Cui sinister anterior, dexter posterior.

*Judicium ex
 circulis, for-
 ma umbilici-
 cali, fetosis.*

*Aliud & di-
 versum de
 coloribus ju-
 dicium.*

Hæc & alia, cum eorum causis, fufius prosequitur Car-
 danus lib. 7. de varietate, cap. 33. Nos ad cetera tranſea-
 mus. Quinque naturaliter in equis sunt loca, quæ circu-
 lis quibuldam parvis, è pilis in umbilici formam contor-
 tis, rotantur: in mediætatibus scilicet frontis, colli, pecto-
 ris; in umbilico, & iliis. Si qui fortè aliis insuper in locis
 umbilici tales luxurient; ubi ab equo conspici non pos-
 sunt; nihil de generositate dubitandum. Estque adeo va-
 lidum hoc argumentum; ut alia quælibet ab infelici can-
 dore suspecta infortunia, sine ulla hæsitacione, protinus
 discutiat. Imprimis si prælongis quibusdam pilis, umbi-
 lici illi, veluti fetis obſideantur. Quod à multis malorum
 omnium præſentaneum alexicacon habetur. Nec ratio
 deest. Cum enim immodicus humor in equis, morborum
 penè omnium, juxta ac torporis est causa: sic è diverso,
 illa seta ceorum pilorum contortio, quæ à siccitate & calo-
 re est, agilitatem & fortitudinem pollicetur. Non tam
 evidenter (mea quidem sententia) in judicio, quod desu-
 mitur à coloribus, omnis candoris præpoſteri calamitas,
 ab exigua in parte pedis posterioris candidâ maculâ, cor-
 rigitur. nec à majore quidem, aliis rubris, sed potius ni-
 gris, interpuncta. quamquam id suos & quidem magnos
 authores habeat. Interim non desunt alii, qui nihil fermè
 coloribus tribuunt; nisi quod damnent quoslibet in suo
 genere obscuros; quos raro esse absque lippitudine affir-
 mant: hac inducti, ut arbitror, ratione, quod sicuti splendor
 cucra-

22 Haarwervels worden tegenwoordig als belangrijk onderdeel van uitvoerig signalement beschouwd, omdat ze blijvend zijn.

23 De beschrijving van de haarwervels is ontleend aan Cardanus. *De rerum varietate* VII, c. 33, p. 190. Ze wijzen op de aanwezigheid van de primaire kwaliteiten 'droogte' en 'warmte'. Deze kwaliteiten betekenen goede eigenschappen en goede karaktereigenschappen.

24 Van Naaldwijck citeert Cardanus, *De rerum varietate* VII, c. 33, p. 190 onjuist, er staat: 'Unde sciendum, candores equorum præposteros, tribus maxime tolli: vel si umbilici adsint in locis quæ equus inspicere nequeat: vel si in parte pedis posteriore, atque exiguus candor ille fuerit: vel si maculis rubris nigrisve, in muscarum similitudinem candor ille aspersus fuerit'. (Men moet weten dat de negatieve invloed van de witte kleur van paarden door drie dingen het meest opgeheven wordt 1. als haarwervels zich verronen op plaatsen die het paard niet kan zien; 2. als aan de achterkant van een been zich een kleine witte vlek bevindt; 3. als het wit bestrooid is met rode of zwarte vlekken, op de manier van sterren).

15. een paard, bij wie de voorbenen en het rechter achterbeen wit zijn;
16. een paard, bij wie alleen de voorbenen wit zijn;
17. een paard, bij wie beide linkerbenen wit zijn;
18. een paard, bij wie beide rechterbenen wit zijn;
19. een paard, bij wie het rechter voorbeen en het linker achterbeen wit zijn;
20. een paard, bij wie het linker voorbeen en het rechter achterbeen wit zijn.^{C27}

C27 In deze klasse ... wit zijn: Cardanus, *De rerum varietate* VII, c. 33, p. 188-189.

Deze en andere dingen, samen met hun oorzaken, behandelt Cardanus vrij uitvoerig in *De rerum varietate*, boek 7, hoofdstuk 33. Laten wij verder gaan met de overige onderwerpen.

Van nature zijn er bij de paarden vijf plaatsen die kleine wervels vertonen,²² bestaande uit haren samengedraaid tot iets dat op een navel lijkt, namelijk in het midden van voorhoofd, hals en borst, bij de navel en de lendenen.²³ Als toevallig dergelijke haarwervels bovendien op andere plaatsen in overvloed aanwezig zijn waar zij niet door het paard gezien kunnen worden, kan er niet aan zijn edelheid getwijfeld worden. Dit is zo'n sterk teken, dat het andere ongelukken, te verwachten op grond van de heilloze witte kleur, zonder enige aarzeling terstond vrijdelt, vooral indien die wervels door zeer lange haren, als het ware borstelharen omringd worden. Dit wordt door velen als een doeltreffend afweermiddel tegen alle kwaad beschouwd. De reden is duidelijk: wanneer aan de ene kant een te grote hoeveelheid vocht bij de paarden de oorzaak is van bijna alle ziekten en ook van indolentie, dan beloven aan de andere kant die wervels van borstelige haren, die immers te danken zijn aan droogte en warmte, snelheid en dapperheid.^{C28}

C28 Van nature ... dapperheid: Cardanus, *De rerum varietate* VII, c. 33, p. 190.

Bij de beoordeling, gebaseerd op kleuren, komt naar mijn mening niet zo duidelijk naar voren dat ieder onheil dat uit de verkeerde witte kleur kan voortkomen, afgewerd wordt door een kleine witte vlek aan een deel van het achterbeen en door een grotere witte vlek, afgewisseld met andere rode vlekken, beter nog zwarte.²⁴ ^{C29} Toch heeft de kwaadafwerende werking van de witte vlek zijn eigen en zelfs invloedrijke zegslieden.

C29 Bij de beoordeling ... beter nog zwarte: Cardanus, *De rerum varietate* VII, c. 33, p. 190.

Intussen zijn er genoeg andere mensen die bijna geen enkele waarde aan kleuren toekennen, behalve dat zij paarden, die in hun soort donker zijn, veroordelen. Zij beweren dat deze paarden zelden vrij van oogontsteking zijn.

LIBER PRIMVS.

9

eucrasiam & bonam arguit concoctionem, sic obscuritatem cruditatis esse sobolem, unde & cerebri superfluus humor; à quo defluxio; quæ ad oculos tandem delata lippitudinem inducit. Denique & notatu dignum hoc axioma defenditur. Improbi coloris equos; aut eximie bonos, aut eximie malos esse.

CAPVT III.

De equi Laudabilis & Vitiosi schematismo: & quomodo explorari debeant.

COMMENDANT equum caput mediocriter paruum, decorum, erectum. Qualis forma maxime equum decet.

Vivaces, magni, micantes, nigri, non concavi, nec vitiosi aut morbidi oculi: qui acutius quidem cernunt albi, sed à nive nimium offenduntur.

Breves, rectæ, & acuminatæ auriculæ.

Os, naresque amplæ, turgidæ, sed leves equos, maxillæ graciles, & os modicum decet.

Collum breve, amplum; vel longum, & juxta caput obgracilescens; longa, sublimi, arcuata cervice; & capite supra pectus sub jugulum adducto.

Pars anterior paulò sublimior: quamquam posterior pars, paulò altior (non multum, hoc enim nihil periculosius ad casum) idque ad modum cervi, pernicitatem sperare jubeat.

Pectus amplum; nec concavum, nec acuminatum.

Gibbus dorfi elatus.

Ipsum dorsum breve, planum, rigens, nihil aut parum admodum sinuatum, nec ullis frædanum vestigiis cicatricum.

Lumbi pleni.

Pectoris crates seu costæ, ut bobus, crassæ & robustæ.

B

Hypo-

25 Het geloof in de betekenis van haarkleuren, witte aftekeningen en haarwervels als aanwijzing voor de eigenschappen van een paard heeft tot in het midden van de achttiende eeuw standgehouden. Bourgelat (1770: 212) neemt in zijn *De Kunst van het oordeelen over Paarden* volledig afstand van 'alle deeze ongerijnde en ellendige redeneringen', maar hij geeft de lange lijsten met de aan haarkleur en aftekeningen toegeschreven eigenschappen nog wel als citaten (zonder bronvermelding) weer.

Ze komen tot tot deze bewering, naar ik meen, door de volgende redenering: zoals een lichte kleur het bewijs is van eukrasie en van een goede spijsvertering, zo is een donkere kleur het kind van indigestie; tengevolge van indigestie ontstaat een overdaad aan vocht in de hersenen, van daaruit vloeit het naar beneden; dit omlaag vloeiend vocht veroorzaakt, wanneer het tenslotte bij de ogen terechtgekomen is, oogontsteking.

Tenslotte wordt ook deze vermeldenswaardige stelling verdedigd: paarden van een slechte kleur zijn buitengewoon goed of buitengewoon slecht.²⁵

III. ~. SCHETS VAN EEN UITNEMEND EN EEN ONVOLMAAKT PAARD DE MANIER WAAROP MEN PAARDEN MOET ONDERZOEKEN

Men beveelt een paard aan, wiens hoofd is: tamelijk klein, sierlijk en goed rechtop.

Ogen: levendig, groot, fonkelend, zwart, niet hol, niet gebrekkig of ziek. Wanneer zij wit zijn, zien zij weliswaar scherper, maar worden ze door sneeuw weer te zeer geschaad.

Oren: kort, recht en puntig.

Mond en neus: breed, goed gevuld. Voor ranke paarden echter passen fijne kaken en een niet zeer brede mond.

Hals: kort, breed, of: lang en dichtbij het hoofd smaller wordend, terwijl de nek lang, hoog en gebogen is en terwijl boven de borst de lijn van het hoofd duidelijk inspringt onder de keel.

Voorhand: iets hoger, hoewel een iets hogere achterhand (niet veel, want zo is het niet gevaarlijk met het oog op vallen), en wel zoals een hert het heeft, snelheid laat verwachten.

Borst: breed, maar niet hol of kantig.

Ruggegraat: hoog.

De rug zelf: kort, vlak, stevig, niet of zeer weinig gebogen en niet ontsierd door sporen van littekens.

Lendenen: goed gevuld.

Borstkas of ribben: dik en stevig, zoals bij runderen.

Hypochondria, ilia, atque adedò univèrfa ventris moles, rotunda, contracta, non spatiosa, nec pendula.

Coxæ plus iusto, nec suspensæ, nec demissæ; sed mediocriter extensæ.

Crura aut recta, aut parum inflexa retrorsum, ut cervis. valgi & vari in vitio sunt.

Bene colligatæ, robustæ & contractæ juncturarum compagines.

Lati pedes.

Vngulæ non variegatæ, quæ sunt fragiles: sed aut nigrae, aut albæ, rotundæ, crassæ, latæ, siccæ, duræ.

Pedum posteriora villosa.

Cauda, veluti & juba, pulchra, luculenta, diffusa.

Cætera mediocria, decora.

Denique laudabilis equus, nec strigosus est, nec obesus: sed vinculis, lacertis, & ossibus firmus: nulla mutilus parte, aut morbosus, membrisque; omnibus in longitudine latitudine & crassitie, secundum totius proportionem moderatus.

Pro colophone addatur locus ex 3. Georg. Virgilio,

Continuò pecoris generosi pullus in arvis,

Altius ingreditur, & mollia cura reponit.

Primus & ire viam & fluvios tentare minaces

Audet; & agnoto sese committere ponti.

Nec vanos horret strepitus. illi ardua cervix;

Argutumque caput, brevis alvus, obesaque terga:

Luxuriatque toris animiosum pectus: honesti

Spadices, glaucique: color deterrimus albis

Et gilvo; tum si qua sonum procul arma dedere;

Stare loco nescit.

Et Cassiod. lib. 4. Variar. cap. 1. Laudantur, quorum pectora vel crura spheris carnis decorè ornantur; costæ in quan-

26 Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus (c.485-c.580), afkomstig uit Calabrië, was secretaris van Theodorik de Grote, de laatste koning der Goten. Cassiodorus stichtte in 555 het klooster Vivarium op zijn landgoed bij Scylaceum. Dit klooster was beroemd om zijn bibliotheek. Hier werden veel handschriften bewaard en gekopieerd. Cassiodorus publiceerde op het gebied van geschiedenis, theologie en taalkunde. Zijn *Variarum libri XII* bevatten een verzameling ambtelijke brieven en decreten, door hem opgesteld voor Theodorik, tussen 507 en 537. Deze brieven dienden als voorbeeld voor de middeleeuwse kanselarijen. (Cf. *Lexicon des Mittelalters* (1980-).

Onderbuik, liesstreek en de hele buikroning: smal, niet omvangrijk, niet hangend.

Heupen: noch hoger beginnend, noch lager beginnend dan juist is, maar daarrussenin zich uitstrekkend.

Benen: recht of een weinig naar achteren gebogen, zoals bij herten. Paarden met x-benen en met o-benen zijn onvolmaakt.

Gewrichten: goed samengevoegd, stevig en smal.

Voeten: breed.

Hoeven: geen verschillende kleuren vertonend en daardoor broos, maar zwart of wit, rond, dik, breed, droog, hard.

De achterkant van de benen: harig.

De staart, evenals de manen: mooi, weelderig, met fijn verdeeld haar.

De overige dingen: evenwichtig en mooi.^{C30}

C30 Men beveelt een paard aan ...
mooi: Cardanus,
De rerum varietate
VII, c. 33, p. 193.

Tenslotte is een uitnemend paard noch mager noch dik, maar heeft stevige gewrichtsbanden, spieren en botten, bezit geen verminkt of ziekelijk lichaamsdeel en al zijn ledematen zijn in lengte, breedte en dikte in de juiste verhouding tot het geheel gevormd.

Tot slot een passage uit het derde boek van Vergilius' *Georgica*: 'Van het begin af aan gaat het veulen van een edele merrie met hogere schreden door de velden en zet zijn voeten zachtjes neer. Hij waagt het voorop te gaan over de weg en dreigende rivieren te trotseren en zich toe te vertrouwen aan een onbekende brug. Niet beeft hij voor ijdel gedruis. Hij heeft een hoge nek, een scherpgetekend hoofd, een korte buik, een goedgevulde rug. Zijn moedige horst is rijk aan spieren. Goede paarden zijn kastanjekleurig en grijs. Witte en isabelkleurige paarden dragen de slechtste kleur. Als in de verte wapens geklonken hebben, is het edele veulen niet in staat op zijn plaats te blijven'.^{C31}

C31 Van het begin af aan ... blijven:
Vergilius, *Georgica*
III, 75-84.

Cassiodorus zegt in *Variarum libri XII*, boek IV, hoofdstuk 1: 'Paarden worden aanbevolen, wier borst of benen door vleesbolletjes passend gesierd worden, wier ribben zich met een zekere omvang uitstrekken, wier buik kort is, wier hoofd lijkt op het hoofd van een hert, terwijl zij de snelheid nabootsen van het dier, met wie zij een gelijkenis schijnen te hebben'.²⁶ C32

C32 Paarden ... hebben:
Cassiodorus,
Variarum libri XII,
liber IV, brief 1.

quandam latitudinem porriguntur; alvus in brevitare constringitur: caput cervinam reddit effigiem: imitantes velocitatem, cuius videntur habere similitudinem.

Interim alia celeritatis, alia roboris sunt indicia. Qui in pectore iuxta crura, imò qui & iuxta ceteros artus pilosus est; coxis, cruribusque longis & quasi cervinis; altior paulo posteriore sui parte, ventre subducto, longè est perniciosissimus. Sed qui cruribus & crurum commissuris est crassis, compactis, tibiisque brevioribus, robur promittit.

Et quoniam veterinorum genus, à quarto ad decimum viget annum: aetatem equi è dentibus inaximè examinabis. Si quidem sunt illi dentes numero quadraginta, horum tricesimo mense, amittit priores utrimque binos: sequenti anno totidem proximos, cum subeunt dicti columellares: Quinto anno incipiente binos amittit: qui sexto renascuntur. Septimo omnes habet & renatos & immutabiles. Præterea anno quinto æquantur dentes, primò commutati. Sexto, qui mutati sunt quarto. Septimo æquantur & complentur omnes: nec postea distinctè cognoscitur aetas: nisi quod peritissimis annus insuper noscatur octavus. Sed equo prius castrato, non decidunt dentes. Senectus equorum intelligitur dentium brochitate; quod prolixius excrescant; aut excidant: superciliorum canitie, & circa ea lacunis; cum ferè sexdecim annorum existimantur. Absumpta aetatis observatione; guttur comprime, si fert molestè anhelosus est. Caudam trahè; si cedit, imbecilliss. Comprime singulos artus & eorum juncturas, praesertim iuxta pedes, & paululum distorque: si dolent; haud dubiè inveterato malo laborant. Ascende, si fugiat scissorem, si dorsum sinuetur, aut ponderi cedat, pessimi indicii est. Ex circumversione ad utrumque latus, versatilitatem explora; ex incessu, gressus elegantiam, celeritatem, & modum

*Que cervina-
rent, quæ-
tur promit-
tant.*

*Ætas ut col-
ligatur.*

*Plin. lib. 11.
cap. 37.*

*Senectus
indicia.*

*Equi ut ex-
plora.*

27 Een paard heeft 40 tanden en kiezen.

28 Dit betekent: door afslijting verdwenen.

29 Castratie en tandwisseling hebben niets met elkaar te maken.

Sommige tekens wijzen op snelheid, andere op kracht. Het paard dat op de borst, dichtbij de benen, nog beter: ook dichtbij de overige gewrichten, dikbehaard is, dat lange heupen en benen heeft, lijkend op die van een hert, dat de achterhand een weinig hoger heeft, dat een vlakke buik heeft, is verreweg het snelst. Het paard echter, dat brede, stevig gebouwde benen en gewrichten heeft en nogal korte scheenbenen, belooft kracht.

Aangezien het ras der trekdieren in zijn volle kracht is van het vierde tot het tiende jaar, moet men de leeftijd van een paard vooral op grond van de tanden onderzoeken. Een paard heeft veertig tanden.²⁷ Hiervan verliest hij in de dertigste maand de twee voortanden in onder- en bovenkaak, in het volgende jaar een gelijk aantal, naast de voortanden gelegen, wanneer de zogenaamde haaktanden doorkomen. In het begin van het vijfde jaar verliest hij de volgende twee tanden in onder- en bovenkaak; in het zesde jaar komen deze opnieuw door. In het zevende jaar zijn al zijn tanden opnieuw doorgekomen en wisselen niet meer.^{C33} Bovendien worden in het vijfde jaar de tanden, die het eerst gewisseld zijn, door afslijting vlakgemaakt; in het zesde jaar de tanden, die in het vierde jaar gewisseld zijn.^{C34} In het zevende jaar zijn alle tanden door afslijting vlakgemaakt en zijn hun kroonholten gevuld.²⁸ Later kan men de leeftijd niet duidelijk opmaken, op enkele zeer goede deskundigen na, die nog een achtsre jaar herkennen. Wanneer een paard echter tevoren gecastreerd is, wisselen zijn tanden niet.²⁹ C³⁵ De ouderdom der paarden wordt opgemaakt uit het vooruitsteken der tanden, omdat zij nogal sterk uitgroeien dan wel uitvallen; tevens wordt de ouderdom opgemaakt uit de grijsheid der wenkbrauwen en de holten eromheen, wanneer zij naar schatting ongeveer zestien jaar zijn.^{C36}

Tot zover over de leeftijd en nu het volgende. Druk op de keel van het paard: als hij het slecht verdraagt, is hij kortademig. Trek aan zijn staart: als het paard meegeeft, is hij zwak. Druk op de verschillende ledematen en hun gewrichten, vooral dichtbij de voeten en verdraai ze een weinig: als de paarden pijn ronzen, lijden ze zonder twijfel aan een ingewortelde kwaal. Bestijg het paard: als hij zijn berijder ontwijkt, als hij zijn rug buigt of bezwijkt onder het gewicht, is het een zeer slecht teken.

C³³ Een paard ... wisselen niet meer: Plinius, *Naturalis Historia* II, 168.

C³⁴ Bovendien ... gewisseld zijn: Pelagonius, *Arts veterinaria* c.1.

C³⁵ Wanneer een paard ... niet: Plinius, *Naturalis Historia* II, 169.

C³⁶ De ouderdom ... zestien jaar zijn: Plinius, *Naturalis Historia* II, 169.

modum. Ex cursu, quantum fræno, quantum calcari-
bus tribuat, & habenis: quàm sit levis, agilis, velox, in-
noxius, facilis aut difficilis respirationis. Ex saltu, quàm
agilis & robusti dorsi. Ex sudore, quam sanus: nam vix
sudare à laboribus, optimæ valetudinis esse creditur. Si
instructus habenis, freno & ephippiis, spumantia man-
dat frena, humum pede pulset, aures arrigat, alacer est &
animosus. Deductus ad aquas, si ultro se in eas jactet,
pessimè moratus: si præter os totas nares bibendo mergat,
præsertim lassus, pectore & anhelitu sanus est. Oblatum
pabulum si celeriter comedat & alacriter, nihil respuens
temerè, vigoris; sin segniter, inertix indicium est. Vin
seire, calcitrosus sit, aut mordax? ubi comedit avenam,
contrecta. Hæc absorpta, si recubat, segnis est, & dege-
ner: cum nisi post multam defatigationem, decumbat ala-
cer & generosus. Iuxta rotas circumactas denique deduci-
to: accedet ægrè pavidus: detrectabit omnino accedere
pertinax.

*Morborum
signa quæ
dam & pro-
gnostici.*

Cæterum sequentia quædam morborum tum signa, tum
prognoses, diligenter observato; Caput & oculi tumidi;
cervix flaccida cummissa: pendulæ auriculæ, frigidæ nares,
rhematis frigidi, & conclamatione ferre salutis præfagia sunt.
Auriculæ magnæ, pendulæ: concavi oculi, debilitatem &
segnitiam coarguunt. Oculi à nativitate concavi, obscuri;
continuo avenæ pastu brevi excæcantur. Cui in cerebro
panus, aut apostema, ac jugiter è naribus pinguis quidam
& frigidus defluit humor, propè insanabilis est. Cui stru-
mæ circa cervicem, subitoque corpore toto conturbatur, su-
dat, contremiscit, incurabilis est. Sed & morbi quilibet dif-
ficiles in ænosis rarè curantur. Pede anteriore claudicans,
nec eum, nisi prætentata ungulæ suæ extremitate, progredi-
endo in terram deponens, illi aut ungula, aut pes dolet.

Ante-

30 De relatie van haver in de voeding en gezichtsvermogen is niet aanwezig.

31 Volgens de zeventiende-eeuwse humoraalpathologie kon dik, koud neusvocht een begeleidend verschijnsel van een hersengezwel zijn.

Onderzoek, door het paard te laten ronddraaien naar beide kanten, zijn beweeglijkheid; door hem te laten stappen, de sierlijkheid, de snelheid en het ritme van zijn gang; onderzoek door hem te laten draven, hoeveel hij acht geeft op bit, sporen en teugels; hoe kwiek, behendig, snel en volgzzaam hij is; hoe gemakkelijk of moeilijk hij ademt. Onderzoek door hem te laten springen, hoe beweeglijk en sterk zijn rug is. Onderzoek op grond van zweet, hoe gezond hij is. Men beschouwt het namelijk als een teken van zeer goede gezondheid, wanneer een paard na inspanning nauwelijks zweet. Als het paard, wanneer hij opgetuigd is met teugels, bit en zadel, op het schuimende bit bijt, met de voet op de grond stampt en de oren spitst, is hij opgewekt en moedig. Als het paard, wanneer hij naar water geleid is, uit eigen beweging zich erin werpt, is hij zeer slecht geaard. Als hij bij het drinken behalve zijn mond, de neus geheel onderdompelt, vooral wanneer hij moe is, heeft hij een gezonde borst en ademhaling. Als het paard het hem geboden voedsel snel en opgewekt opeet, zonder iets zomaar te versmaden, is het een teken van kracht; als hij het langzaam opeet, is het een teken van traagheid. Wil je weten of hij geneigd tot schoppen of bijten is? Raak hem aan, wanneer hij zijn haver eet. Als hij gaat liggen, wanneer hij zijn haver verorberd heeft, is hij traag en ontaard. Wanneer hij alleen na grote uitputting gaat liggen, is hij opgewekt en edel. Leid hem tenslotte dichtbij een ronddraaiend wiel: wanneer hij vreesachtig is, zal hij met moeite naderbijkomen; wanneer hij koppig is, zal hij gebeel en al weigeren naderbij te komen.⁶³⁷

Let zorgvuldig op de volgende tekens en voortekens van ziekte. Een opgezet hoofd, opgezette ogen, een slap neerhangende nek, hangende oren, een koude neus zijn doorgaans voortekens van een kouvatten van het hoofd en van een verloren gezondheid.⁶³⁸ Grote hangende oren, holle ogen wijzen op zwakte en traagheid. Donkere ogen die vanaf de geboorte hol zijn, worden door voortdurende voeding met haver binnen korte tijd blind.⁶³⁹ Het paard dat een abces of gezwel in de hersenen heeft en bij wie voortdurend dik, koud vocht uit de neus vloeit, is bijna ongeneeslijk.⁶⁴⁰ Het paard dat een kliergezwel aan de hals heeft en wiens hele lichaam plotseling van streek raakt en dat zweet en beeft, is ongeneeslijk. Moeilijke ziekten, van welke aard ook, genezen bij bejaarde paarden zelden.

Wanneer een paard mank gaat aan zijn voorste voet en bij het voortgaan zijn voet slechts na voorafgaand onderzoek met de rand van zijn hoef op de grond zet, doet óf zijn hoef óf zijn voet pijn.⁶⁴¹

C37 Druk op de keel ... naderbij te komen: Cardanus, *De subtilitate* X, p. 357 A-B.

C38 Een opgezet hoofd ... gezondheid: Rusius, *Hippiatria* c. 7, p. 2.

C39 Wanneer een paard ... pijn: Rusius, *Hippiatria* c. 7, p. 3.

Anterius claudicans, unguulasque intrepidè infigens solo, cruraque & pedes liberè inflectens; isto, aut non longè ab eo laborat loco, quem contestari maximè, aut premi refugit. Qui anterius in conversione claudicat, ex sca pulis: qui posterius, ex coxendice dolet. Qui pede quolibet, nullo in iis apparente vitio, claudicat, huic in humeris, coxendice, aut lumbis malum delitescit. Descendens brevibus & arctatis passibus anterioribus, laborat ex pectore. Reliqua in morborum curatione, quantum quidem ex usu videbitur, annotabimus.

CAPVT IV.

De Equorum saturâ; & iis, quæ circa eam observatu necessariorum, aut scitu digna sint.

TRitum est, à simili simile produci, & mali corvi esse ^{Simile a simili.} malum ovum, aut ut alius loqui maluit: ex squillis nunquam nasci rosam. Neq; ex malo patre bonum filium. Equidem res omnes per generationem productæ, à congenita indole & corporis habitu dine bona malave, aut ab adscitis postmodum probis improbisve moribus suspiciuntur & sordent. Indoles & corporis habitudo, ut ut illæ sint, parentibus haud dubiè in solidum ferme acceptæ ferendæ sunt. Quenadmodum mores educationi plurimum debent. Sed de generatione nunc hîc agimus. Itaque Hipponomis, qui educandis pullis insunt operam; sint admittarij, sint equæ, lectissimæ indolis & exquisitissimæ formæ: ætatis ratione minimè neglecta, quæ non ubivis terrarum coincidit. In Poloniâ siquidem, Barbaria, Calabria, ad annos ferme quinquaginta producit. In Hispania, Gallia, Anglia, Germania, Suecia & plurimis in ^{Equorum cas.} locis vigesimum quintum vix excedit. Interim accuratum vitæ regimen multum ubique ad longevitatem facit.

32 Er zijn enkele uitzonderlijke gevallen bekend van paarden (en pony's) die iets ouder werden dan 50 jaar.

Wanneer hij van voren mank gaat, maar zijn hoeven onverschrokken op de grond zet en zijn benen en voeten vrij buigt, heeft hij een ziekte op die plaats of niet ver van die plaats, die hij het meest probeert te beschermen of vermijdt te belasten. Het paard dat bij het omdraaien van voren mank gaat, heeft pijn aan de schouders. Het paard dat bij het omdraaien van achteren mank gaat, heeft pijn aan de heupen.^{C40} Bij het paard dat aan een willekeurig been mank gaat, zonder dat daar een gebrek zichtbaar is, verbergt zich een kwaal in de schouders, heupen of lendenen. Wanneer het paard afdaalt met korte en gedrongen schreden van de voorbenen, lijdt hij aan een borstkwaal.^{C41} Het overige zullen wij vermelden bij de behandeling van ziekten, voorzover het van nut zal schijnen.

IV. ~ OVER DE VOORTPLANTING DER PAARDEN ZAKEN DIE MEN HIERBIJ IN ACHT MOET NEMEN OF DIE DE MOEITE WAARD ZIJN OM TE WETEN

Het is een afgezaagde waarheid dat het gelijke het gelijke voortbrengt en dat uit een slechte raaf een slecht ei voortkomt,^{C42} of zoals een ander het liever uitdrukte: 'uit een zeeajuin wordt nooit een roos geboren'. Evenzo kan een slechte vader nooit een goede zoon voortbrengen. Alle wezens door voortplanting voortgebracht, worden om hun aangeboren aard en lichaamsgesteldheid, hetzij die goed of slecht is, of om een later aangenomen goed of slecht karakter, bewonderd of veracht. Aard en lichaamsgesteldheid, in het algemeen zonder twijfel geërfd van de ouders als een geheel, moeten aanvaard worden zoals ze nu eenmaal zijn. Verder dankt het karakter zeer veel aan de opvoeding. Wij willen het nu echter over de voortplanting hebben.

Paardeknechten, die zich moeite geven om veulens te fokken, moeten de beschikking hebben over hengsten en merries van zeer uitgelezen aard en een zeer voortreffelijk voorkomen, met grote aandacht voor de regel der leeftijd, die niet overal ter wereld hetzelfde is. In Polen, Barbarije en Calabrië vindt voortplanting van paarden tot op bijna vijftigjarige leeftijd plaats.³² In Spanje, Frankrijk, Engeland, Duitsland, Zweden en in zeer veel plaatsen duurt het nauwelijks langer dan tot het vijftiengste jaar.

C40 Het paard dat bij het omdraaien van voren mank gaat ... heupen: Ruffus, *Jordani Ruffi Hippicaria* deel II, p. 114-115.

C41 Wanneer het paard afdaalt ... borstkwaal: Ruffus, *Jordani Ruffi Hippicaria* deel II, p. 115.

C42 en dat uit een slechte raaf ... voortkomt: Aelianus, *De natura animalium* III, 43.

Qui ad generationem aptiores, aut ineptiores.

Equi cujusdam ad septuagesimum annum vivacitas à scriptoribus annotata est. Cœptum urgeamus. Primum quinquennium, quod incremento natura destinavit generationi subtrahatur, ut inutile & noxium. Ipsi enim nondum validi, robustos non procreant, per legem fixam, qua prohibentur res omnes, id aliis impartiri, quod ipsæ non habent. Quinquennio minores, procreant quidem præclaros formâ & externâ specie; sed elumbes interim, marcidos, impatientes laboris; & nihil minus, quàm quod extrinsecus apparent. Quod reliquum à quinquennio est ætatis, ad decrepitam usque senectutem Aristotelis, Plinii ac omnium penè consensus, procreationi idoneum perhibet. Quinimo antiqui à Circo, post vicesimum modò annum, ad sobolem reparandam dimittere mares consueverunt. Horum nobilis quidam emissarius, celebratur ad annum usque quadragesimum durasse; duntaxat in attollendâ priorè corporis parte adjutus. Generare autem usque senectam posse; uti & ante ætatem plenè adultam, quis neget? quàm bene, quo fructu, nec id quidem operosa demonstratione indiget. Quippe ad finem suum vergente ætate; inclinantibus & collabentibus tandem animi atque corporis viribus: non una hebescere vim seminis & vigorem, insulsam nimis & excors erat ambigere. Quis enim sanæ mentis adducetur unquam ut credat, adolescentiam juventuti proximam, seu primos pubertatis annos, in Veneris operibus recocto seni concedere? Certè verisimiliter admodum Ælianus: equos ætate affectos cum cæteris in rebus pullos debiles; tum pedibus infirmos procreare contendit. Itaque si planè secundum annos definiendum sit; sicuti modò ex peritiorum calculo, primum quinquennium incremento datum, generationi subduximus; non video cur non eodem jure subducamus quinquennium postre-

33 Veulens van jonge paarden blijken niet anders dan nakomelingen van oudere paarden.

34 Van Naaldwijck citeert Aristoteles onjuist, deze noemt als leeftijdsgrenzen voor voortplanting 4½ à 5 tot 20 jaar. (Cf. *Historia animalium* 576 a 14-16 en 575 b 24-26). Plinius is ook niet juist geciteerd. Deze noemt als leeftijdsgrenzen voor voortplanting 3 tot 33 jaar voor een hengst en 3 tot 40 jaar voor een merrie. (Vgl. *Naturalis Historia* 8, 163 en 8, 164).

Intussen is het zo, dat een zorgvuldige levenswijze overal ten eerste een lang leven hevoordert. Door geschiedschrijvers is opgetekend dat een paard tot zijn zeventigste jaar zijn levenskracht behield.^{C43} Laten we voortzetten wat wij begonnen zijn.

De eerste vijf jaren van een paard, die de natuur voor zijn groei hestemd heeft, moeten aan de voortplanting onttrokken worden daar deze periode nutteloos en schadelijk hiervoor is. Daar de paarden zelf nog niet sterk zijn, brengen zij ook geen sterke veulens voort krachtens de vaste wet, die alle wezens verhindert datgene wat zij zelf niet hebben, aan anderen door te geven. Paarden jonger dan vijf jaar brengen weliswaar veulens voort die schitterend van gestalte en uiterlijke verschijning zijn, maar intussen wel slap en zwak en niet bestand tegen regen moete en allerm minst beantwoordend aan wat zij van buiten lijken te zijn.³³ De eenstemmige mening van Aristoteles, Plinius en bijna allen beschouwt als geschikt voor voortplanting de leefrijdsperiode die overblijft wanneer men rekt van het vijfde jaar tot de afgeleefde ouderdom.³⁴ ^{C44} Jazelfs waren de mensen in de oudheid gewoon hengsren pas na hun twintigste jaar van de renbaan weg te halen om nakomelingen te verwekken.^{C45} Men vertelt dat een edele hengst tot zijn veertigste jaar doorgegaan is met verwekken, als hij maar geholpen werd bij het opheffen van het voorste deel van zijn lichaam.^{C46}

Wie zal ontkennen dat paarden tot de ouderdom kunnen verwekken, evenals vóór de volledige volwassenheid? Hoeveel goed het doet, hoeveel voordeel het oplevert, daarvoor is geen ingewikkelde uiteenzetting nodig. Immers, het zou zeer dom en onverstandig zijn eraan te twijfelen dat, wanneer de levensjijd ten einde neigt, wanneer de krachten van lichaam en geest afnemen en tenslotte vervallen, dat dan niet tegelijk het vermogen en de kracht van het zaad verzwakt. Wie immers zou er ooit toe gebracht kunnen worden te geloven dat het een teken van gezond verstand is om een jong meisje, bijna volwassen of in de eerste jaren der volwassenheid prijs te geven aan een oude man, doortrapt in de liefdeskunst? Aelianus beweert zeer aannemelijk dat paarden, wanneer zij door ouderdom verzwakt zijn, veulens voortbrengen, die niet alleen in andere opzichten zwak zijn, maar bovendien zwakke benen hebben.^{C47}

Als de periode van voortplanting geheel en al volgens jaren begrensd moet worden, zie ik niet in waarom wij niet, zoals wij zojuist op grond van de berekening van deskundigen de eerste vijf levensjaren, voor de groei bestemd, aan de voortplanting onttrokken hebben, niet met hetzelfde recht de laatste vijf jaren ook daaraan onttrekken.

C43 Door geschiedschrijvers ... behield: Plinius, *Naturalis Historia* 8, 164. cf. Aristoteles, *Historia animalium* 545 b 19-20.

C44 De eenstemmige mening ... ouderdom: cf. Aristoteles, *Historia animalium* 576 a 14-16 en 575 b 24-26. cf. Plinius, *Naturalis Historia* 8, 163 en 8, 164.

C45 Jazelfs ... verwekken: Plinius, *Naturalis Historia* 8, 163.

C46 Men vertelt ... lichaam: Plinius, *Naturalis Historia* 8, 163-164.

C47 Aelianus ... hebben: Aelianus, *De natura animalium* XV, 25.

postremum. nequas vires, utcunq̄ servatas, senectus ægrè possidet, intempestiva prodigalitate, non inutiliter modò, sed etiam cum damno projiciat. Equæ autem communiter à quinquennio, usq̄e decennium concipiendo aptissimæ judicantur, quamquam, auctore Plinio, annis omnibus gignant, ut longævæ, ad quadragesimum. Cocant ergo idonei, ætate & cæteris dotibus præstantes, utriusque sexus equi: Lautè primum & Largiter pasti: idque non nisi à modico labore. Nempe exsiccat genituram improbus labor: quam iners otium superfluitatibus obruit, & extinguit. nec macies generantium magis, quàm obesitas in virio est. Mediocritas, quæ ubiq̄e, & hic laudabilis. Neque aliam ob causam fœni pabulum gramini præfertur: quod frigidarum superfluitatum copiâ scætet. Sed illud quoque imprimis cavendum; ne immodicâ salacitate; se admissarii exhauriant, quos indomitè Veneris stimuli plerunq; sic agunt, ut consumptionis malum non sentiant, aut negligant: atque ante perditum sese eant; quam libidinis faciant modum. Genitale semen omnibus vitæ instrumentis turgens, exhaustionem labefactat corpus supra modum; excretionem moderatâ exonerat. Natura enim selectissimum alimenti superfluum, ad spermatica vasa relegans, spirituum istic stabulantium mixtione subigit; seminis imprimat formam, & generationi accommodat. Huiusmodi quantitas vegetat corpus; superflua, multa pernitie affligit. Olim actionem oderat Democritus, quæ homo ex homine exiliret. eodem jure dixeris, quæ animal ex animali. Et rectè quidem; si supra naturæ convenientem evacuationem. Nec enim contemni debet feminis, quæ excernitur paucitas; sed virtus quæ potentia continet animal, merito suspicienda est. Ideo equifones ponderatis emissariorum

Quælibet est
quomodo cor-
re debeant.

35 Bij bijna alle rassen worden hengsten en merries voor de fokkerij gebruikt op driejarige leeftijd.

36 De verklaring hiervoor vindt men bij Rusius, c. 10: 'Ex nimis frigido et humido, nunquam fiet conceptio, quia calor agens suffocatur'. (Uit te koud en te vochtig zaad zal nooit conceptie tot stand komen, omdat warmte, de bewerkende kracht, verstikt wordt).

37 'Ziet uitgelezen voedingsstoffen', cf. Aristoteles, *De generatione animalium* 725 a 11-21 en 726 b 2-12.

38 Van Naaldwijk citeert hier Plinius te kort en onjuist. Plinius 28, 58: 'Venerem damnavi Democritus ut in qua homo alius exiliret ex homine'. (Democritus veroordeelde het copuleren als een handeling waardoor slechts de ene mens uit de andere ontstaat).

Op deze wijze voorkomen we dat het oude paard de krachten die hij, hoe dan ook hewaard, met moeite bezit, door ontijdige verkwisting, niet alleen nutteloos, maar ook tot zijn schade prijsgeeft. Merries worden in het algemeen van het vijfde tot het tiende levensjaar het meest geschikt geacht om drachtig te worden, hoewel zij volgens Plinius op iedere leeftijd veulens ter wereld brengen tot hun veertigste jaar, als dieren met een lang leven.³⁵ C48

Laar een hengst en een merrie van geschikte leeftijd en met uitnemende overige eigenschappen copuleren, nadat zij eerst weelderig en rijkelijk gegeten hebben en verder alleen na niet te zwaar werk. Meedogenloos werk namelijk droogt het zaad uit; traag niets doen verstikt her en smooit het door overtollig vocht.³⁶ C49 Magerheid van paarden die bij voortplanting betrokken zijn, is evenzeer verkeerd als dikte. De middenweg is, zoals overal ook hier het beste. Voeding met hooi wordt verkozen boven gras om geen andere reden dan dat het gras vol zit met koud overtollig vocht.

Men moet ook vooral ervoor oppassen dat de hengsten zich niet door onmatige hartstocht uitputten. Prikkel van ontebare liefde drijven hen dikwijls zo voort, dat zij het kwaad van de uitputting niet voelen of veronachtzamen en te gronde gaan, voordat zij paal en perk stellen aan hun hartstocht. Her zaad der voortplanting, geheel en al gevuld met alle mogelijke levenskiemen, verzwakt het lichaam wanneer het bovenmatig uitgestort wordt; het zaad ontlast het lichaam wanneer het in een matige hoeveelheid afgescheiden wordt. De natuur immers brengt zeer uitgelezen voedingsstoffen naar de testikels en vermengt ze met de zich daar bevindende levenskiemen, geeft ze de gedaante van zaad en maakt dit geschikt voor voortplanting.³⁷ Een uitstorting van dit zaad in matige hoeveelheid sterkt het lichaam, een uitstorting in te grote hoeveelheid verzwakt het lichaam op een zeer verderfelijke wijze. Oudtijds had Democritus een afkeer van de handeling waardoor de ene mens uit de andere kan voortkomen.³⁸ C50 Met hetzelfde recht zou je kunnen zeggen: de handeling waardoor het ene dier uit het andere kan voortkomen. En terecht, als je van een onnatuurlijk grote zaaduitstorting spreekt. Niet moet men immers de geringe hoeveelheid van het zaad dat afgescheiden wordt, verachten, maar men moet de kracht die het dier door zijn potentie in zich draagt, met recht bewonderen.

C48 hoewel zij volgens Plinius ... leven: Plinius, *Naturalis Historia* 8, 164.

C49 traag niets doen ... vocht: Rusius, *Hippiatria* c. 10, p. 4.

C50 Oudtijds ... voortkomen: Plinius, *Naturalis Historia* 28, 58.

riorum viribus, equas octo, aut decem singulis attribuunt.

Non admittentes coitum equæ, ut habentur, ante, circa & post coitum,

Accedit autem sæpè, ut non admittant equæ, aut non concipiant. Si quæ non admittat; sæpè ad eam ducatur & abducatur admiffarius, colludantque. Hoc si frustra: vinculis ne calcitret cohibita, semel atque iterum invita ineatur: haud dubiè intra tres, ad summum sex dies concipiet. Nam venerem irritat tandem invitum coitus, ipse sterilis quidem, & sæcunditatis tamen occasio. Manè inite semel & vesperi prurientes equæ, arceantur ab emissario & gravi labore; dies plus minus decem; ne semen conceptum corrumpatur, excutiat, aut dissipetur. Postea cum emissario per novem rursùm dies semel quotidie colludat; si non admittit, certo indicio concepit. Tum ne amplius ineatur invita, ne in abortum, aut alia gravissima symptomata, periculososve morbos incidat. Quæ post decimum diem denuo in venerem prurit: ineatur de integro, iisdem legibus, ut prius. Hactenus quidem de stabulantibus equis, pascantium in pratis promiscue, dissimilis est ratio. Hæ enim fatæ, nullo negotio mares abarcent; præter admodum violentos, quos è pascuis abduci fas est. Quod si ipsa obstat salacitas, quo minus commodè incantur, aut concipiant: nec seesta juvat vena malleoli; triduanâ inediâ expugnentur, præsertim obesæ; aliàs labore plurimo delassatæ, bis terve sistantur ineundæ: quod extremum & peritissimis agafonibus multa experientia comprobatum remedium est. Ex adverso Sarmatæ, ob assiduum laborem pigrioribus in coitu, cum vino austero satyrion exhibent. Sunt quoque qui semen ocymi tritum, admiffuræ tempore ad venerem stimulamdam, ingerunt in potu. Et quod mirabile videatur, pastores (testante Euripede) hymengos ad tibiam cantantes, ad venerem equas incitant:

De impregnandis equis, que in pascuis errant.

Quod si salacitas viri prohibet.

Quod si friguit.

39 Over de werking van wijnstokloten bij te hengstige merries: Schneider, *Lexikon zur Arzneimittelgeschichte* (1968-1975) Bd. 5:3, p. 411: 'Das im Frühjahr aus den geschnittenen Reben ausfließende Tränenwasser (*lacryma vitis*) wurde in früheren Zeiten gegen Entzündungen aller Art angewendet'. Dioscorides heveelt compressen van wijnbladeren en wijnranken aan als adstringens en als verkoeling brengend. Cf. Dioscorides-Berendes V, c. 1.

40 De Sarmaten vormden een grote volksstam tussen Weichsel en Wolga en ten Noorden van de Kaukasus. 'Satyrion', cf. Plinius 26, 96-98. Het is een afrodisiacum op basis van de knol of de wortel van *Orchis mascula*, de mannelijke orchis. (Schneider, *Lexikon zur Arzneimittelgeschichte* (1968-1975) Bd. 5:2, p. 384-389).

Daarom wijzen de stalknechten, na de krachten der hengsten getaxeerd te hebben, elk van hen acht of tien merries toe.

Het gebeurt echter dikwijls dat merries de hengst niet toelaten of niet drachtig worden. Als een merrie de hengst niet toelaat, moet men hem dikwijls bij haar brengen en weer weg leiden en moet men hen samen laten spelen. Als dit tevergeefs is, laat de merrie dan, met kluisters in bedwang gehouden opdat zij niet schopt, herhaaldelijk tegen haar zin gedekt worden; zonder twijfel zal zij binnen drie dagen, hoogstens zes dagen drachtig worden. Een onvrijwillige coïtus immers wekt tenslotte hartstocht op, en kan op deze manier, ook al is hij zelf niet vruchtbaar, toch een kans op vruchtbaarheid betekenen. Hengstige merries moeten, wanneer zij eenmaal 's morgens vroeg en eenmaal 's avonds gedekt zijn, ongeveer tien dagen van de hengst en van zwaar werk geweerd worden, opdat het zaad dat zij ontvangen hebben, niet bedorven, uitgeworpen of verstrooid wordt. Laat de merrie daarna weer negen dagen, eenmaal per dag met de hengst spelen. Als zij hem niet toelaat, is het een zeker teken dat zij drachtig geworden is. Laat haar dan niet meer tegen haar zin dekken, opdat zij geen abortus of andere zeer ernstige verschijnselen of gevaarlijke ziekten krijgt. Laat de merrie die na de tiende dag opnieuw hengstig is, opnieuw gedekt worden met toepassing van dezelfde regels als tevoren.

Tot zover over paarden die op stal staan. De handelwijze bij paarden die door elkaar in de weiden grazen, is anders. De merries onder hen weren onder geen omstandigheden de hengsten, behalve zeer woeste, die men met recht uit de weiden wegvoert. Als juist de hengstigheid van de merries verhindert dat zij gemakkelijk gedekt worden of drachtig worden en fijngesneden wijnstokloten niet helpen, moeten ze onder controle gebracht worden door hen drie dagen geen eten te geven, vooral wanneer zij dik zijn.³⁹ Laat ze bij andere gelegenheden, wanneer zij vermoeid zijn door zeer veel werk, twee- of driemaal met tussenpozen gedekt worden. Dit is een laatste middel en door zeer deskundige stalknechten op grond van grote ervaring aanbevolen. De Sarmaten daarentegen geven aan paarden die wegens voortdurend werk nogal traag zijn met copuleren, satyrion met scherpe wijn.⁴⁰ C⁵¹ Er zijn ook mensen die de paarden fijngestampt zaad van basiliekruid ten tijde van het copuleren in drank ingeven om hartstocht op te wekken.

C⁵¹ De Sarmaten
... wijn: Plinius,
Naturalis Historia
26, 98.

incitant : atque equos ad ineundas fœminas incendunt. Addit Ælianus, equas cantus suavitate permulſas, mox gravidas fieri ; pullosque pulchritudine formæ eximios parere. Sed partium naturalium internarum languor, quæ est à paſtus inopia, ut pleniore pabulo corrigitur, ſic externarum frigiditas, affricatis urticis coitus tempore, aut ſquilla : aut repletis multo ſale & nitro manibus, aut pipere & melle mixtis ; aut ſmyrnio & nitro. Ex quo ſane aſſiſtû, fœminas libidinoſiores evadere, & mares ſuſtinere affirmant.

Præterea notandum, ut canes & ſues ſic & equos, initum matutinum appetere : fœminas poſt meridiem blandiri. Et has poſt tertium annum, aut poſt unum ab enixu, utiliter admitti. Has à coitu, ſolas animalium currere ex adverſo Aquilonum, Auſtrorunve, prout marem aut fœminam concepere. ſolaſque cum ſuiſus quadrupedum prægnantes non arcere venerem, quâ præ cæteris incenduntur. Illud convitio locum dedit ; quo libidinoſiores mulieres, equæ improperantur. Poſtò Sophocles, eumque ſequuti Ariſtoteles, Plinius, Ælianus & alii equarum furem Venerereum ſedari facile, juba cervicis detonſa pollicentur. ſic enim veluti pudore ductas, furem motumque libidinis, & concitationem nimiam, præ verecundia remittere. Ea propter, qui ſibi mulos gigni exoptant ; equæ juba temerè & ſine artificio detonſa, aſinum admittunt. quæ mariti ignobilitatem, cuius pudebat antea, & contra quem reſiſtebar, tum facillimè patitur. Multum quoque refert, quo anni tempore equi coëant. Æſtatem æſtus : graninis languor autumnum : eius inopia, & frigus, hyemem importunam facit. Cumque lætentibus equis ſummè ſit neceſſarium gramen, quod humiditate ſua & ſucci ubertate copioſiſſimè alit, & pullos reddit ſucculentos ; nullam

*Equis quæ
circa coitum
peculiarior.*

*Quid equarum
juba tonſa
efficiant.*

*Quo anni
tempore inſi
debeant.*

C anni

41 Hier is sprake van een oude opvatting die inhoudt dat merries drachtig gemaakt worden door de wind. (Vgl. Aelianus IV, 6). Men vindt deze opvatting ook bij Plinius (10, 180) en bij Aristoteles (*Historia animalium* 572 a 13-17).

42 Het blijkt dat merries bij het afnemen van de hoeveelheid zonlicht per etmaal steeds minder ovuleren. In het algemeen daalt dit tot nul bij de intrede van de herfst.

Het volgende zou wonderbaarlijk kunnen schijnen: herders, – volgens het getuigenis van Euripides – bruiloftsliederen op de fluit spelend, sporen de merries aan tot liefde en vuren de hengsten aan om de merries te dekken.^{C52} Aelianus voegt eraan toe dat de merries, door de lieflijkheid der muziek bekoord, weldra drachtig worden en veulens van buitengewoon schone gedaante ter wereld brengen.^{C53} Zoals de zwakte van de inwendige geslachtsorganen, die te wijten is aan gebrek aan voedsel, verholpen wordt door een rijkere hoeveelheid voedsel, zo wordt de frigiditeit der uitwendige geslachtsorganen verholpen door ze in te wrijven met brandnetels ten tijde van het copuleren of met zeeajuin, of door de handen te vullen met veel zout en salpetersoda of een mengsel van peper en honing of met zwartmoeskervel en salpetersoda. Men beweert dat door het inwrijven hiermee de merries hartstochtelijker worden en de hengsten beter verdragen.

Bovendien is het vermeldenswaardig dat hengsten, evenals honden en varkens, streven naar copuleren in de morgen, terwijl de merries na de middag avances maken.^{C54} Het is nuttig dat merries meer dan drie jaar of meer dan één jaar na de geboorte van een veulen gedekt worden.^{C55} Zij zijn de enige van de dieren, die na het copuleren tegen de noordenwind of tegen de zuidenwind inrennen, naargelang zij drachtig geworden zijn van een mannelijk of vrouwelijk jong.⁴¹ ^{C56} Zij zijn, samen met de varkens, de enige van de viervoerige dieren die, wanneer zij drachtig zijn, de liefde niet weren, waardoor zij meer dan de overige dieren in vuur en vlam gezet worden.^{C57} Dit gaf aanleiding tot het ontsaan van een scheldwoord, tengevolge waarvan al te hartstochtelijke vrouwen als merries gelaakt worden.^{C58} Verder verzekert Sophocles, en in navolging van hem Aristoteles, Plinius, Aelianus en anderen, dat de hartstocht der merries gemakkelijk bedaart wanneer hun halsmanen afgeknipt worden. Zij zeggen dat de merries zo, als het ware door schaamte bewogen, de razernij en de drift der hartstocht en de te grove opgewondenheid laten varen uit beschroomdheid.^{C59} Daarom brengen mensen die muilezels willen fokken, een ezel bij een merrie nadat haar manen blindelings en zonder kunst afgeknipt zijn. De merrie verdraagt dan zeer gemakkelijk de onaanzienlijkheid van het mannetjesdier, voor wie zij zich eerst schaamde en tegen wie zij weerstand bood.⁶⁰

Het maakt ook veel verschil in welk jaargetijde paarden copuleren.¹² De bitte maakt de zomer ongeschikt, de zwakte van het gras de herfst, gebrek aan gras en het koude weer de winter.

C52 herders ... dekken: Aelianus, *De natura animalium* XII, 44. cf. Euripides, *Alceste* 572-577.

C53 Aelianus ... ter wereld brengen: Aelianus, *De natura animalium* XV, 25.

C54 Bovendien ... avances maken: Plinius, *Naturalis Historia* 10, 181.

C55 Het is nuttig ... gedekt worden: Plinius, *Naturalis Historia* 10, 180.

C56 Zij zijn ... vrouwelijk jong: Aelianus, *De natura animalium* IV, 6. cf. Plinius, *Naturalis Historia* 10, 180 en Aristoteles, *Historia animalium* 572 a 13-17.

C57 Zij zijn ... gezet worden: Plinius, *Naturalis Historia* 10, 182.

C58 Dit gaf aanleiding ... gelaakt worden: Aelianus, *De natura animalium* IV, 11.

C59 Verder ... beschroomdheid: Plinius, *Naturalis Historia* 8, 164. cf. Aelianus, *De natura animalium* XI, 18. cf. Aristoteles, *Historia animalium* 572 b 8-9. cf. Sophocles, *The fragments*, fr. 659 P.

C60 Daarom ... weerstand bood: Plinius, *Naturalis Historia* 10, 180. cf. Aelianus, *De natura animalium* II, 10.

*Quamdiu
gestentur.*

anni tempus conceptui, aut partui equorum verno opportunius est. Et conceptui quidem, quod præcellant tunc generantium vires; semen sit uberrimum, & optimum. Partui, ob rationes jam indicatas. Illo autem anni tempore pariunt; quo conceperunt. Nam undenis mensibus ferunt partum, duodecimo (raro serius) pariunt. Longius gestati, nobiliores judicantur. Interim solent equæ, gestatione prima, reliquas duabus ferme septimanis antevertere. Denique qui Augusto mense feliciter nascuntur, robore cæteros & valore superant. Ratio in promptu est. quod qui intra & extra uterum summis ætus tenelli nullo superarunt incommodo, non vulgatem indolem promittant. Horum maximè expetita natiuitas, duobus ex signis investigari potest. Quod vel usque ad decimum quintum annum, modo non excidant dentes, sexenni dentitionem præ se ferant. Quodque in collo, sub juba, uno aut pluribus locis, pili in umbilici formam rotati coeant.

Mense Augusto nascuntur optime, et quomodo nascuntur.

CAPVT V.

Quid à conceptu, adusque partus labores advertendum.

*Quomodo
pregnantes
preservande.*

MA C I E S gravidarum, atque alimenti penuria, fætum consumit: quem nimia pinguedo, seu obesitas, uteri coarctatione deformat; aut naturalium obstructione, exitu prohibet. Sed arceantur etiam fætæ ab immodico labore, frigore, pruina: à coitu: ab arboribus glandiferis; & impuro arrosoque à muribus pabulo; à tactu menstrui, ab extinctæ lucernæ odore, ne abortiant: ut & à siliquis coctis, ne supra modum excrescens fætus, ab utero suo tempore exire nequeat. Nitido, luculento, & editiore stabulentur loco; qui æstate copioso gramine refrigerentur: hyeme à frigore præserventur. Mire autem contra autumnæ & brumæ frigus, frumenti modicum quotidie

43 Teken en van de primaire kwaliteiten 'droogte' en 'warmte'. Deze beteken goede eigenschappen. (Vgl. noot 23).

Daar gras dat door zijn vochtigheid en overvloed aan sap zeer rijkelijk voedt en de veulens vol levenskracht maakt, voor jonge veulens in hoge mate noodzakelijk is, is geen jaargetijde geschikter voor conceptie of geboorte van paarden dan de lente: voor conceptie, omdat de krachten van hengst en merrie dan op hun hoogtepunt zijn, het zaad het meest overvloedig en het best is; voor de geboorte, om de reeds aangegeven redenen.

De merries baren in het jaargetijde waarin zij drachtig geworden zijn. Elf maanden immers dragen zij het ongeboren jong, in de twaalfde maand, zelden later baren zij het. Veulens die langer gedragen zijn, worden als meer edel beschouwd. Intussen is het zo, dat merries gewoonlijk de eerste dracht ongeveer twee weken eerder beëindigen dan de overige. Tenslotte overtreffen de veulens die in de maand augustus voorspoedig geboren worden, de overige in kracht en sterkte. De reden is duidelijk: veulens die voor en na de geboorte als zeer jonge dieren de grootste hitte zonder enig nadeel te boven gekomen zijn, beloven een niet alledaagse aard. De reden waarom de geboorte van deze veulens zeer gezocht is, kan op grond van twee tekens opgespoord worden. Zij vertonen tot hun vijftiende jaar, mits de tanden niet uitvallen, het gebit van een zesjarig paard. Aan hun hals, dichtbij de manen, vertonen zich op een of meer plaatsen navelvormige haarwervels.⁴³

V. DE DINGEN WAAROP MEN MOET LETTEN VANAF DE CONCEPTIE TOT HET BEGIN DER GEBOORTE

Magerheid van drachtige merries en gebrek aan voedsel verzwakken het ongeboren jong. Te grote dikte of gezetheid van de merrie misvormt het jong, daar het de baarmoeder nauwer maakt, of verhindert het jong naar buiten te komen daar het de geboorteweg verspert. Weer de merries van zwaar werk, koude, rijp, copuleren, eikelsdragende bomen^{C61}, onrein en door muizen aangevreten voedsel, de aanraking met menstruatievocht, de lucht van een gedooft lamp^{C62}, opdat zij geen abortus krijgen. Houd ze eveneens af van gekookte peulvruchten, opdat niet het ongeboren jong door bovenmatige groei te zijner tijd niet uit de moederschoot kan komen. Laat ze op stal staan op een helderschone, lichte en iets hogere plaats. Laat de merrie die in de zomer veulent, verkwikt worden met overvloedig gras. Bescherm de merrie die in de winter veulent, tegen kou. Een marige hoeveelheid graan, dagelijks gegeven, helpt verbazingwekkend tegen de koude van herfst en winter, en sterkt daartegen.

C61 eikelsdragende bomen: Rusius. *Hippiatria* c. 15.

C62 de lucht van een gedooft lamp: Aelianus. *De natura animalium* IX. 34.

tidie datum prævalet, roboratque. Non longè à partu, ^{Quid prope partum ob-} ubi lacte intumuit uber, ex una quotidie papilla, emulge ^{servandum.} lactis guttulam, usque dum egreditur lac album, æquale, modicè spissum. tunc reliquas etiam emulge, in quibus si lac non absimile; noli abscedere; priusquam pepererit; ne editus forte equulus, secundinis intricatus suffocetur: aut à matre partus dolore anxiam, concidente sæpe & resiliente obteratur: aut ne foras denique parturientis uterus fortè trahatur, vel excidat. Substrato, dum parturit equa, fæno ^{Quod in partu.} aut gramine; humo commodè excipitur fænis: ac si parturiens stet altius parte corporis posteriore; plurimum ad præcavendum matricis exitum proderit. Quibusdam aliquandiu ante partum albescit lac: aliis sponte stillant papillæ; sed hæc rara sunt & posterius quidem fænis ægitudinem indicat. Quemadmodum quod anterius vergat uber, marem, quod posterius, fæminam gestari, sagaciores præ-sagiunt.

CAPVT VI.

Quid ipso partus tempore agendum.

CAVEAT sedulo, equarum parturientium observa- ^{Parientes ut juvanda.} tor, ne omnino aut rarissimè videatur ab his, exaudiat: quoniam eo tempore, nec stando perdurant; nec in hominum conspectu, facilè procumbunt. Unde periculum non leve, ne subito tandem sibi, aut fæni, aut utriusque periculoso lapsu corruant. Vbi apparent, equa jam procumbente, prodeuntia in lucem equuli crura, ruptæque secundinæ, prehensa ne dimittantur. Nam surgente illa, aut immodestius se movente, relabuntur facilè in uterum, magno cum mortis discrimine: quod integris tamen secundinis periculo vacat. Integris secundinis prodeunte fæni, ^{Et juveniles in lucem prodeunt fæni.} illæ disrumpantur: & crura prehendantur, ut monuimus.

C 2

Ejecto,

Druk kort voor de geboorte, wanneer de uier door melk opgezet is, dagelijks een druppeltje melk uit een tepel, totdat witte, homogene, tamelijk dikke melk tevoorschijn komt. Druk dan ook een druppel melk uit de overige tepels. Als daarin melk van dezelfde samenstelling is, ga dan niet weg voor de merrie geworpen heeft, opdat het veulentje niet juist dan ter wereld komt, in het vruchtvlies versrikt raakt en stikt, of door zijn moeder, daar zij angstig door de weeën dikwijls gaat liggen en weer opspringt, verpletterd wordt, of tenslotte opdat nier de baarmoeder van de merrie tijdens de geboorte toevallig naar buiten getrokken wordt of verschuift. Wanneer hooi of gras onder de merrie uitgespreid wordt tijdens de geboorte, belandt het jong op behaaglijke wijze op de grond. Als de merrie tijdens de geboorte met de achterhand iets hoger staat, zal dat zeer veel helpen om haar dood te voorkomen. Bij sommige merries vormt zich geruime tijd voor de geboorte witte melk; bij andere verschijnen vanzelf druppels aan de tepels. Deze dingen zijn echter zeldzaam en wijzen op ziekte van het jong in de toekomst. Evenzo voorspellen deskundigen dat een uier die naar voren helt, erop wijst dat een mannelijk jong gedragen wordt, een uier die naar achteren helt, dat een vrouwelijk jong gedragen wordt.

VI ~ DE DINGEN DIE MEN MOET DOEN TEN TIJDE VAN DE GEBOORTE

Iemand die merries tijdens een geboorte observeert, moet naarstig ervoor zorgdragen dat hij helemaal niet of zeer zelden door hen gezien of gehoord wordt. Op dit moment namelijk houden zij het niet lang vol te blijven staan en voor de ogen van mensen gaan zij niet gemakkelijk liggen. Daardoor is er een niet gering gevaar dat zij neerstorten in een plotselinge val, gevaarlijk voor henzelf, of voor het ongeboren jong of voor hen beide. Wanneer de voorbenen van het veulen verschijnen, voor de dag komend terwijl de merrie reeds ligt en wanneer tevens het vruchtvlies gebroken is, grijp de benen dan en laat ze niet los. Wanneer namelijk de merrie opstaat of zich teveel beweegt glijden ze gemakkelijk terug in de moederschoot, onder groot levensgevaar. Wanneer dit terugglijden gebeurt terwijl het vruchtvlies intact is, is het zonder gevaar. Wanneer het jong tevoorschijn komt terwijl het vruchtvlies nog intact is, moet men het vlies breken en moet men de benen grijpen zoals wij aangeraden hebben.

Ejecto, priusquam surrexerit equa, mox umbilicus satis largè præcindatur; ne abruptus pone ventrem, adstringi vinculo nequeat; & lethalis sequatur hæmorrhagia: aut, quod eo casu optatissimum, grandis & incompressus umbilicus, qui ceteroquin vitiosissimus habetur. Umbilicus apte resecissus, molli lino aut canabi constringendus est, atque obruens fortè hæmorrhagia, albumine ovi cohibendus, farinæ siliiginis misto, quod in stupa umbilico non arctè superligandum, ne aut inflammatio succedat; aut umbilici extuberantia. Supra equos asplenes esse notavimus, ex communi peritorum sententia: qui diligenter in partu monent advertendum, num lien excernatur cum secundinis: eo enim retento, fœtum certò interire. Post hæc removeatur paululum equulus, dum leniter equa assurrexerit: nec, diutius procumbendo, uterum enitatur: Sed pululum restitue mox ante pedes; ut cognoscere eum assuescat, & amare. Interea ne lædat, serio cave. Sunt enim, quæ pullos suos agnoscere initio recusant. sunt quæ in custodiam præsentia, quasi coram testibus prolem enixæ, ante se positum agnoscunt; sed absque arbitris enixos repellunt, mordent, calcitrant; nisi continuis novem aut decem diebus noctibusque custoditæ, syncerè iis tandem assuescant. Quapropter diligentissimè observentur prægnantes novellæ; de quarum affectu & moribus in pullos nondum liquet. Quæque ultro non agnoscit fœtum, adigatur vi, fœtus uberi admoveatur: & tunc etiam calcitrans, injectis compedibus coërceatur, ne artus tenellos forte conterat. Si contra insignem ferociam, ne sic quidem proficias; nullum coactionis genus omitto; abundè pabulum, ne lac deficiat, suggerito: neque addubita, quin feliciter tandem omnia succedent. Quid si subrumum alteri lactanti vis assuescere, quod aliquando necesse est, eadem vi procedendum.

Et

*De matris
argu.*

44 Te weten hoofdstuk I. Zie noot 12. opmerking over Hippomanes.

Snijd na de geboorte van het veulen de navelstreng, voordat de merrie opgestaan is, vrij ruim af, opdat verhinderd wordt dat zij, daar zij dichtbij de buik afgebroken is, niet afgebonden kan worden en er een dodelijke bloeding volgt of dat er – wat in dit geval dan het meest wenselijk is – een grote en onregelmatig gevormde navel ontstaat, die overigens als zeer onvolmaakt beschouwd wordt. De navelstreng moet, nadat zij op gepaste wijze afgesneden is, met zacht linnen of hennep afgebonden worden en een toevallige overweldigende bloeding moet met eiwit gestelpt worden vermengd met tarwemeel, dat op een verband van hennep gesmeerd, niet strak over de navel aangebracht mag worden, opdat er geen ontsteking volgt of de navel gaat uitpuilen.

In een eerder hoofdstuk hebben wij opgemerkt dat paarden volgens de algemeen heersende mening der deskundigen geen milt hebben.⁴⁴ Zij raden aan er bij de bevalling zorgvuldig op te letten of de milt van het jong samen met het vruchtvlies uitgestoten wordt. Zij zeggen dat het jong, wanneer het zijn milt behoudt, stellig sterft.

Hierna moet men het veulen een beetje opzij schuiven, tot de merrie zachtjes opgestaan is. Laat de merrie niet te lang liggen wanneer zij haar jong ter wereld brengt. Zet het veulen weldra weer voor haar benen opdat zij zich aanwent hem te leren kennen en van hem te houden. Zorg er ernstig voor dat de merrie haar jong geen kwaad doet. Er zijn namelijk merries die in het begin weigeren hun jong te erkennen. Er zijn merries die, nadat zij in aanwezigheid van oppassers, als het ware in tegenwoordigheid van getuigen, een jong ter wereld gebracht hebben, het erkennen wanneer het voor hen neergezet wordt. Zij weren, bijten en schoppen echter jongen, die zij zonder getuigen ter wereld gebracht hebben, tenzij zij, negen of tien dagen en nachten onafgebroken bewaakt, eindelijk echt aan hen gewend raken. Observeer daarom zeer zorgvuldig de merries die voor het eerst drachtig zijn, over wier gevoelens en manier van doen jegens hun jongen nog niets zeker is. Dwing de merrie die uit eigen beweging haar jong niet erkent met geweld ertoe het te erkennen. Breng het jong bij haar uier en houd de merrie als zij dan nog schopt, door het aanleggen van kluisters in bedwang opdat zij niet toevallig de tere ledematen van het veulen vertrapt. Als zelfs dat niets uitricht tegen de buitengewone woestheid van de merrie, laat dan geen enkel dwangmiddel achterwege. Verschaf voedsel in overvloed, opdat de melk niet in hoeveelheid tekortschiet. Twijfel er niet aan dat alles tenslotte voorspoedig afloopt. Als je het jong aan het drinken bij een andere merrie wilt wennen – iets dat soms noodzakelijk is – moet je op dezelfde manier te werk gaan.

Et hæc quidem de duris & astorgis matribus dicta sunt. Equa mater optima. Alioquin equa, mater optima, summa charitate & fide pullos suos complectitur. Quinetiam pulli, sic alieno lacte, matribus orbi, quemadmodum homines parentibus amissis, alii solent. Huiusmodi amoris haudquaquam ignarus Darius ætate inferior, quosdam à partu recentes equas, domi relictis earum pullis, ad pugnas ducebat. Qui inclinata jam acie in prælio quod ad Issum committebat, pressis Persarum rebus; & fuga salutem quærens, equam conscendit, quæ relictæ memoriæ subrumi recordaretur. Hæc quàm maximo potuit studio & summa celeritate ipsum prædicatur periculis eripuisse.

Prægnantibus quandoque ex nimia magnitudine fætus, Lumborum debilitas a magnitudine fætus. lumborum debilitas contrahitur: qua nec latis consistunt, nec se valent circumvertere. Hæc probè tectæ, à frigore præseruentur: & primis novem, aut decem diebus, ab aëre ventoso, ac labore abstineant: cibo, potentia; potu calido actu fruantur. Ante omnia, difficulter consistentes, ab inopinato casu, velut à re pernitiosissima, custodi. In quibus aliquid horum negligitur; clumbes, aut obrigidi, deinceps vitam trahunt. Retentis secundinis calida integumenta; & in pabulo frumentacco semen lini comestum, profunt. Iuvat urinæ incontinentiam, quæ supervenit mox à partu; si scæniculi succus, aut minutim incisa ejus folia cum pabulo misceantur. Urine incontinentia. Ac si coagulato lacte intumuerint ubera; scæniculi, & athemisiæ decocto, ex aquâ purâ, Lactis in uberibus coagulationem. calidè sæpius foveantur. Quæ fatificarunt præsertim infirmæ, bunâ pascantur, aut polentâ, aut simplici hordeo nonnihil tosto, siliquis excoctis misto: à labore omni, molestiâ, & frigore tutæ. Vbi convaluerunt, ad lacta pascua mittantur, cū subrumis; ne tenui victu lac deficiat. Quippe subrumi, alimento sufficiente destituti, nunquam postea

45 'Op jeugdige leeftijd': Van Naaldwijck vertaalt Aelianus onjuist: er staat Δαρτιος ο κρωτο en daarmee wordt Darius III aangeduid. (Cf. Aelianus VI, 48). Darius III (380-330 v.C.) werd in 333 v.C. bij Issus door Alexander de Grote verslagen.

46 *Incontinentia urinæ* is zeker geen normaal verschijnsel na het veulenen.

47 'Rapen' is hier de vertaling van *buna*. Dit woord komt verder nergens voor, het is waarschijnlijk een nevenvorm van *bunias* (βουνιασ) of *bunion* (βουνιον), 'raap'. (cf. Plinius 20, 21). Zie ook Genoust, *Etymologisches Wörterbuch* (1976) s.v.

Het bovenstaande moge gezegd zijn van harde en liefdeloze moeders. In het algemeen omgeeft de merrie, een zeer goede moeder, haar jong met de grootste liefde en trouw. Jazelfs worden veulens wanneer zij van hun moeder beroofd zijn, gewoonlijk door de melk van een andere merrie gevoed, zoals mensenkinderen wanneer zij hun moeder verloren hebben. Daar Darius zeer goed op de hoogte was van deze soort liefde, voerde hij op jeugdige leeftijd⁴⁵ enkele merries die kortgeleden jongen ter wereld gebracht hadden, mee naar de strijd, terwijl hun veulens thuis achtergebleven waren. Toen zijn leger in de slag die hij bij Issus leverde, reeds begon te wijken, daar de Perzische macht in het nauw gebracht werd, besteed hij, redding zoekend in de vlucht een merrie die zich haar jong herinnerde dat thuis achtergebleven was. Men vertelt dat deze merrie Darius met de grootst mogelijke inspanning en met zeer grote snelheid uit het gevaar gered heeft.^{C63}

C63 Daar Darius ... gered heeft: Aelianus, *De natura animalium* VI. 48.

Soms wordt bij drachtige merries door een te grote omvang van het ongeboren jong, zwakte van de lendenen veroorzaakt. Hierdoor sraan zij niet stevig genoeg en zijn zij niet in staat zich om te draaien. Bescherm hen, goed toegedekt, tegen koude en laat hen de eerste negen of tien dagen na het veulenen, wegblijven van winderige lucht en van werk. Laat hen genieten van voedsel en van de krachtdadige uitwerking van warm genomen drank. Bescherm hen bovenal, daar zij moeilijk staan, tegen een onverwachte val als tegen iets zeer verderfelijks. Als bij deze merries iets van dit alles veronachtzaamd wordt, slepen zij voortaan slap of stijf hun leven voort.

Tegen het achterblijven van de nageboorte helpen warme omslagen en het eten van lijnzaad, door het graanvoer gemengd. Als venkelsap of fijn-gesneden venkelbladeren met het voer vermengd worden, verlicht het de incontinentie die spoedig na de bevalling optreedt.⁴⁶ Als de uiers gezwollen zijn door het stremmen van de melk, moet men ze vrij dikwijls warm betten met een afkooksel van venkel en citroenkruid, bereid met zuiver water. Voed vooral de merries die in een zwakke conditie jongen ter wereld gebracht hebben met rapen⁴⁷ of fijngestampt graan of alleen met enigszins geroosterde gerst gemengd met gekookte peulvruchten, terwijl zij gevrijwaard zijn voor ieder werk, moeite en koude. Stuur ze wanneer zij hersteld zijn naar de welige weiden, samen met hun jongen, opdat de melk niet door armzalige voeding in hoeveelheid tekortschiet.

*Cur Sueco-
rum armenta
pusilla.*

ad debitum robur, pulchritudinem, aut formam quantumvis pasti perveniunt. Atque hæc potissima est causa & forte unica, pusillitatis armentorum in Sueciâ : non cælum, non solum. Videas in villis contiguâ; hæc à Succo, illâ à Batavo cultâ; quasi diversissimæ regionis pecora, & tamen eadem in viciniâ, eodem forsitan patre, nonnunquam & matre progenita : sed parçè à Succo, largiter à Batavo educata. Cæterum quæ propriam curant cuticulam lactantes, pullosque negligunt, propagationi ineptæ judicentur.

*Equulus modo
natus ut
curari debe-
at.*

Puëllo recens nato, ante suctionem primam, ori inditur utiliter butyrum recens ; quod partes internas, comprimis intestina, illinit & abstergit. Alvo obstructa, inserta leniter ex adipe candelâ, muricæ intinctâ, aut sale aspersâ, subvenitur. In alvi fluxu, convenit pullicula, (per se, aut in alio sorbenda liquore) ex similagine melle opimo mistâ. Aut lac, in quo extinctus aliquoties ignitus flex. quæ quidem pro morbi necessitate, sæpius repetenda sunt. Lutum album aut cæruleum, aquâ aut lacte dilutum, cribratumque per vim (si opus est,) infusum extreme necessitatis in lienteria remedium est. Denique multa pullis contreatio nocet. Æstivo cælo; stabulum frigidiusculum & umbrosum; hyberno, modicè calidum salubre est.

CAPVT VII.

De equulorum Educatione.

*Equuli ubi
& quando
matres comi-
tari debent.*

EQUULI subrumi matres suas, semestri fere spatio comitentur. Et hyeme quidem soluti in stabulo oberrent per firmum, nō nimis humidum; quo ungulæ evadant tenaciores. Interea labori pedetentim & leniter affuescant. Matres crebro comitentur per loca montosa, aspera, & saxosa: qualibus in pascuis etiam pabulentur; ut duritiem contrahant ungulæ, ipsique audaciam ad tollenda, & defigenda vesti-

Wanneer zeer jonge veulens immers van voldoende voedsel verstoken zijn, bereiken zij later nooit de vereiste kracht, schoonheid of gedaante, hoeveel zij ook eten. Dit is de voornaamste en misschien enige oorzaak van de kleinheid van de paarden in Zweden, niet alleen het klimaat. Je kunt op aan elkaar grenzende landgoederen, de een door een Zweed beheerd, de ander door een Hollander, paarden zien die uit totaal verschillende streken afkomstig lijken te zijn en toch behoren tot dezelfde gemeenschap van burens en misschien afstammen van dezelfde vader, soms ook van dezelfde moeder, maar die karig gevoed zijn door de Zweed en rijkkelijk gevoed door de Hollander. Beschouw overigens merries die ten tijde van het voeden voor hun eigen huid zorgen en hun jongen verwaarlozen, als ongeschikt voor voortplanting.

Het is nuttig een pasgeboren veulen vóór het voor de eerste keer bij de moeder drinkt, verse boter via de mond in te geven. Dit smeert de inwendige organen, vooral de ingewanden en veegt ze schoon. Men verhelpt verstopping door een uit vet gevormde kaars, in pekels gedompeld of met zout bestrooid, zachtjes in de darm in te brengen. Bij diarree is het gepaste middel pap van tarwemeel vermengd met zeer goede honing, afzonderlijk genomen, of opgelost in andere vloeistof te drinken. Een ander middel: melk waarin enige malen een gloeiende vuursteen gedooft is. Deze dingen moeten echter naargelang de ziekte dit eist, vrij vaak herhaald worden. Het is bij diarree een middel van uiterste nood om wit of donker leem, opgelost in water of melk en gezeefd, in de keel te gieten, met geweld indien nodig. Tenslotte: het is schadelijk voor veulens veel aangeraakt te worden.^{C64} Bij zomerweer is een koele en schaduwrijke stal gezond, bij winterweer een matig warme stal.

C64 het is schadelijk ... aangeraakt te worden: Columella, *De rebus rusticis* VI. 27. 12.

VII ~ OVER DE OPVOEDING VAN VEULENS

Zeer jonge veulens moeten ongeveer zes maanden in gezelschap van hun moeder blijven. In de winter moeten ze los in de stal rondlopen door niet te vochtige mest, opdat hun hoeven stevig worden. Wen hen intussen geleidelijk en zachtjes aan werk. Laat ze hun moeder dikwijls vergezellen in bergachtige, ruwe en rotsachtige streken. Laat ze ook in dergelijke weiden grazen, opdat hun hoeven hardheid verkrijgen en zichzelf stoutmoedigheid in het oprillen en neerzetten van hun voeten.^{C65}

C65 Laat ze hun moeder ... voeten: Rufius, *Hippiatrica* c. 17 en 19.

vestigia : contra quam illis evenit, qui in pratis humidis
 pascentur. Matres quo lactant semestri, à gravi labore quo-
 libet vacent, ne lac dispereat, aut arefeat : quod subrumis
 periculosum admodum & damnosum est. Post semestre se- Quando ex-
 quare spa-
 randi ad tri-
 quibus.
 parentur à matribus; ut ab omnibus porro equabus; usque
 dum superarint triennium. Nam sicuti infra quinquennium
 generantur infirmi : sic infra triennium genitores enervan-
 tur. Biennes domentur, aut potius triennes : domare postea,
 perquam difficile est. Quamquam Fridericus Cæsar equas
 suas ante quadrienniū domari vetabat: quo essent ipsæ ro- Quando do-
 mantes ex
 quomodo.
 bustiores, & fortiores ederent. Nulla anni tempestas maio-
 rē mense ad domandum accommodatior : quā, præter celi tem-
 periem, optimā sunt habitudine & à recentibus herbis per-
 purgato ac firmissimo corpore. Calidis autem temporibus
 equis, à vinculis abstineat, aut ligaturis : quoniam insuetæ
 & molestissimæ captivitati generosiores præsertim summo-
 pere obnuntur: inde sanguinis effervescencia, furor, teme-
 rariæ actiones multæ ; atque alia proinde non exigua mala.
 Sed capti capistro habili, validoq; ducantur aquatum, comi-
 te aliquo edomito; idque sapius, & hac atque illâc, usque
 dum assueverint. In stabulo quoq; collocentur apud edomiti-
 tum; quo facilius consuescant adiri: crebrius & leniter scalpi;
 blandiendoque submissa voce, palpari: femora, crura, pe-
 des & alia membra demulceri : quā contrectatione assiduâ
 cicurantur & mitescunt. Sed supra fidem cibo, pane, præser-
 tim vino, & cerevisiâ eos nobis conciliamus. Crebro etiam
 sublato calcaneo, quasi soleâ indueretur, ungula pulsanda
 est, quin & frena suspendantur in equili, ut oculi equuleo-
 rum consuescant videre eorum faciem ; & è motu crepitus
 audire, cum jam ad manus accedere consueverunt, inter-
 dum imponatur his puer. Postea ducantur soli, ab aliis se-
 orsim equis: dein & soli discant vectores rectâ viâ incedere,
 aqua-

48 Frederik II (1194-1250), de *Stupor mundi*, keizer van Duitsland en koning van Sicilië. Een groot bevorderaar van kunsten en wetenschappen. Zeer beroemd is zijn boek over de jacht: *De arte venandi cum avibus*. Zie Haskins, *Studies in the History of Medieval Science* p. 242-271 en 299-326.

Het tegenovergestelde gebeurt hen die in vochtige weiden grazen. Vrijwaar de moeders in de zes maanden waarin zij de jongen voeden, voor ieder zwaar werk, opdat de melk niet te gronde gaat of opdroogt, iets dat zeer gevaarlijk en nadelig voor de jongen is. Scheid de jongen na zes maanden van hun moeder, evenals voortaan van alle merries, tot zij meer dan drie jaar oud zijn. Zoals namelijk veulens die door ouders jonger dan vijf jaar voortgebracht worden, zwak zijn, zo verzwakken hengsten die beneden de leeftijd van drie jaar verwekken.

Richt de veulens af wanneer zij twee jaar oud zijn, of beter drie jaar. Later africhten is zeer moeilijk. Keizer Frederik echter verbood zijn merries voor het vierde jaar af te richten, opdat zij zelf sterker zouden zijn en krachtigere veulens zouden voortbrengen.⁴⁸ C⁶⁶ Geen tijd van het jaar is geschikter om af te richten dan de maand mei: behalve dat er een gematigde temperatuur heerst, zijn de veulens in uitstekende conditie en hebben door het eten van vers gras een gezuiverd en zeer sterk lichaam. De paardeknecht moet echter in warme tijden afzien van het gebruik van riemen of banden, aangezien vooral de meer edele paardjes zich zeer verzetten tegen de ongewone en zeer lastige gevangenschap. Daardoor bruist het hloed omhoog, ontstaat razernij en veel roekeloos gedrag en tengevolge daarvan ander niet gering kwaad.^{C67} Doe hen echter een geschikt en sterk halster om en voer hen mee om water te halen, vergezeld van een afgericht paard en doe dit vrij dikwijls, nu eens langs deze weg, dan weer langs die weg, totdat zij eraan gewend zijn. Plaats ze ook in de stal bij een afgericht paard opdat zij gemakkelijker eraan wennen dat men hen benadert, dat men hen herhaaldelijk zachtjes krabt en vleiend met zachte stem aait, dat men dijen, benen, voeten en andere ledematen streeft. Door deze voortdurende aanraking worden zij mak en tam. Wij winnen hen echter ongelooflijk voor ons door voedsel, brood en vooral door wijn en bier. De hoef moet ook dikwijls na het wegnemen van het schoeisel heklopt worden, alsof hij met een hoefijzer bekleed wordt.^{C68} Hang zelfs teugels in de paardenstal op, opdat de ogen der paardjes eraan wennen hun gedaante te zien en hun oren eraan wennen gekraak te horen wanneer de teugels bewegen.^{C69} Zet een jongen, wanneer de paardjes eraan gewend zijn binnen handbereik te komen, van tijd tot tijd op hun rug.^{C70} Voer ze daarna alleen mee, zonder andere paarden.

C66 Richt de veulens af ... voortbrengen: Ruisius, *Hippiatria* c. 21.

C67 De paardeknecht moet ... kwaad: Ruisius, *Hippiatria* c. 20.

C68 De hoef moet ... bekleed worden: Rufius, *Jordani Ruffi Hippiatria* deel I, caput II, p. 5.

C69 Hang zelfs teugels ... bewegen: Varro, *Rerum rusticarum libri III*, liber II, 7, 12.

C70 Zet een jongen ... op hun rug: Varro, *Rerum rusticarum libri III*, liber II, 7, 13.

aquatam ire, freno acri tandem indito : & impositis postmodum ephippiis. Ante biēnij ætatem, varias ob rationes, à labore excusentur. Nuper edomiti, valido & habili capistro induantur : ac pedes anteriores, idōneo claudantur cōpede. Castigentur subinde leniter præferoces : nam animal admodum docile, incusso timore, mitigabitur. Quinque autem castigantur utiliter modis. Voce : virgâ : freno : cruribus, maxime calcaribus armatis : & defatigatione. Sed fidem excedit, ut ab acerba increpatione extimescant.

*Quod modis
castigentur
equi.*

*Qua circa
tractandi in
stabulo.*

De cetero, repurgetur omni mane à fimo stabulum, stramine vesperi consternatur usque ad genua : mane repurgetur. Tum strigili quoque membra perfricentur omnia ; accurate exteris, mundatisque cruribus : quomodo mobi quam plurimi præcaveri solent. Hinc mane perinde ac vesperi, placide ducantur aquatum : vix profundius, quam ad genua, non usque ad genitalia. Et hoc quidem vel gelidissimis temporibus saluberrimum est : seu aqua marina, seu fluviatili abluantur : hæc enim infrigidante vi, illa exsiccante, humores, qui è toto decumbunt in crura & pedes varie eos affligunt, commodè digerit, repellit, aspersæ urinæ abluat acrimoniam, calorem preternaturalem corrigit, & temperat. Iam ne à stabuli vaporibus, aut adhærentis aquæ algore, afficiantur pedes, in stabulum reducti, bene abstergeantur, exsiccanturque. Cancellatum illic promptuarium, unde fenum excerpunt, sublimius fabricentur, præsepe humiliter : ut ex hac oppositione, cervicem gnaviter & vivide agitare addiscant. Quod ad pabulum : nihil gramine avidius expetitur ab equis : quo præ cætero omni pastu augentur & pinguescunt. Ideoque novelli vere novo mittantur ad pascua, non mollia, humida aut canosa ; sed solida, dura ; unde soliditas unguarum, & incessus decor, imprimis dependet. Et vere novo quidem, quod nunquam

*De equorum
pabulo & po-
tis tam in
equi, quam
in pratu.*

Leer ze vervolgens ook alleen, als lastdragers recht toe recht aan te gaan en water te gaan halen, terwijl hen tenslotte een scherp bit in de mond gelegd wordt en later een zadel op hun rug geplaatst wordt. Stel ze beneden de leeftijd van twee jaar, om verschillende redenen vrij van werk. Doe hen wanneer zij pas afgericht zijn een sterk en geschikt halster aan. Omgeef hun voorbenen met geschikte kluisters. Straf hen wanneer zij zeer wild zijn, van tijd tot tijd zachtjes. Daar het paard immers een zeer leerzaam dier is, zal het wanneer men het vrees aanjaagt, mak worden. Op vijf manieren worden paarden doeltreffend gestraft: met de stem, met de rijzweep, met het bit, met de benen, vooral wanneer zij van sporen voorzien zijn en door uitpurting.^{C71} Het is echter ongelooflijk hoe bang zij worden van een hard standje.

C71 Op vijf manieren ... uitpurting: Cardanus. *De rerum varietate* VII, c. 33, p. 193.

Reinig overigens de stal 's morgens vroeg geheel van mest. Bedek de stal 's avonds met stro tot kniehoogte en reinig hem 's morgens vroeg weer. Wrijf bovendien alle lichaamsdelen van het paard met een borstel, terwijl de benen zorgvuldig afgewist en gereinigd moeten worden. Op deze wijze worden gewoonlijk de meeste ziekten voorkomen. Voer de paarden hierna 's morgens vroeg evenals 's avonds rustig mee om in water te baden, terwijl ze er nauwelijks dieper in gaan dan tot de knieën, niet tot aan de genitaliën. Dit is zelfs in zeer koude tijden zeer gezond, of ze nu baden in zeewater, of in rivierwater. Door verkoelende werking versrooit rivierwater, door drogende werking versrooit zeewater gemakkelijk de vochten, die in het algemeen neerzinken in de benen en voeten en deze op verschillende manieren teisteren.^{C72} Het verdrijft deze vochten, wast de scherpte van de urinespatten af, verhelpt en matigt onnatuurlijke warmte. Men moet de paarden, wanneer zij in de stal teruggebracht zijn, goed afvegen en drogen, opdat hun benen niet aangetast worden door de warme damp van de stal of door de kou van de overgebleven waterdruppels. De met rralies uitgevoerde ruif, waaruit de paarden het hooi halen, moet men in de stal vrij hoog bevestigen, de krib daarentegen vrij laag, opdat de paarden door deze tegengestelde plaatsing leren hun hals actief en energiek te bewegen. Wat het voedsel betreft: door paarden wordt niets greriger gezocht dan gras. Door gras, meer dan door al het andere voedsel, groeien zij en worden zij dik. Zend daarom de jonge dieren in het begin van de lente naar de weiden, niet naar zachte, vochrige of modderige, maar naar stevige en harde. De stevigheid van hun hoeven en de sierlijkheid van hun gang is bovenal hiervan afhankelijk.^{C73} Laat ze in het begin van de lente naar de weiden gaan, omdat zij in geen andere tijd met zoveel succes gevoed worden als in dat milde weer en door de voortreffelijkheid van het gras in die tijd.

C72 Voer de paarden hierna ... teisteren: Ruisius. *Hippiatria* c. 23.

C73 niet naar zachte ... afhankelijk: Ruisius. *Hippiatria* c. 17 en 19.

quam alias tam feliciter nutriantur, quam clementi illâ cœli temperie, & herbarum ejus temporis præstantiâ. At vero in stabulo, non compendiosius saginantur, quam hordei aut fabarum farinâ, cum excoctis siliquis subactâ: & optimo fœno. Præstat tamen operariis avena; quibus esse præpingues, non expedit, quod obesi dissolvantur vehementi labore; ac sudoribus ubertim diffluant. Strigosi, ut aspectus inamæni; ita ad labores magnos impares sunt. Thraces olim ad Strymona habitantes, foliis tribuli equos saginabant. De potu tenendum: temperatis frigidisque temporibus, saluberrimam esse aquam subsalsam, parum limosam, quæ crassitie suâ non nihiletiam alimentosa est. Frigidæ, tenues, claræ & insipidæ, transeunt celeriter, omni facultate nutriendi destitutæ, quæ tamen haud minus calidis temporibus profunt: quod viscerum calorem siccitatemque frigidâ humidâ suâ qualitate commodissimè emendent.

Neque illud prætereundum: equos in consuetudine quâ sunt educati, relinquendos: sed à malâ ducendos in meliorem, aut commodiorem; pedetentim ducendos, quod subitanea omnis mutatio, naturæ inimica est: quâ manifestò contristantur equi, & emarcescunt: tametsi ad meliora traduxeris. Intereâ difficilior à felici ad tenuem, quàm à miserâ ad lautiolem conditionem transitur. In hanc sententiam olim ita Hippocrates: Quorum rerum inveteravit consuetudo, quamvis deteriores sunt illæ: minus tamen insuetis male afficiunt. Paulò post. Quod fit sensim ac vicissim, periculi expers est: idque, cum aliàs, tum si quis ab uno ad aliud se convertat. Porro equorum edendi bibendique appetitus acuitur; si os ipsis abluatur aquâ falsâ aut vino salito, aut aceto acerrimo. Sicuti in confesso habetur, pratis eos pascuis & palustribus locis, ventosisque delectari:

Consuetudo aut servanda, aut mutanda paulatim.

lib. 2. Ap- horism. 50. Cap. 51.

Que appetant aut aversentur equi.

D ri:

49 Meer of minder snel zweten is meer een kwestie van training.

50 De Strymon was een belangrijke rivier in Macedonië.

51 'Tuimeldoorn': Van Naaldwijd bedoelt de *Tribulus terrestris*, die beschreven is in Plinius 22, 27.

52 Een wijze raad, niet vanwege het kwijnen, maar vanwege een verhoogde kans op koliek.

In de stal echter worden zij op geen kortere manier dik dan door het eten van gerstemeel of bonenmeel, vermengd met gekookte peulvruchten en door het eten van zeer goed hooi. Voor werkpaarden echter is haver het best. Het is niet nuttig voor hen zeer dik te zijn, omdat zij, wanneer zij te gezet zijn, uitgeput raken door hevige inspanning en rijkelijk gaan zweren.⁴⁹ Magere paarden hebben niet alleen een onaantrekkelijk uiterlijk, maar zijn ook niet opgewassen tegen grote inspanning. De Thraciërs die aan de oevers van de Strymon woonden,⁵⁰ voedden hun paarden vroeger met bladeren van de tuimeldoorn.⁵¹ C-4

Over drenken moet men het volgende weten: in het gematigde en koude jaargetijde is water, dat een beetje zout en een weinig modderig is en dat door zijn gevarieerde samenstelling zelfs in zekere mate voedzaam is, het meest gezond. Water, dat koud, dun, helder en flauw is, passeert het lichaam snel, daar het verstoken is van ieder vermogen tot voeden. In het warme jaargetijde echter is dit water even nuttig, omdat het de warmte en droogte van de ingewanden door zijn koude en vochtige hoedanigheid zeer gemakkelijk verhelpt.⁵² C-5

Men moet ook aan het volgende aandacht schenken: men moet paarden zoveel mogelijk in de omstandigheden, waarin zij grootgebracht zijn, laren.⁵³ C-6 Men moet echter paarden die van slechte in betere of gemakkelijker omstandigheden gebracht moeten worden, geleidelijk daarheen brengen, omdat iedere plotselinge verandering in strijd met de natuur is. Door een dergelijke verandering worden de paarden duidelijk treurig en kwijnen weg, alhoewel je hen in betere omstandigheden gebracht hebt.⁵⁴ Intussen is het moeilijker van voorspoedige naar armoedige omstandigheden over te gaan dan van ellendige naar meer weelderige omstandigheden. In die geest zei Hippocrates oudtijds het volgende: 'Dingen waarvan de gewoonte ingeworteld is, doen, hoeveel slechter zij ook zijn, minder kwaad dan dingen waaraan men niet gewend is'.⁵⁵ C-7 Even verder zegt hij: 'Datgene, wat geleidelijk en in wisselwerking gaat, is zonder gevaar, zowel in andere gevallen, als ook indien iemand zich van het ene wendt naar het andere'.⁵⁶ C-8 Verder wordt de eetlust en het verlangen naar drinken bij de paarden aangewakkerd, als hun mond gebet wordt met zout water of gezoute wijn of zeer scherpe azijn.

C-4 De Thraciërs
... tuimeldoorn:
Plinius, *Naturalis
Historia* 22, 27.

C-5 Over drenken
... verhelpt: Ruisius,
Hippiatria c. 27.

C-6 men moet
paarden ... laten:
Ruisius, *Hippiatria*
c. 27.

C-7 Dingen ...
niet gewend is:
Hippocrates,
Aphorismi II, 50
(vert. J. Heurnius).

C-8 Datgene ...
naar het andere:
Hippocrates,
Aphorismi II, 51
(vert. J. Heurnius).

ri: tergiversari fossas; suspectas foveas habere; nec facile ingredi eas, aut transilire: & à palis terræ infixis abhorre-
 re: quod & Homerus alicubi notavit. Denique nemo incen-
 dat equum, priusquam observaverit, num sit calceatus, aut
 calceari possit: dederitque operam ne dorsum ab incom-
 modis ephippiis atteratur: ac postea caveat, ne fervidâ aut
 gelidâ tempestate, nocturnive frigoribus supra modum
 defatigetur. tum quod iis temporibus spiritus inopiâ, labo-
 rant, tum etiam quod copiosi sudores difficulter admodum
 brumali, aut nocturno frigore deficcantur. Quamquam
 plurimum defatigati quolibet omnino tempore, magnâ
 cura habendi sunt. Et quidem, ut ante pabulum, aut potum
 estate leviter, hyeme contegantur largiter: lentâque manu
 usque ad refrigerium in loco à ventis libero deducantur.
 quoniam ex hac defatigatione, imminuto admodum ca-
 lore nativo, seu interno naturali, viscerum facultates vche-
 menter languent: adeoque ut assumptum cibum potumve
 concoquere, non modò nequeant; sed à cruditatibus eo-
 rum facile etiam obnuantur. At verò, facillimo remedio,
 gravissima hæc pericula præveniuntur; si Plinio credimus.
 Is enim dentes luporum maximos, equis alligatos, infati-
 gabilem cursum præstare, monumentis suis inscribit.

Quid explo-
rare ubi locat-
quitantur.

Cura defati-
gatorum

CAPVT VIII.

De equorum Institutione.

SVperiore capite, in domandi doctrinâ quædam inservi-
 mus; quæ cum non minus faciant ad institutionem, seu
 disciplinam: paulò hîc fusius explicanda veniunt. Scilicet
 initio tyroni equo, frenum leve commodumque ori inse-
 ratur, melle illitâ ejus orâ, quo libentius recipiatur. Hinc
 manu ducatur huc atque illuc, manû ac vesperi indies,
 quo ad ductorem suum ultro subsequitur. Tunc inscende,
 & obe-

Equi accurata
Instituti.

53 Aan de wolf werden door de Romeinen grote magische krachten toegekend. De blik van een wolf gold als zeer gevaarlijk. Er bestonden speciale amuletten waarmee men zich beschermdte tegen de blik van een wolf. Over de kracht en betekenis van wolfstanden is weinig bekend. Wolfstanden werden door Romeinse kinderen als amuletten gedragen om angst af te weren en pijn bij het tanden krijgen. (Plinius 28, 257).

Evenzo is het zeker dat zij genoeg scheppen in weiden en moerassige en winderige terreinen^{C79}, dat zij tegenzin tonen tegen grachten, kuilen wanrrouwen, niet licht erin gaan of eroverheen springen, een afkeer hebben van palissaden.^{C80} Ook Homerus heeft dit ergens opgemerkt.^{C81}

Niemand moet tenslotte een paard bestijgen, voordat hij erop gelet heeft of het van hoefijzers voorzien is, of met hoefijzers beslagen kan worden en voordat hij moeite gedaan heeft om te zorgen dat de rug van het paard niet door een ongeschikt zadel opengeschraagd wordt. Hij moet er vervolgens voor zorgen dat een paard niet in het hete of koude jaargetijde of bij nachtelijke koude re zeer uirgeput raakt, zowel omdat paarden in die jaargetijden aan kortademigheid lijden, als ook omdat overvloedig zweet in winterkoude of bij nachtelijke koude zeer moeilijk opdroogt.^{C82} Trouwens zeer vermoeide paarden moeten in het algemeen in elk jaargetijde met grote zorg behandeld worden. Dek hen, zoals zij in de zomer voor zij eten of drinken licht toegedekt worden, evenzo in de winter rijkelijk toe en breng hen met een kalme hand tot rust in een plaats, vrij van wind. Door uitputting namelijk verzwakken de vermogens der ingewanden sterk, daar de aangeboren of natuurlijke warmte zeer verminderd is, en wel zozeer, dat de paarden het voedsel of de drank, die zij tot zich genomen hebben, niet alleen niet kunnen verteren, maar zelfs gemakkelijk tengevolge van indigestie bezwijken. Deze zeer ernstige gevaren worden echter door een zeer gemakkelijk middel voorkomen, als wij Plinius geloven. Deze heeft namelijk in zijn geschiedwerk opgenomen dat zeer grote wolfstanden, aan paarden vastgebonden, hen een vermogen tot onvermoeibaar rennen schenken.^{C83}

C79 Evenzo is het zeker ... terreinen: Aelianus, *De natura animalium* IV, 6.

C80 dat zij tegenzin tonen ... palissaden: Aelianus, *De natura animalium* VI, 6.

C81 Ook Homerus ... opgemerkt: Homerus, *Ilias* XX, 221.

C82 Hij moet er vervolgens voor zorgen ... opdroogt: Rusius, *Hippiatria* c. 30.

C83 Deze heeft ... schenken: Plinius, *Naturalis Historia* 28, 257.

VIII ~ OVER HET ONDERRICHT VAN PAARDEN

In het vorige hoofdstuk hebben wij in de leer van het grootbrengen bepaalde dingen opgenomen die hier iets uitvoeriger uiteengezet moeten worden, daar zij niet minder dienstig zijn voor onderricht of training.

Geef een jong paard in het begin uiteraard een licht en gemakkelijk bit in de mond, terwijl het mondstuk met honing besmeerd is, opdat het gewilliger aangenomen wordt.^{C84} Leid het paard daarna aan de hand, dan weer hierheen, dan weer daarheen, dagelijks 's morgens vroeg en 's avonds, totdat hij degene die hem leidt, uit eigen beweging volgt.

C84 Geef een jong paard ... aangenomen wordt: Rusius, *Hippiatria* c. 33, p. 13.

& obequita leniter, extra omnem tumultum, sine ephippiis aut calcaribus, hâc & illâc identidem eum dirigende, stringendoque leni subinde virgâ. ac, si opus est, alius quoque à latere obambulans, manu ducat; tantisper, dum gradatur sponte. quo cum deinceps equitabis per loca plana, quamdiu non gravate, absque ductore obsequitur. Post ubi commodum duxeris, impositis ephippiis conscende & sine calcaribus leniter obequita, absque strepitu, aut tumultu. donec tandem morigerus evadat. Et hyeme præsertim, matutino tempore, dum ultro citroque frequenter moderatur, cursus gradatim quoque intendi debet. Exinde equita sæpissime per tuberosa, aspera, & inæqualia loca: quo altius attollat gradum, & minime cessitet. at cessitans interim, calcaribus monitus, evadet prudentior, postmodum per urbem frequenter etiam obequita: iis maxime locis, qui vario fabrorum strepitu personant. donec hîc sæpienti, à tumultu & fragore impavidi tandem iis quoque, incendantur, atque animentur. Dum expavescunt, blandimentis iterum atque iterum, per ea loca deducantur, plagis aut asperitate, minime adacti. ne ea sibi mala, à strepitu aut fragore inferri putent, ac in suâ formidine obsirmantur. Porro omni studio, contende, ut excelsa, arcuataque cervicè, caput ad pectus subducatur. Quibus relictatur

Freni maximum momentum.

Minerva, ad opera relegentur. Sed nihil majus in equorum disciplina habet momentum quam freni dexteritas commoditasque, quod singulis convenienter aptari debet. Sunt alii oris tam teneri, tractabilesque; quibus obteritur à lupato, seu gravi ac molesto freno mandibula: ut præfractè imposterum omnes omnino frenos respuant, & admittere pertinaciter repugnent. Alii contra oris tam sunt duri, & refractarii: quod violenter effringi, & non nisi murice, lupato, aut postomi moderari potest. Omnibus autem & sin-

D 2 gulis

54 Dit betreft men door een goede teugelvoering. In de Latijnse tekst staat *arcuata*, dit moet zijn *arcuata* 'gebogen'.

55 In de Latijnse tekst staat *murex*. Dit is een zeedier met een puntige schaal; het woord wordt overdrachtelijk gebruikt voor een 'puntig bit'. (Vgl. Ernout-Meillet, *Dictionnaire étymologique* (1959-1960) s.v.).

56 Neusband is de vertaling van Latijn *postomis*. Voor een beschrijving zie Zedler, *Universallexicon* (1732-1754) s.v.; voor een afbeelding, zie Inleiding p. 29 en Lehnheesen, *Von Zäumen* 11588f.

Bestijg hem dan en rijd zachtjes, huiten alle drukte, zonder zadel of sporen, terwijl je hem herhaaldelijk nu eens hierlangs, dan weer daarlangs stuurt en hem van tijd tot tijd zachtjes met de zweep aanraakt. Laat, als het nodig is, ook een ander naast hem lopen en hem aan de hand leiden, en wel zolang totdat hij uit eigen beweging volgt. Met die ander naast je, moet je vervolgens door vlak terrein rijden, totdat het paard zonder bezwaar, zonder iemand die hem leidt, volgt.^{C85} Als hij meegaand is, wanneer je hem leidt, bestijg hem dan, na een zadel op zijn rug gelegd te hebben en rijd zachtjes zonder sporen, buiten rumoer of drukte, totdat hij tenslotte gehoorzaam wordt. Het tempo van zijn draf moet, vooral in de winter, in de vroege morgen, terwijl men hem herhaaldelijk heen en weer leidt, geleidelijk vergroot worden. Rijd vervolgens zeer vaak door bobbelig, ruw en ongelijk terrein, opdat het paard hogere schreden maakt en zo min mogelijk struikelt en opdat hij, wanneer hij toch struikelt, door de sporen gewaarschuwd, voorzichtiger wordt.^{C86} Rijd daarna ook geregeld door de stad, vooral langs de plaatsen die weergalmen van het rumoer der verschillende handwerkslieden, totdat de paarden hieraan gewend, onbevreesd voor drukte en lawaai, tenslotte door dit alles aangevuurd en beziel worden. Leid de paarden, zolang zij bang worden, steeds weer met vleierijen langs die plaatsen en drijf ze er allerminst heen met slagen of hardheid, opdat zij niet menen dat dit kwaad hen wordt aangedaan door lawaai of geraas en zij in hun vrees volharden.^{C87} Streef er verder met alle mogelijke ijver naar dat het hoofd van het paard goed opgericht is op de borst, terwijl de nek hoog en gebogen is.⁵⁴ Verban de paarden, tegen wie Minerva gekant is, naar het landwerk.

Bij de training van paarden heeft niets groter gewicht dan de handigheid en de doelmatigheid van het bit, dat op de juiste wijze aan ieder paard aangepast moet worden. Sommige paarden hebben een zo zachte mond en zijn zo meegaand, dat hun kaken opengeschuurd worden door een bit, dat van ijzeren punten voorzien is, of zwaar en lastig is, zodat zij over het algemeen alle bidden van charlatans hard afwijzen en hardnekkig zich ertegen verzetten om ze aan te nemen. Andere daarentegen hebben een zo harde en weerbarstige mond, dat hij met geweld opengebrosen moet worden en slechts door een scherp bit,⁵⁵ een bit met ijzeren punten of een neusband beteugeld kan worden.⁵⁶

C85 Leid het paard daarna ... volgt; Rusius, *Hippiatria* c. 33, p. 13.

C86 Rijd vervolgens ... voorzichtiger wordt; Rusius, *Hippiatria* c. 33, p. 13 en 14.

C87 Rijd daarna ... volharden; Rusius, *Hippiatria* c. 36.

*Frenum con-
uenienti non
temere mu-
tandum.
Cursus con-
stitissimè
malè.*

*De solis
injuriis.*

*Frequentissi-
ma & pesti-
ma equorum
vitia, ut cer-
rigantur.
Casus, Volu-
tatio in
aquam.*

gulis ex arte, usque temet accommoda. Ac quoniam equus in sinistram facilius convertitur: dextra habentis pars, paulo fiat contractior. Vbi frenum conueniens equo nactus es, ne temere commuta. Nam frequens illa permutatio, os facile offendens, ac conterens, noxia magnopere, & molestissima est. Vicissim aptum & consuetum frenum, quod ipsi tandem sponte sua expetunt, jucundissimum. Equo hunc in modum instructo, modico subinde cursu veharis, via plana, quo fiat perniciosior: sed ab immodico, ut à re damnosissima, cave: hoc enim, præter varia internarum partium mala, pavidi evadunt, atque usum habenarum amittunt. Præterea curandum, ut equi jam eruditi, continuo exercitio in semel ascita disciplina retineantur, ne otio, seu exercitii intermissione, inertiam atque oblivionem contrahant. Denique priusquam operantur equuli, calcæis non egent. quinimo incalceatis largiter excrescunt ungulæ, tenaces, firmæ, elegantes: præpropere calceatis compressiores, minores, nec lætis tenaces. quæ tamen iterum aliquatenus demptis calcæis, & pedibus in fimo equino positis, corriguntur. Atque ubi calcæari opus est: solæ ex conuenienti ferro leves, gravesque, pro ut usus exiger, aut necessitas, eâ aptentur laxitate, cavitateque partis interioris; ut commode subter crescat ungula; nec suppressa, claudicationem inducat.

Frequentia sunt equorum vitia, & tamen pessima: Lapsus, prostratio, erectio, contumacia; quæ summa diligentia emendari debent. Sæpe cadentes, si naturæ vitie, non sponte cadant, nullâ curâ corriguntur. At qui sponte aquæ se immergit, aut volutat, non certius emendatur: quàm si jam immersum, viri duo robusti tamdiu auribus arreptum, sub aquis detineant, ut pene suffocetur; nec enim dubium, quin illo se periculo atque anxietati, posthac non facile

Pas je helemaal aan bij alle paarden en bij ieder paard afzonderlijk, volgens de regels der kunst. Laat het rechter deel van de teugels een beetje korter zijn, daar een paard gemakkelijker naar links omdraait. Wanneer je een bit gevonden hebt, geschikt voor een paard, verwissel het dan niet zomaar. Die veelvuldige verwisseling immers is, daar zij de mond gemakkelijk bezeert en stukschuurt, zeer schadelijk en zeer lastig.^{C88} Een geschikt bit, waaraan de paarden gewend zijn, dat zij tenslotte uit eigen beweging zoeken, is daarentegen zeer aangenaam. Berijd een paard, op deze wijze uitgerust, van tijd tot tijd in een matige draf, op een vlakke weg, opdat het sneller wordt. Pas echter op voor te snel draven, als voor een zeer verderfelijke zaak. Hierdoor immers worden de paarden angstig en verliezen de ervaring met de teugels, afgezien van het ontstaan van verschillende kwalen in de inwendige organen. Bovendien moet men ervoor zorgen, dat reeds afgerichte paarden door voortdurende oefening de kennis, die zij zich eenmaal eigen gemaakt hebben bewaren, opdat zij niet door inactiviteit of het staken van oefening zich traagheid en vergeetachtigheid op de hals halen.^{C89}

Tenslotte hebben jonge paarden, voor zij aan het werk gaan, geen hoefijzers nodig. Jazelfs krijgen zij, wanneer zij niet van hoefijzers voorzien zijn, in ruime mate hoeven, die stevig, sterk en sierlijk zijn. Wanneer zij te snel met hoefijzers beslagen worden, krijgen zij hoeven, die meer gedrongen, kleiner en niet stevig genoeg zijn. Deze herstellen zich echter weer, wanneer de hoefijzers een tijdlang weggenomen worden en de voeten in paardemest geplaatst worden. Wanneer het nodig is dat een paard met hoefijzers beslagen wordt, laat dan hoefijzers maken, licht of zwaar – naargelang nut of noodzaak dit eisen – uit geschikt ijzer en goed passend, met een zodanige ruimte en uitholling aan de binnenkant, dat de hoef daarbinnen gemakkelijk groeit en niet, doordat hij samengedrukt wordt, kreupelheid veroorzaakt.

De fouten van paarden zijn talrijk en toch zeer slecht: vallen, zich op de grond uitstrekken, steigeren en weerspanningheid.^{C90} Deze fouten moeten met de grootste zorgvuldigheid verholpen worden. Paarden die dikwijls vallen, kunnen, als zij door een natuurlijk gebrek en niet uit eigen beweging vallen, door geen enkele moeite ten goede veranderd worden. Het paard echter, dat zich uit eigen beweging in water dompelt of op de grond heen en weer rolt, wordt het meest zeker ten goede veranderd, indien twee sterke mannen hem bij de oren grijpen, wanneer hij zich reeds in het water gedompeld heeft, en hem zolang onder water houden, dat hij bijna stikt.

C88 Wanneer je een bit ... zeer lastig: Rusius, *Hippiaria* c. 40, p. 60.

C89 Bovendien ... op de hals halen: Rusius, *Hippiaria* c. 40, p. 61.

C90 De fouten van paarden ... weerspanningheid: Cardanus, *De rerum varietate* VII, c. 33, p. 193.

facile iterum exponet. Vari, seu obtortis introrsum cru-^{vari.}
ribus; si collidentibus posterioribus, vacillent aut cor-
ruant: femina utraque ex opposito, ad inguina, amburan-
tur candenti ferro: dein quotidie solito more decurrant:
sic dolore ex attritu partium ambustarum, obtorta crura om-
ni conatu distorquebunt. Iam vero erectionem omnium ^{Erri?w.}
periculosissimam, virgâ corriges, anteriora crura verber-
ando, dum se erigunt: nec ullum invenies præstantius reme-
dium. quamquam alii, non sine fructu, caput fuste tun-
dent: aut detentis sub capite aculeis, descendere prohibent.
Se proster-
nentes, voce, oculis, baculo deterrebis. <sup>Se proster-
nentes.</sup>
Contumaces, verberibus post aures, stimulo post ephippia, ^{Contumaces.}
& igne corriguntur. Qui resistunt & progredi nolunt, in ^{Resistantes.}
juventute, cum domantur, prætervchi semper obviantes de-
bent, nihil morati. Sed qui prava consuetudine ac diutur-
nitate vitium contraxerunt; per sex ferme septimanas, in
stabulo detenti, riteque pasti, perito equite, flagello & cal-
caribus peracutis instructo, in aliorum equorum comitatu,
jugiter, ac decursorie propellantur: idque diebus aliquot
continuis iterando: quo perpeti labore, ac decursu, per-
tinacia expugnetur. Alioquin retroagantur etiam inviti,
in aculeos, aut ignem: nec progrediantur, priusquam in
extremum vitæ discrimen pervenerint. Sunt qui ex filo
carbaceo, chordam affabre factam, creberrimis nodis dis-
criminatam, ori post molares dentes injiciunt; & utramq;
extremitatem cum freno manu gestant; ubi resistit equus,
extremitates contrahunt, ac dolore acerrimo progredi
compellunt. Alii aculeis, alii re fervida, caudæ suppositis,
adigunt calcaria: singuli, pro imperio, ingeniosi. Castratio
tamen efficacissime manufacit & perdomat,

Ludæra ad miraculum usque discunt, commodorum ^{Ludæra ad}
atque incommodorum memoria: non alia ratione, quàm ^{abdicant.}

D 3

cætera

57 Met 'puncig instrument' is waarschijnlijk het instrument bedoeld dat beschreven wordt door Ruisius in caput 169. p. 132: 'Faciunt ferrum aliquantulum grossum ad longitudinem unius ulnae. ex una parte infixum manubrio longo, et alias in tres ramos divisum. qui rami sunt omnes recurvati et valde acuti'. (Men maakt een vrij dik ijzer, ongeveer een el lang, aan een kant voorzien van een lang handvat, aan de andere kant verdeeld in drie stangetjes, die geheel gebogen en heel scherp zijn.)

58 Een beschrijving van het 'gloeiend voorwerp' vindt men bij Ruisius caput 160: 'Quidam fortiter calefaciunt virgam de corylo seu cornu. quae sit longitudinis unius pedis'. (Sommigen maken een tak van een hazelaar gloeiend of een stuk hoorn. De tak moet een voet lang zijn.)

Het is zeker dat hij zich later niet gemakkelijk weer blootstelt aan zo'n gevaar en zo'n angst.^{C91} Indien paarden met o-benen, of paarden wier benen naar binnen gedraaid zijn, wankelen of neerstorten, daar hun achterbenen tegen elkaar aanbotsen, zeng dan hun beide dijen uit regengestelde richting tot aan de liesstreek met een gloeiend ijzer. Laat ze vervolgens dagelijks op de gewone wijze draven. Op deze manier zullen zij door de pijn die veroorzaakt wordt door de wrijving der gezengde lichaamsdelen, hun gedraaide benen met alle mogelijke moeite uiteendraaien.

Steigeren, het gevaarlijkste van alle fouten, moet je met de zweep verhelpen, door de voorbenen te ranselen, wanneer de paarden steigeren. Je zult geen middel vinden, voortreffelijker dan dit.^{C92} Anderen echter slaan, niet zonder resultaat, het hoofd van het paard met een knuppel, of verhinderen, door een stekelige band onder het hoofd van het paard aan te brengen, dat het omlaag gaat.^{C93}

Paarden, die zich op de grond willen uitstrekken, moet je met stem, ogen en stok afschrikken. Weerspannige paarden worden met zweepslagen achter de oren, een spijker achter het zadel en vuur ten goede veranderd.^{C94} Paarden die in hun jeugd, wanneer zij afgericht worden, achterhlijven en niet willen voortgaan, moeten altijd, zonder dralen, aan mensen die op hun weg komen, voorbij gevoerd worden. Laat paarden die door slechte gewoonte en in verloop van lange tijd zich deze fout op de hals gehaald hebben, door een ervaren ruiter, uitgerust met zweep en zeer scherpe sporen, nadat zij ongeveer zes weken in de stal gehouden zijn en naar behoren gegeten hebben, in gezelschap van andere paarden, onafgebroken en in snelle draf voortgedreven worden. Laat de ruiter dit enige dagen onafgebroken opnieuw doen, opdat door deze voortdurende inspanning en dit snelle draven de weerspannigheid overwonnen wordt.^{C95} Drijf de paarden anders, zelfs tegen hun zin, achteruit naar een puntig voorwerp of naar een vuur, en laat hen niet voorwaarts gaan voordat zij in het uiterste levensgevaar gekomen zijn.^{C96} Er zijn mensen die een koord, kunstig gemaakt van linnen draden en verdeeld in zeer talrijke knopen, in de mond van het paard leggen, achter de kiezen en beide uiteinden van het koord samen met de teugels in de hand houden. Wanneer het paard achterblijft, halen zij de uiteinden aan en dwingen het paard door zeer scherpe pijn voort te gaan. Sommigen sporen een paard aan door een puntig instrument onder de staart te houden,⁵⁷ anderen door een gloeiend voorwerp onder de staart te houden,⁵⁸ ieder van hen vernuftig in het bedenken van maatregelen naargelang zijn gezag over het paard dit vereist.^{C97} Castreren echter is het meest doeltreffende middel om paarden mak en tam te maken.

Het is wonderbaarlijk zoals paarden in staat zijn kunstjes te leren, door de herinnering aan beloningen en onaangenaamheden, op dezelfde wijze als de overige dieren.

C91 Het paard echter ... zo'n angst: Cardanus, *De subtilitate* X, p. 360 C-D.

C92 Steigeren ... voortreffelijker dan dit: Cardanus, *De rerum varietate* VII, c. 33, p. 193.

C93 Anderen ... omlaag gaat: Cardanus, *De subtilitate* X, p. 360 D.

C94 Paarden ... ten goede veranderd: Cardanus, *De rerum varietate* VII, c. 33, p. 193.

C95 Laat paarden ... overwonnen worde: Rusius, *Hippiatria* c. 160, p. 131.

C96 Drijf de paarden anders ... gekomen zijn: Cardanus, *De subtilitate* X, p. 360 D.

C97 Sommigen ... dit vereist: Rusius, *Hippiatria* c. 160, p. 132.

cetera animalia, cum pulli sunt, fame domiti, & spe pabuli ut qui volunt, enssem ut tollant, ac porrigant; panem alligant ensi, aut foenum, aut melle illinunt, fanelico obiciunt: qui pabulum conatus avellere, enssem simul elevat: magistri arrepto capulo, parabili pabulo remunerantur. Hinc contracta tandem consuetudine nudum enssem sponte mordicus arripiunt. De ludicris aliis, idem esto iudicium.

De angulari dentium effractione.

Denique sunt equis dentes, respectu rictus angulares; quorum auxilio, sessoris imperium, praesumptè respiciunt. Erumpentes illi anno ætatis ferme quarto, ab utroque inferioris maxillæ latere bini, idoneo commodissime instrumento, effringantur, vulnere bene exterso, post potum, sal affricetur minutissime contritum; aut vino diluatur. Caro vitiosa si adnascitur, unguibus avulsa, sale tosto perfrieta, inhibetur. Porro, duri oris equo, ubi contrita hæc dentium evulsione gingiva quadamtenus consolidata est; frenum injice, quale refractariis solet. ut teneram recentemque, nec satis obfirmatam carnem, atterat camus; refractarioque obedientiam extorqueat. At vero teneri oris equus, postredie & deinceps placidè inequitandus est, levioze habena: quò succrescat caro densior, solidior & freno ferendo accommodatior.

P H I L I P -

59 De passage over de hoektanden is een citaat uit Ruisius c. 40. Hetzelfde vindt men bij Ruffus, c. 4. p. 14-15.

Wanneer zij jong zijn, tillen zij bijvoorbeeld, door honger overmand en in de hoop op voedsel, een zwaard als het ware vrijwillig op en reiken het aan. Hun meesters bevestigen een stuk brood of een zakje haver aan een zwaard, of bestrijken het met honing en leggen het aan een hongerig paard voor. Terwijl dit paard het voedsel probeert los te rukken, tilt hij tegelijk het zwaard op. Wanneer paarden het zwaardgevest van hun meester met de tanden grijpen, worden zij met gemakkelijk te verkrijgen voedsel beloond. Wanneer zij door deze beloningen een nieuwe gewoonte verworven hebben, grijpen zij tenslotte uit eigen beweging het blote zwaard met de tanden.^{C98} Laat over andere kunstjes het oordeel hetzelfde zijn.

Tenslotte het volgende. Paarden hebben hoektanden, die ontleen hun naam aan de plaats in de mond. Met hun hulp kunnen paarden het gezag van hun berijder grondig afwijzen. Men moet deze tanden, wanneer zij ongeveer in het vierde levensjaar van het paard doorbreken, twee aan iedere zijde van de benedenkaak, met een geschikt instrument zeer gemakkelijk wegbreken. Wrijf in de wond, wanneer deze, na het drinken van het paard goed afgewist is, zeer fijngestampt zout of bet hem met wijn. Als er wildvlees ontstaat, gaat men dit tegen door het met de nagels weg te halen of door het in te wrijven met geroosterd zout. Wanneer het tandvlees, beschadigd door het trekken der tanden enigszins geheeld is, geef een paard met een harde mond dan eenzelfde bit als gewoonlijk aan weerbarstige paarden gegeven wordt, opdat het bit schuurt langs vlees, dat teer, nieuw en nog niet stevig genoeg is en opdat door dit bit van een weerbarstig paard gehoorzaamheid afgedwongen wordt.^{59 C99} Een paard met een zachte mond echrer moet de volgende dag en ook daarna rusrig bereden worden, met een vrij lichte teugel, opdat vlees ontstaat, dat dicht is, stevig en geschikt om een bit te dragen.

C98 Het is wonderbaarlijk ... met de tanden: Cardanus, *De subtilitate* X, p. 360 C.

C99 Paarden hebben ... afgedwongen wordt: Rusius, *Hippiatria* c. 40, p. 59-60.

PHILIPPICORVM
LIBER SECVNDVS,
S E V
DE MORBIDORVM EQVORVM CVRATIONE

CAPVT I.

De purgatione & alvi stipticitate.

A N N V A purgatione, præsertim vernali, equorum vitam non prolongari modo; sed & in signiter vegetari, peritiores autumant. Purgantur, si comedant betam: incisas pepones: concisa aselli minoris, pisciumve fluuiatilium interanea cum vino albo in gulam adaeta. Aut frumentum fecaliciam coque in aquâ pluviali, pene usque dum crepat; hinc exsicca in sole; & cum avenâ comedendum exhibe. Interea bene tecti in stabulo, ac de cætero accuratè custodiantur.

Ad alvi stipticitatem ꝑ lactis vaccini libras II. aut III. mellis selibram, succi cataputiæ minoris unciam, vel semina ejus contusa 50. misceantur infundantur calide. Proderit & lini semen cum avenâ comestum: ut & ea, quæ de purgatione diximus.

CAPVT II.

De alvi fluxu.

SÆP E lienteria, aut alvi fluxu laborant equi, ex malâ pabuli digestionem. Et fere postquam frumento largiter pasti mox nimio labore, aut cursu fatigantur. maxime si frigidam supetbiberunt: aut uliginosis locis aliquandiu pabu-

60 Wanneer Van Naaldwijk hier de term 'deskundigen' gebruikt, doelt hij op Ruisius, wiens *Hippiatria* caput 25 als voorbeeld gediend heeft voor deel II, hoofdstuk I.
61 Pond, als medicinale vloeistofmaat, is ontleend aan de Romeinen. Het medicinale vloeistofpond is afgeleid van het medicinale gewichtspond voor vaste stoffen. Een vloeistofpond was onderverdeeld in 12 ons. De Romeinen gebruikten een maatbeker van doorschijnend hoorn, met ingekraste streepjes. In de zeventiende eeuw gebruikte men waarschijnlijk een tinnen maatbeker. De waarde van de medicinale gewichten verschilde enigszins van plaats tot plaats. Amsterdam gebruikte de volgende waarden: pond: 369,126 gram; ons (1/2 pond) 30,760 gram; drachme (1/8 ons) 3,845 gram; scrupel (1/3 drachme) 1,282 gram. (Zie: Agricola, 'De mensuris et ponderibus' (1959) 11-12; Wittop Koning, *2000 jaar gewichten* (1980) 134).

DEEL II

I. ~ OVER PURGEREN EN VERSTOPPING

Deskundigen zijn van mening dat door jaarlijks purgeren, vooral in de lente, het leven der paarden niet alleen verlengd wordt, maar dat ook hun levenskracht aanzienlijk wordt vergroot.⁶⁰ Bij paarden vindt purgeren plaats door hen bieten te eten te geven of in stukken gesneden watermeloenen of fijn-gesneden ingewanden van kabeljauwen en riviervissen die, met witte wijn vermengd, via de keel ingegeven worden. Een ander middel: kook rogge in regenwater tot het bijna barst. Droog het daarna in de zon en geef het te eten, vermengd met haver.⁶¹ Laat de paarden intussen goed toegedekt op stal staan en verzorg ze verder zorgvuldig.

C100 Bij paarden ...
vermengd met haver;
Rusius. *Hippiatria*
c. 25, p. 10-11.

Een middel tegen verstopping: neem twee of drie pond koeiemelk, ½ pond honing, een ons sap van kruisbladwolfsmelk of vijftig fijngestampte zaden van kruisbladwolfsmelk.⁶¹ Meng dit alles en geef het warm in. Het eten van lijnzaad, vermengd met haver, zal ook helpen, evenals de middelen die wij met betrekking tot het purgeren genoemd hebben.

II. ~ OVER BUIKLOOP

Paarden lijden dikwijls aan diarree of buikloop tengevolge van een slechte spijsvertering. Dit treedt doorgaans op nadat zij, na rijkelijk met graan gevoed te zijn, spoedig daarop uitgeput worden door te zware arbeid of te snel draven en vooral als zij onmiddellijk daarna koud water gedronken hebben of een tijdlang op moerassige plaatsen gegraasd hebben.

Abusiva quorundam qui mox à frumento gravi labore equos exercetis.

pabulati sunt. Adeo perniciosus mos est, quo nonnulli graviter eos exercent, à frumento; unde gravissimi insuper morbi, præter alvi fluxum, accidere solent. Ideoque periti equifones, semper à frumento gramen exhibent aut fenum; quod concoctionem, digestionemque promovet: uti diutina experientia confirmant. Itaque cacans equus continuo liquida, permisto in ibi frumento indigesto, confestim mittatur ad pascua non uliginosa; à labore omni, & inolestiore corporis motu, ad integram usque sanitatem immuni⁹. Quies siquidem, turbatos humores componens, & viridium herbarum facilis digestionis alimentum, deperditam concoctionem restaurans; absque ulla alia ope sensim tandem hunc morbum emendant. A potu interim, quantum possibile: à frumento, in totum abstineant.

C A P V T I I I.

De vene Sectione, & Hemorrhagiâ.

VENA equis, citra necessitatem summam, secari non debet: sed circa pectus, aut dorsum, nunquam castratus nunquã, ferre & nullibi. Exigit phlebotomiam necessitas si abundante invenis sanguine, male habeat equus: nullo quidem apparente tumore, aut alio signo; sed quod venę toto turgeant corpore, nec pedibus dolore æger insistere possit. Tunc ab utroque ventris latere, vena (ut vocant) singularis incidenda est: manuque æger mox ducendus leniter, ab omni abstinens cibo & potu, quoad omnis dolor requieverit. Porro sanguinis etiam missione indiget plethora, per corporis habitũ diffusa; quę cacochymia dici veriùs meretur: & ex indefinente fricatione, totius corporis exhalatione fervida, urina crassa, rubra, graveolenti, oculorum rubedine, lippitudine, proiecta crebro appetentia, pustulifque & tuberculis, toto corpore prominentibus, manifesta fit.

62 'Singelader' De *vena singularis* ontleent zijn naam aan zijn lokatie in de nabijheid van de *cingulum* of buikriem. Moderne naam: spoorader (*vena thoracica externa*).

De gewoonte van sommige mensen, om hun paarden na voeding met graan onverdroten af te matten, is zo verderfelijk dat daaruit behalve buikloop, gewoonlijk ook nog zeer ernstige ziekten ontstaan. Daarom geven ervaren paardeknechten na voeding met graan altijd gras of hooi, omdat het de spijsvertering bevordert, zoals zij op grond van langdurige ervaring verzekeren. Breng daarom een paard dat voortdurend vloeibare mest afgeeft, vermengd met onverteerd graan, onmiddellijk naar niet moerassige weiden, vrij van ieder werk en moeitevolle lichaamsbeweging, tot volledig herstel ingetreden is. Rust, de verstoorde lichaamsvochten regulerend en voeding met groen, licht verteerbaar gras, de bedorven spijsvertering herstellend, genezen uiteindelijk zonder enige andere hulp deze ziekte geleidelijk. De paarden moeten zich intussen zoveel mogelijk onthouden van drinken en geheel en al van graan.

III ~ OVER ADERLATING EN BLOEDINGEN

Men moet bij paarden geen aderlating verrichten zonder uiterste noodzaak, nooit echter in de omgeving van de borst of van de rug, bijna nooit en nergens bij gecasteerde paarden. Een aderlating is noodzakelijk als een paard, terwijl er een overmaat aan bloed in zijn aderen is, er slecht aan toe is, zonder dat een zwelling of een ander teken aan de dag treedt, behalve dat de aderen over zijn hele lichaam opgezet zijn en het zieke paard van pijn niet op zijn benen kan staan. Aan beide zijden van de buik moet dan de zogenaamde singelader geopend worden,⁶² ⁽¹⁰⁾ en spoedig daarna moet het zieke paard zachtjes aan de hand geleid worden, terwijl het zich onthoudt van alle voedsel en drank totdat de pijn geheel opgehouden is.

^{C101} Aan beide zijden ... geopend worden; Ruffus, *Jordani Ruffi Hippiaatria* deel II, capitulum 6.

Sic sanguinem detrahe ex vena jugulari, ad tres, aut quatuor libras, pro virium ratione, ut multi gravisque morbi in tempore præveniantur.

Post venæ sectionem semper abstineant horam unam, aut alteram ab omni pastu; sed per diem integrum, à solidiore pabulo.

Quod si, ut fit non raro qualibet de causa vena postmodum juxta sectionis vulnus intumescat: abrafis pilis, reclusum vulnus ablue aceto; aut ebulli decoctione, aut sambuci, aut urticæ, ex aqua: herbas contusas deinde forma emplastri calidè impone. Si aliquandiu constitit tumor, aliam omnino curationem exigit. Vena si quidem, discissa supra eam cute, cervino cornu extrâcta, supra infraque affectam partem, lino obligari debet, corruptumque è medio excindi, & sanari vulnus, pro more.

Vena post
phlebotomi-
am, veni-

Cum supra modum fuit sanguis, nec sisti potest, præ cæteris quies, caloris, frigorisque mediocritas procurentur. Dein per triduum continuū inhæreat Emplastrū, ex calido stercore equino, aut gramine vescētis porci: vel ex urtica, ex combusti lintei pulvere, ex stupa albumine ovi imbuta, asperfo, si placet, thuris aut alōes pulvere. Ex contusa plantagine, polygono, bursa pastoris, cum ovi albo & aceto mistis. valet quoque succus porri, urticæ, basilici, plantaginis, equiseti, burse pastoris, millefolii, sanguinariæ cum lana impositus, vel acetum acerrimū, lana aut spongia exceptum. Aut spongiam aceto acerrimo imbutam, pice undique oblitam, combure in figulino vase, & in pulverem redige, ac impone. Similiter laudatur pulvis limacum, in testa combustarum: vel usi sanguinis columbini, vel cujuslibet sanguinis, vel sanæ combustæ, aut pilorum leporum combustorum. Qui quidem pulveres soli & per se, aut invicem & succis supradictis mixti, magno usu adhibentur.

Hæmorria-
gia.

E

Si

63 'Een toestand van te zeer gevuld zijn met bloed'. De Latijnse term *plethora* is een transcriptie van Grieks *πληθωρα*. Dit woord werd ook veel in de humane geneeskunde gebruikt. Cf. Heurnius, *Institutiones medicinæ* (1593).

64 'Een ongezonde toestand van de lichaamsvochten'. De Latijnse term *cacochymia* is een transcriptie van Grieks *κακοχυμία*. Dit woord werd ook veel in de humane geneeskunde gebruikt. Cf. Heurnius, *Institutiones medicinæ* (1593).

65 In de beschrijving van de aderlating ontleent Van Naaldwijk veel aan Albertus Magnus, *De animalibus*, Liber XXII, 177.

Verder is een aderlating vereist bij een toestand van te zeer gevuld zijn met bloed,⁶³ die zich uitbreidt over de gehele lichaamsgesteldheid en die eigenlijk beter een ongezonde toestand van de lichaamsvochten genoemd kan worden,⁶⁴ en die zich duidelijk manifesteert door onophoudelijk schuren, hete uitwaseming uit het hele lichaam, dikke rode stinkende urine, roodheid van de ogen, tranende ogen, herhaaldelijk verlies van eetlust, puistjes en knobeltjes, die zich uitbreiden over het hele lichaam. Haal bloed uit de halsader, ongeveer drie of vier pond, naargelang de krachten van het paard, opdat vele ernsige ziekten tijdig voorkomen worden. De paarden moeten zich na een aderlating altijd een of twee uur onthouden van ieder voedsel, maar ze moeten zich een gehele dag onthouden van stevig voedsel.

Indien de ader – zoals niet zelden gebeurt – om een of andere reden naderband in de nabijheid van de openingswond opzwellt, scheer dan op die plaats de haren af, open de wond en bet hem met azijn of een afkooksel van kruidvlier of vlier of brandnetels, bereid met water. Leg vervolgens de fijngestampte kruiden in de vorm van een pleister warm op de wond. Als de zwelling vrij lang standhoudt, eist het een geheel andere behandeling. De ader moet, nadat de huid daarboven opengesneden is, met de hoorn van een hert naar buiten gehaald worden, en boven en beneden het aangetaste gedeelte met een draad afgebonden worden. De aangetaste plek moet uit het middengedeelte weggesneden worden en men moet de wond op de gebruikelijke manier genezen.⁶⁵

Wanneer het bloed overmatig vloeit en niet gestelpt kan worden, laar dan vooral gezorgd worden voor rust en een redelijke temperatuur. Vervolgens moet er drie dagen onafgebroken een pleister aan de wond gehecht blijven, gevormd uit warme paardemest of mest van een grasetend zwijn, of uit brandnetels, uit poeder van verbrand linnen, uit hennep bevochtigd met eiwit, terwijl er poeder van wierook of aloë overheen gestrooid is, als men wenst. Een ander middel: een pleister, gevormd uit fijngestampte weegbree, varkensgras, herderstasje, vermengd met eiwit en azijn. Tevens helpt sap van look, brandnetels, basilicum, weegbree, paardestaart, herderstasje, duizendblad, bloedkruid, op de wond aangebracht met een stuk wol. Ook helpt zeer scherpe azijn, opgenomen in een stuk wol of een spons. Een ander middel: verbrand een spons, gedrenkt in zeer scherpe azijn, aan alle kanten bestreken met teer, in een vat van aardewerk en maak hem tot poeder en breng het op de wond aan. Evenzo wordt aanbevolen poeder van slakken, verbrand in een aarden pot of poeder van verbrand duivebloed of poeder van verbrand bloed van een willekeurig dier of poeder van een verbrande kikker of van verbrande hazeharen. Deze poeders worden afzonderlijk en op zichzelf, of in afwisseling en vermengd met bovengenoemde sappen, met groot nut aangewend.

*Ovis vna
difficiliter co-
nferens.*

Si vena quæpiam in ore difficulter coalescat, sola ves-
catur fecali farina, quamdiu opus est; pabulo omni aspero,
aut solidiore procul remoto. Deniq; in omni hemorrhagia
pertinaci venæ oppositæ sectio, insigne momentum habet.

C A P V T I V.

De Febri.

NEc febrili morbo equi carent, quò accedant propius,
ad humanæ sortis societatem, Hoc præsentē; caput
pendulum est, illachrimantur oculi, prosternitur appetitus,
siti torquetur et pulsu iliorum. * cataputiæ minoris, cen-
taurei, absynthii singulorum manipulum: decoque in li-
bris III aquæ ad tertiæ partis consumptionem: adde salis &
butyri singulorum scilibrum. fiat Clyster calide iniiciendus.
Hinc tres continuos dies quotidie mane per cornu gule in-
fundito libram fenne succi contusæ radicis sambuci. vel *
plantag. utriusque eupatorii, unguæ caballinæ singulorum
manipulos III arthemisiæ manipulum. i. s. ex contusis ex-
primatur valide succus, cum pari mellis pondere in funden-
dus. Horninum fativum exhibe etiam in pabulo. Postea
drachmas III theriacæ optimæ cum vino infunde. * squil-
læ drachmas i. s. castorei, sambuci, sinapeos, euphorbei sin-
gulorum drachmas i. i. contusa misceantur, cum succo basi-
liconis, & salviæ, in Emplastrum temporibus applicandum.

C A P V T V.

De Extenuatione, seu macie morbosâ.

MA C I E M seu extenuationem (quam hecticam fe-
brem non temerè nuncupaveris) comitantur ferè ca-
lor partium extremarum, habitus corporis siccitas & duri-
ties, iliorum contractio & subductio immodica, incessus
segnities, perpetua sitis; ac ingravescente morbo, manife-
stior

66 Door het openen van een tegenovergelegen ader dacht men de bloedstroom te kunnen afleiden van een plaats waar zich een hardnekkige bloeding voordeed.

67 'Tiakel', een middel tegen slangebeten en vergiftigingen. Het bestond uit een groot aantal ingrediënten, waaronder slangevlees. Cf. Plinius 29. 24; Winkler, 'Pharmakozoologie' (1932) 818-821; Lemery, *Pharmacopée universelle* (1717) 427-428.

68 'Hectische koorts', cf. Heurnius, *De febris liber* (1598) c. V.

69 'Uiterste lichaamsdelen', te weten neus, oren en staart. (Vgl. Cardanus, *De rerum varietate* VII. c. 33, p. 192).

Als een of andere ader in de mond moeilijk aaneengroeit, laat het paard dan alleen roggemeel eten, zolang als nodig is, rerwijl al het harde of stevige voedsel van hem weggehouden wordt. Tenslotte heeft bij iedere hardnekkige bloeding het openen van de tegenovergelegen ader buitengewone invloed.⁶⁶

IV. ~ OVER KOORTS

Paarden kennen ook ziekte in de vorm van koorts, waardoor zij nog meer delen in het lot der mensen. Wanneer koorts optreedt, hangt hun hoofd, tranen de ogen, de eetlust houdt op, het paard wordt door dorsr gekweld tengevolge van kolieken. Neem kruisbladwolfsmelk, duizendguldenkruid, alsem, een handvol van ieder. Kook het in drie pond water tot $\frac{1}{3}$ deel verdampt is. Voeg zout en boter toe, een $\frac{1}{2}$ pond van ieder. Maak een clysteermiddel en breng het warm in. Giet vervolgens drie achtereenvolgende dagen 's morgens vroeg in de keel van het paard via een hoorn ongeveer een pond sap van de fijngestampte wortels van de vlier. Een ander middel: neem weegbree, beide soorten eupatorium, klein hoefblad, drie handvol van ieder; een $\frac{1}{2}$ handvol citroenkruid. Stamp deze kruiden fijn en pers er met kracht sap uit. Meng dit met een gelijk gewicht aan honing en geef het in. Geef ook bonte salie in het voedsel. Geef vervolgens drie drachmen zeer goede triakel, vermengd met wijn in.⁶⁷ Neem een $\frac{1}{2}$ drachme zeeajuin; bevergeil, vlier, mosterd, wolfsmelk, twee drachmen van ieder. Stamp dit fijn en meng het met sap van basilicum en salie. Vorm het tot een pleister en breng die op de slapen aan.

V. ~ OVER VERMAGERING OF ZIEKELIJKE MAGERHEID

Magerheid of vermagering (de soort die je niet zomaar hectische koorts kunt noemen)⁶⁸ gaat doorgaans gepaard met warmte van de uiterste lichaamsdelen,⁶⁹ een droge en harde lichaamsgesteldheid, een bovenmatig samentrekken en intrekken van de flanken, een trage gang, voortdurende dorst en, bij het verergeren der ziekte, een duidelijker wordende koorts.

rior febris: quam si præcessit fetarum ex juba defluuium, curationis nulla spes est. Alioquin detineatur in equi per triduum, absque pabulo aut potu. Objice de hinc laridum bene salitum coctumque, de quo famelicus ubi ad satietatem voraverit, calidam superbibat, quantum libet, hordei farina dilutam: & obequiter, usque dum probe alvus exoneretur. Post illa, bis de die pascatur tritico, cum larido & sale decocto, iterumque reficcato. Interea ex collo subinde tantillum mittatur sanguinis: ac procedente tempore madentes rose virides herbæ, cum tritico suo objiciantur. De die tandem, perlata pascua oberret: noctu, ne frigore lædatur ad equile reducendus.

Quod si hepar forte, pulmones, lien, aut fellis folliculus laborent, morbo non satis cognito: proderit in potu agrimonix, bugulæ, verbenæ, violariæ decoctum; cum succo feniculi. vel decoctum sambuci, enulæ campanæ, fæniculi, hepaticæ.

Pectoris apostema haustâ farina fabacea, in aceto optimo decoctâ, expellitur.

Contra plumas, sordes, aut quisquillas devoratas, ambusto primum umbilico, bovillum stercus calidum, aut omnia gallinæ calida, concisâ interanea, ori infunduntur.

Sunt qui rite comedunt, nec tamen saginantur. Tunc sabinæ, cyclaminis, baccarum lauri, singulorum manipulum, misce cum anserina pinguedine aut caninâ ac cum vini amphorâ per cornu gulæ infundito. nec aliter cum vino, bene incisâ piscium viscera, obtruduntur. Aut fabæ bene coctæ exhibentur, cum salis manipulo subactæ. Aut brassica parum cocta, cum tritici furfure. Aut limaces cum tritico & hordeo decoctæ. Proderit etiâ si pascantur aliquandiu herbis rose madidis, addito postea frumento. Denique ante omnia, optimo habeantur regimine, comentur, mundentur.

E 2

Qui

⁷⁰ Het blijkt dat Van Naaldwink wel degelijk gelooft dat paarden een milt hebben. Zie ook noot 11.

⁷¹ 'Maarts viooltje': deze betekenis is ontleend aan Dodonaeus. *Cruydeboek* (tweede editie, 133).

⁷² 'Amphora', inhoudsmaat.

Indien haaruitval van de manen aan de koorts voorafgaat, is er geen hoop op genezing. Laat het paard in andere gevallen drie dagen op stal gehouden worden zonder voedsel of drank. Geef hem vervolgens goed gezouten en gekookt spek. Wanneer het hongerige paard daarvan gegeten heeft tot het verzadigd is, moet het onmiddellijk daarna warm water, vermengd met gerstemeel drinken, zoveel het wil. Berijd hem hierna, totdat zijn buik zich goed ontlast. Voer het paard vervolgens tweemaal per dag tarwe, gekookt met spek en zout, en weer gedroogd.^{C102} Doe intussen van tijd tot tijd een aderlatinkje aan zijn hals. Geef na verloop van tijd groen gras, vochtig van dauw, aan het paard, samen met zijn tarwe. Laat het paard tenslotte overdag door de welige weiden dwalen. Breng hem 's nachts naar de stal terug, opdat hij niet door de kou geschaad wordt.

C102. Laat het paard in andere gevallen ... gedroogd: Rusius, *Hippiatria* c. 141, p. 120.

Als bijgeval lever, longen, milt of galblaas ziek zijn,⁷⁰ terwijl men de ziekte niet voldoende kent, zal een afkooksel van agrimonie, zenegroen, ijzerhard, maarts viooltje helpen,⁷¹ vermengd met venkelsap en ingegeven in drank. Een ander middel: een afkooksel van vlier, alant, venkel en leverkruid. Een borstgezwel wordt verdreven door het eten van bonenmeel, gekookt in zeer goede azijn.

Tegen het inslikken van veren, vuil of afval wordt, nadat eerst de navel rondom gezengd is, warme kociemest via de mond ingegeven, of de gezamenlijke fijngesneden warme ingewanden van een kip.

Er zijn paarden die behoorlijk eten, maar toch niet dik worden. Neem dan zevenboom, varkensbrood, laurierbessen, een handvol van ieder. Meng het met ganzevet of hondevet en giet het samen met een amphora wijn in de keel via een hoorn.⁷² Evenzo worden goed fijngesneden ingewanden van vissen samen met wijn ingegeven. Tevens worden goed gekookte bonen gegeven, vermengd met een handvol zout. Een ander middel: kool, een weinig gekookt, vermengd met tarwezemelen. Een andere mogelijkheid: gekookte slakken, vermengd met tarwe en gerst. Het zal ook helpen als de paarden een tijdlang gras eten, vochtig van dauw, terwijl later koren toegevoegd wordt. Verzorg de paarden tenslotte bovenal goed, roskam en reinig ze.

*Nimum
pinguescentes.*

Qui nimium pinguescunt, tepidam continuo bibant
mili farina dilutam.

CAPVT VI.

De Subitaneâ Refrigeratione.

AB immodico æstu patent cutis spiracula (poros vocant) quæ frigori mox exposita, ipsum plenâ vi, nihil alteratum, velut apertis fenestris, ad viscera admittunt: unde subitanei immanes, & periculossissimi dolores: tetanus sæpe, ac mors. Ita refrigeratus, copiose loco calido coniectus, anteriore elatius corpore, locetur: illisque & inguinibus, oleo calido butyrove inunctis (in quo anisi, fœniculli, aut cumini semina incoxerunt) arundo amplissima 8 aut 9 pollices longa, benè illita butyro, cautè podici ingeratur; parte ejus extimâ, valido filo caudæ alligatâ; ne ultro citroque retrocedat. Hisce solerter expeditis, vescatur frumento optimo: ac potet aquam, in qua feniculi aut cumini semen incoctum fuit. At non minus laudatur, aqua decoctionis radicum verbasci. Aut in quâ pulvis radicis gentianæ adsemunciam diluta est. Ante has aut similes potiones, actu calidas, aut tepidas, alia non admittitur. Denique valet remedium cap. 8. demonstrandum sub finem.

CAPVT VII.

De Rabie.

RABIES, præstantissimorum equorum morbus, calcitracione; morsu, insolentiâ, evidens; curabitur, si à venæ jugularis sectione, virgæ pastoris decoctum, gulæ per cornu infundatur; atque ipsa folia cataplasmatibus formâ, temporibus applicentur. Sunt qui extemplo decoctum apii pro potu: ipsum apium, cum pabulo exhibent. ♣ corticum mandragoræ drachmas tres, alôes & nucis mosch. singulorum drachmam. mandragoræ corticem coque in aqua

73 De waarschuwing voor plotselinge atkoeing is zeker op zijn plaats. Voor de relatie tussen kouvatten en darmkrampen, zie: Wester, *Organziekten* (1935) 303: 'Koude vatten schijnt het ontstaan van darmkrampen te kunnen bevorderen (krampkoliek). Dat het er alleen de oorzaak van zou kunnen zijn, betwijfel ik'.

74 Dezelfde behandeling wordt aangewend door Rhusius ter genezing van windkoliek. Na het inbrengen van het riet moet men volgens Rhusius het paard berijden op een oplopend terrein. Cf. caput 149 'De dolore ex ventositate'.

75 De titel van hoofdstuk VII en de eerste drie zinnen zijn een bewerking van Rhusius' *Hippiarria*, caput 158. Uit de tweede helft van dat caput blijkt dat het woord *finem* gelijkgesteld moet worden aan *rabies*. De behandeling met selderij in hoofdstuk VII bij Van Naaldwijck is ontleend aan Vegetius, boek II, caput II (editie 1528). Dat hoofdstuk gaat over *rabies*. Vegetius beschrijft dezelfde symptomen als Van Naaldwijck en paste ook een aderlating aan de hals toe.

Laat paarden die te dik worden, voortdurend lauw water drinken, vermengd met meel van gierst.

VI. ~· OVER PLOTSSELING KOUVATTEN

Tengevolge van overmatige hitte gaan de huidopeningen – men noemt ze poriën – openstaan. Wanneer zij spoedig daarop aan kou blootgesteld worden, verlenen zij deze in al zijn kracht, in niets verzacht, als het ware door open vensters toegang tot de ingewanden. Daardoor ontstaan plotseling geweldige en zeer gevaarlijke pijnen. Dikwijls volgt spierkramp en de dood.⁷³ Zet een paard dat zo kou gevat heeft, stevig toegedekt op een warme plaats, met het voorste deel van zijn lichaam iets hoger. Bestrijk de onderbuik en de liesstreek met warme olie of boter, waarin men zaad van anijs, venkel of komijn gekookt heeft. Breng daarna een zeer breed riet,⁷⁴ acht of negen duim lang, goed bestreken met boter, voorzichtig in de aars en bind het uiteinde met een sterk koord aan de staart vast, opdat het riet niet heen en weer gaat.¹⁰³ Laat het paard, nadat dit deskundig uitgevoerd is, zeer goed graan eten en water drinken waarin zaad van venkel of komijn gekookt is. Evenzeer wordt aanbevolen een afkooksel van de wortels van koningskaars, evenals water waarin ongeveer een ½ ons poeder van de gentiaanwortel opgelost is. Vóór het paard deze of dergelijke dranken – warm of lauw re nemen – gedronken heeft, wordt geen andere drank toegestaan. Tenslotte helpt het middel dat in Hoofdstuk VIII, aan het eind beschreven zal worden.

C103 Breng
daarna ... heen
en weer gaat:
Rusius, *Hippiatria*
c. 149.

VII. ~· OVER HONSDOLHEID⁷⁵

Hondsdolheid is een ziekte van zeer uitnemende paarden. Het openbaart zich door schoppen, bijten, agressief gedrag. Het zal genezen, als een afkooksel van kleine kaardebol, na een aderlating aan de hals, in de keel gegoten wordt via een hoorn en de blaadjes in de vorm van een compres op de slapen gelegd worden. Er zijn mensen, die tersrond een afkooksel van selderij als drank geven en de selderij zelf samen met het voedsel ingeven. Neem drie drachmen schillen van de alruin; aloë en muskaatnoten, een drachme van ieder.

aqua ad rubedinem, adde cætera, & ex cornu forbendum obrude. Aliud valde bonum ꝛ abrotani, rutæ, betonicæ, salviæ, gentianæ, sylvestris dipsaci nondum germinantis singularum manipulum, incisa contundantur & cum aceti acerrimi libris fere tribus, fortiter succus exprimat, in vitro vase bene clauso reservandus. Hujus succi mane, meridie & vesperi exhibe circiter libram in potu, per quatrividu, si opus est: & prædictas herbas, cum pabulo comedendas misce. Hyeme succorum loco, aridarum decoctum exhibetur. Nec defunt; qui folius dipsaci sylvestris succum, aut decoctum, similiter sumptum commendant.

CAPVT VIII.

De malis ab assiduâ frumenti comestione.

Continuam hordei, tritici, aut alterius frumenti comestionem, non rarò ingentia ventris tormina, lumborum inguinumque dolores, & tam sæva sequuntur symptomata, ut nec pedibus valeat æger insistere, nec ab iliorum ruptura sit immunis. Hic toto stet die, absq; potu, & pabulo: postea bibat modicum; sed iterum jejunct: crebris enim jejunijs, obstructiones à plenitudine corriguntur. Si à cruditatibus distentus venter, rupturæ, adfert menum, succingatur: & ꝛ fenic. chalaninthæ, chamom. singularum manipulos duos, feminis anisi, fœniculi, cumini singularum uncias duas, decoquantur in aqua ad libras duas, in hujus colaturâ dissolve mellis & butyri singularum uncias duas aut tres, salis unciam: fiat clyster, calide injiciendus. Posteriore parte locetur altior: & podex aliquândiu, ne exeat clyster, obturetur. Hinc viri duo validi, ab utroque latere singuli, baculo teriti, polito, pinguedine oblito, à pectore incipientes, magno nisu usque ad inguina, ventrem pariter stringant: podiceque recluso, deducatur equus in acclivem locum: ut

Kook de alruinschil in water tot hij rood wordt, voeg de overige ingrediënten toe en geef het te drinken uit een hoorn. Een ander zeer goed middel: neem citroenkruid, wijnruit, betonie, salie, gentiaan, wilde kaardebol die nog niet uitloopt, een handvol van ieder. Snij het fijn en stamp het fijn en pers er met kracht sap uit. Vermeng dit met ongeveer drie pond zeer scherpe azijn en bewaar het in een goed gesloten glazen pot. Geef 's morgens vroeg, 's middags en 's avonds ongeveer een pond van dit sap in drank, gedurende vier dagen, als het nodig is. Vermeng bovengenoemde kruiden met het voer. In de winter geeft men in plaats van sap, een afkooksel van dezelfde kruiden, in gedroogde vorm. Er zijn ook mensen die het sap van de wilde kaardebol alleen aanbevelen of een afkooksel van de wilde kaardebol, op de eerder genoemde manier ingenomen.

VIII ~ OVER ZIEKTEN, VEROORZAAKT DOOR VOORTDURENDE VOEDERING MET GRAAN

Voortdurende voeding met gerst, tarwe of ander graan heeft niet zelden geweldige buikkoliek tengevolge en pijnen in lendenen en liesstreek, en zulke hevige verschijnselen, dat het zieke paard niet op de benen kan staan en nier gevrijwaard is voor het gevaar van ingewandsbreuk.

Laat het paard in dit geval de hele dag op stal staan zonder eten en drinken. Laat het vervolgens een beetje drinken, maar daarna weer vasten. Door veelvuldig vasten worden de obstructies in de ingewanden, veroorzaakt door een toestand van overvol zijn, verholpen. Als de buik, opgezet tengevolge van indigestie, een breuk doet vrezen, omwikkel hem dan. Neem venkel, bergsreentijm, kamille, twee handvol van ieder; anijszaad, venkelzaad, komijnzaad, twee ons van ieder. Kook het in ongeveer twee pond water. Los in het gezeefde vocht honing en boter op, twee of drie ons van ieder, en een ons zout. Maak een clysteermiddel en breng het warm in. Zet het paard met het achterste deel van zijn lichaam iets hoger. Stop de aars een tijdlang dicht, opdat het clysteermiddel er niet uitvloeit. Vervolgens moeten twee sterke mannen, een aan iedere kant van het paard, met een gladde ronde stok, bestreken met vet, te beginnen bij de borst, de buik met grote inspanning gelijkmatig samendrukken tot aan de liesstreek.^{C104} Breng het paard, nadat de aars weer geopend is, naar een oplopend terrein, opdat het clysteermiddel samen met de mest via de anus weer naar buiten komt.

^{C104} Vervolgens moeten ... liesstreek: Rusius, *Hippiatria* c. 150.

infusus liquor, cum excrementis, redeant per anum; & dolor è vestigio ad miraculum evanesçet.

CAPVT IX.

De Tussi, & Asthmate.

TV S S I, ne in Asthma degeneret, quantocyus succurrendum: vix enim inveterata tussis sine asthmate, sicut uterque affectus, easdem causas, excedentem frigiditatem & humiditatem agnoscunt. Laborantes detineantur loco temperato, & mundo: ac per triduum comedant omnino, triticum decoctum: musti non ebullientis, quantum libet potent. Proderit quoque, si cum frumento sumpserit fenugræcum. Aut sæcem cervisiæ recentem. siliquis recentibus excoctis mistam. Tum etiam pulmonariæ pulvis, cum sape utiliter infunditur. Aut pimpinella saxifraga incisa, confusa cum modico aceto. Aut agrimonix decoctum. Aut radicum verbasçi. Aut pulvis denique radicis gentianæ. Quæ tepidè omnia, aut in tepidâ exhiberi sæpius debent. Præmittunt veterinarii quidam, & cum successu uti jaçtant, urinæ veteris haustum cum arenæ manipulo. Et alii sordidiores, aliquot libras ex oleto. Sicut & veratri nigri radicem auri immittunt:

C A P V T X.

De Rheumate.

EQVORVM Rheuma, Teutonicè *den Droes*, de quo agimus, morbus est tam periculosus, quam contagiosus: adeo, ut hoc affecti, à cæteris allegandi sint. Illis vero nares mucore sordent, & destillant, frigent auriculæ, marcent oculi, caput pendulum, corpus torpidum est: inappetentia, sitis perpetua, & per intervalla corporis horrores, molestiam exhibent. Curantur venæ jugularis sectione; ac
deinde

⁷⁶ Dampigheid is een ontsteking van de longblaasjes tengevolge van kouwatten en/of infectie, gevolgd door emfyseem.

⁷⁷ Volgens de beschrijving gaat het hier om keeldroes, een door streptokokken veroorzaakte infectie van de retrofaryngeale lymfklieren.

De pijn zal onmiddellijk op wonderbaarlijke wijze verdwijnen.

IX. ~ OVER HOEST EN DAMPIGHEID

Men moet bij hoest zo snel mogelijk medische hulp verlenen, opdat het niet in dampigheid ontaardt.⁶ Er bestaat nauwelijks een verouderde hoest zonder dampigheid, zoals ook beide aandoeningen dezelfde oorzaken – buitensporige kou en vocht – kennen.

Houd de paarden, die aan hoest lijden, in een redelijk warme en schone plaats. Laat ze gedurende drie dagen slechts gekookte tarwe eten en niet-borrelende most drinken, zoveel zij willen. Het zal ook helpen, als zij samen met hun graan fenegriek eten of verse bierdroesem, vermengd met gekookte verse peulvruchten. Verder is het nuttig om het poeder van longkruid, vermengd met zout in te geven, of fijngesneden, fijngestampde kleine bevernel, vermengd met een matige hoeveelheid azijn, of een afkooksel van agrimonie of een afkooksel van de wortels van koningskaars, of tenslotte poeder van de gentiaanwortel. Dit alles moet lauw of in lauw water vrij dikwijls gegeven worden. Sommige dierendokters geven – met succes, zoals zij snoeven – een slok oude urine vermengd met een handvol zand. Anderen, van een minder allooi, geven enige ponden mest. Verder steekt men ook de wortel van zwart nieskruid door het oor van het paard.

X. ~ OVER DROES

Ontsteking van de keel-lymfklieren van paarden, in het Nederlands ‘droes’ geheten, waarover wij hier spreken, is een even gevaarlijke als besmettelijke ziekte, en wel zozeer, dat de paarden die hierdoor aangetast zijn, van de overige paarden afgezonderd moeten worden. Uit hun neus komen vuil slijm en druppels vocht, hun oren zijn koud, de ogen zijn mat, het hoofd hangt, het lichaam is met lamheid geslagen. Gebrek aan eetlust, voortdurende dorst en met tussenpozen optredende rillingen van het lichaam openbaren een ziekte-toestand.⁷

deinde * allii capitulum, nucem moschatam, piper, cinnamomum, charyophyllos ~~seu~~ singulorum drachmam, cum ovis aliquot & vino mista, gulæ per cornu infundantur. Postea naribus hauriant auripigmenti fumum aut sulphuris, aut panni linei, vivis carbonibus excitatum. Tum etiam linteum, aut lanam, saponem illitam, radio alligatam, subinde naribus inferito. vel Euphorbii drachmam, bene tritam, misce cum selibra succi betæ, & cyclaminis; additaque adhuc selibrâ sanguinis porci, coquantur omnia ad medietatis consumptionem; adde nunc euphorbii adhuc semunciam, & turundam è stupa longiorem hoc unguento imbutam, naribus inde aliquandiu relinque, & frequenter repute. Pernitiosam humorum illuviem mire elicit. Sed & hæc ellebori nigri radix, non inutiliter auri immititur. Quæ quidem remedia morbo nondum inveterato inventa sunt. chronici nullâ industriâ superantur.

Si os præ frigore obrigit, baculo aperitur; & cum vino calido, aut lacte aut aceto infundatur incisa genista, aut fenugræcum. Hinc aliquandiu esuriat. Postea fenugræcum, aut genistam, cum frumento comedat, ab humo: ut humores; è declivo capite descendentes, facilius exeant. Iuvat denique hunc morbum; usus frequens decocti radicum verbasci: & pulvis radicis gentianæ: vel pulverisata cum sale pulmonaria; aut petasitidis radix quovis modo sumpta: & cum alio pabulo, mista identidem agrimonia. Tria ova, per triduum aceti acerrimi libris tribus, immacera & infunde: curabitur.

CAPVT XI.

De lippitudine, seu Delachrymatione.

HVMORES aliquando ad oculos descendunt, citra inflammationem; sæpe tantâ vi, & copiâ, ut aperiri, nec

78 Operment: een geel mineraal, verbinding van zwavel en arsenicum. (Cf. Plinius 33, 79).

79 Dit 'lapje wol bestreken met zeep' diende om het paard te laten niezen, waardoor kwaad vocht losgemaakt werd. (Cf. Ruisius caput 70, 70-71).

80 Volgens de leer van de humores kwam het vocht uit de hersenen. Door middel van irritantia of branden trachtte men de stroming te stoppen. (W. Rieck, *Vet. Hist. Jb.* 8 (1936) 56-58).

De paarden worden behandeld door een aderlating aan de hals. Neem vervolgens een bolletje knoflook; muskaatnoot, peper, kaneel, kruidnagels, een drachme van ieder. Meng het met enige eieren en wijn, en giet het in de keel via een hoorn. Laat de paarden daarna met de neus de damp van operment⁷⁸ of zwavel of van een linnen lap, – dampen gevormd met behulp van brandend houtskool – opsnuiven. Breng verder een linnen doekje of een lapje wol, bestreken met zeep en aan een staafje gebonden, van tijd tot tijd in de neus.⁷⁹ ⁸⁰ Een ander middel: meng een drachme wolfsmelk, goed fijngeveven, met ½ pond sap van biet en van varkensbrood. Voeg er nog ½ pond varkensbloed aan toe. Kook alles tot de helft verdampt is. Voeg nu nog ½ ons wolfsmelk toe. Bestrijk een tampon van hennep met deze zalf en stop het in de neus van het paard. Laat het daar een tijdlang zitten. Herhaal dit dikwijls. Het brengt het verderfelijke vuile vocht op wonderbaarlijke wijze naar buiten. Het is echter ook hier zeer nuttig de wortel van zwart nieskruid door het oor te steken. Deze middelen zijn echter uitgevonden voor de ziekte wanneer zij nog niet verouderd is. Chronische ziektegevallen worden door geen enkele inspanning overwonnen.

Als de mond door de koude, door de ziekte veroorzaakt, verstijfd en dichtgeklemd is, wrik hem dan met een stok open. Geef fijngesneden brem of fenegriek samen met warme wijn of melk of azijn in. Laat het paard vervolgens een tijdlang vasten. Laat het daarna fenegriek of brem samen met koren eten, vanaf de bodem, opdat het kwade vocht uit het gebogen hoofd zinken kan en zo gemakkelijker naar buiten komt. Tenslotte wordt deze ziekte verlicht door geregeld innemen van een afkooksel van de wortels van koningskaars. Een ander middel: poeder van de gentiaanwortel, of tot poeder gemaakt longkruid, vermengd met zout. Een andere mogelijkheid: de wortels van groot hoefblad, op een of andere wijze ingenomen, of agrimonie, herhaaldelijk met ander voedsel vermengd. Week drie eieren gedurende drie dagen in drie pond zeer scherpe azijn en geef ze in: het paard zal genezen.

Cros Breng verder ... in de neus: Rusius, *Hippiatria* c. 71, p. 72.

XI. ~ OVER HET TRANEN VAN DE OGEN

Vocht vloeit soms neer naar de ogen, zonder dat er sprake is van een oogontsteking. Dit gebeurt dikwijls met zoveel kracht en in zo'n grote hoeveelheid, dat de ogen niet geopend en de oogleden niet opgeslagen kunnen worden, of het vocht nu door een slag veroorzaakt wordt of door koude, wind, wrijving, of een spontane natuurlijke impuls.⁸⁰

nec attolli palpebræ possint. sive ab ictu, seu à frigore, vento, fricatione, aut spontaneo naturæ impetu concitentur. *Curatio.* Alumen minutissime uitum cum melle subactum illine. vel pompholygem lotam, aut stybium, liga in nodulo, quo aquâ euphrasiæ, aut fœniculi imbuto, oculos crebrò ablue. vel fiat nodulus, ex pulvere picæ uisæ, iisdem aquis irrorandus. Aliithuris, mastichis partes æquales, minutissime conterunt; cum ovi albumine mistas, panno accommodato inungunt, pilisque circum circa derasis, imponunt supra oculos, quo ad lachrymæ sistuntur. Intereâ eos abluunt decocto fabarum, ex vino albo: aut succis agrimonix, bellidis, fœniculi, seu earû decoctis: vel capiunt vini albi libram, hæc diluunt aluminis unciâ, & pro collyrio usurpant. Ex cichorio, & rutâ, fit emplastrum, quod illachrymantibus oculis, superligatur. Cum lippitudinem à sordibus esse suspicaris; digito investigentur, molli tenuique linteo tecto; atque extergeantur. Sed utraque auricularis vena, post aures, in contumaci malo utiliter amburitur.

C A P V T X I I.

De Suffusione seu Cataracta.

NE G L E C T A superior lippitudo, sæpe in suffusionem abit; quâ pupilla tandem veluti membranula obducitur, excœcaturque. Hujus causa quoque perhibetur, nimis diuturnus & frequens avenæ pastus. Hanc enim visui obesse, sicut è diverso, fabas juvare, periti veterinarii tradidere. *Curatio.* Abluantur oculi vino decoctionis fœniculi, & cuphragiæ. Aut aquâ ex melle destillatâ addito pulvere sacchari candi. Aut pueri urinâ, in quâ fœniculum incoxit. Sed si ægritudo longius processerit, urinâ viri. Vel sepiæ ossis, tartari, salis gemmæ partes æquales in subtilissimum pulverem redactas bis terve quotidie per cannulam oculo inspira

Suffusio cataractæ.

81 Zinkoxyde. in de Latijnse tekst *pompholyx*. Er zijn twee soorten zinkoxyde, *pompholyx* (hoofdstuk XI en XXI) en *tutia* (hoofdstuk XXVII). *Pompholyx* is de fijne witte stof die zich afzet tegen de wanden van smeltovens waarin koper vervaardigd wordt. *Tutia* ontstaat op dezelfde wijze, maar is hard, grijs of wit van kleur en van mindere kwaliteit. Voor *pompholyx* zie: Dioscorides V, c. 85 en Agricola. *De natura fossilium* (1958) 352-353. Voor *tutia* zie: Schneider. *Lexicon zur Arzneimitteldgeschichte* (1968 19-5). 82 Pas in 1705 werd ingezien dat staar een aantasting van de lens is. Voordien dacht men dat zich een vlies gevormd had tussen hoornvlies en *uvea*.

Behandeling. Meng zeer fijngewreven aluin met honing en strijk het op de ogen. Een ander middel: stop zuivere zinkoxyde⁸¹ of antimoon in een dichtgeknoopte doek en drenk deze in water van ogentroost of venkel. Bet de ogen herhaaldelijk met deze doek. Een ander middel: stop poeder van een verbrande ekster in een dichtgeknoopte doek en bevochtig deze met water van dezelfde planten. Anderen wrijven gelijke delen wierook en mastiekhars zeer fijn, vermengen het met eiwit, strijken het op een geschikte lap en leggen, na het afscheren van de haren in de omgeving van de ogen, deze lap boven de ogen tot de tranen ophouden. Tevens bet men de ogen met een afkooksel van bonen, bereid met witte wijn, of met sap van agrimonie, van madeliefje, van venkel, of met afkooksels daarvan. Eveneens neemt men een pond witte wijn, lost hierin een ons aluin op en gebruikt het als oogzalf. Verder maakt men uit cichorei en wijnruit een pleister en legt deze boven de tranende ogen. Wanneer je vermoedt dat het tranen der ogen veroorzaakt wordt door vuiltjes, onderzoek hen dan mer een vinger, bedekt met een zachte, dunne linnen doek en wis ze af. Het is nuttig, wanneer de kwaal hardnekkig is, de heide ooraders achter de oren te zengen.

XII ~ OVER STAAR

Het tranen der ogen, zoals hierboven beschreven, ontaardt, wanneer het veronachtzaamd wordt, dikwijls in staar. Tengevolge van staar wordt de pupil tenslotte als het ware met een fijn vliesje bedekt en wordt het oog blind.⁸² Te langdurige en veelvuldige voeding mer haver wordt ook als oorzaak van staar beschouwd. Ervaren dierechters hebben ons geleerd dat dit nadelig is voor het zien, zoals daarentegen bonen goed doen.

Behandeling. Bet de ogen met een afkooksel van venkel en ogentroost in wijn, of met vocht, gedistilleerd uit honing, waaraan poeder van suiker-kandij toegevoegd is. De ogen moet men verder betten met urine van een jongen, waarin men venkel gekookt heeft, of met urine van een man, als de ziekte verder voortgeschreden is. Een ander middel: maak gelijke delen inktvisbotten, wijnsteen, steenzout tot een zeer fijn poeder en blaas het dagelijks twee- of driemaal door een rietje in het oog.

inspira. Quod fieri etiam poterit cum pulvere Zinziberi albi, & cumini, aut ranæ palustris, vel talpæ capitumque hirundinum ustorum. * sepiæ ossis, piperis, tartari partes æquales, aluminis usti, minus aliquanto, minutissimè trita cum melle, in ovi testâ super calidos cineres, aliquot horas digerantur, & innungantur oculis. Aliud. * florem æris ad quantitatem avellanæ, mellis non pressi cochlear vulgare; mistis simul, & per linteum expressis, ungantur oculi laborantes. Aliud. * succi chelidonæ, aut feniculi, aut euphragie unciam, mellis drachmas sex, fellis ovilli, aut alterius quadrupedis senunciam misce & illine. Alii jam dictis succis, aut rutæ simpliciter, fellis aliquid admiscent, & utuntur.

Vbi membrana jam oculum obduxit, cedere necia; equo antea prudenter ligato, peritus aliquis, levabit eam eburneo acu; aut idoneo hamulo detractam, apte succidet. Hinc inflabit cumini pulverem, & mellis, aut aluminis aquâ abluet.

*Si membrana jam
nuda est.
Et cæcitas
urget.*

Cum cæcitas est metus ferrum candens, pollicis latitudine, infra oculum adigito, adusque ossis denudationem. Hoc fonticulo deriventur humores, qui oculo immincebant; tantisper dum nihil de cæcitate amplius metuere necesse est.

CAPVT XIII.

De Lumbricis intestinalium & torminibus ventris.

SÆVIANTES intestinalium lumbrici, interdum necis causa sunt. His laborantes equi, se volutant, indefinenter; ventrique impingunt os, & admordent, rigentibus undique pilis. *Curatio.* Omnia gallinæ viscera modo extracta & incisa, gulæ per cornu convenienti liquore diluta infundantur, semel in die, per triduum. neque alius ante meridiem, pabuli potusve sit usus. Aut exhibe incisam genistam

F

nistam

83 Rood koperoxyde. in de Latijnse tekst *flos aeris*: kleine partikeltjes die van gesmolten koper afspringen wanneer het in aanraking komt met het koelwater. (Cf. Plinius 34, 107; Zedler, *Universallexicon* (1732-1751) s.v. *Kupferbluete*).

84 Voor de beschrijving van de staarsteek in de humane geneeskunde, zie: Bartisch, *Augendienst* (1583) 61-64.

85 Voor wormkoliek ('Wurmkolik'), zie Friedberger en Fröhner, *Lehrbuch* (1889) I, 192-194.

Dit zal men ook kunnen doen met poeder van witte gember en met komijnpoeder, of met poeder van een verbrande moeraskikker of van een verbrande mol of van verbrande koppen van zwaluwen. Neem gelijke delen inktvisbotten, peper, wijnsteen, iets minder gebrande aluin. Wrijf dit zeer fijn, vermeng het met honing, laat het op eierschalen boven warme as enige uren trekken en strijk het op de ogen. Een ander middel: neem rood koperoxyde,⁸³ de hoeveelheid van een hazelnoot, een lepel honingraathoning. Meng het, pers het door een linnen doek en strijk het op de zieke ogen. Een ander middel: neem een ons sap van stinkende gouwe, of van venkel of van ogentroost, zes drachmen honing, ½ ons gal van een schaap of van een ander viervoetig dier. Meng het en strijk het op de ogen. Anderen voegen aan bovengenoemde sappen of alleen aan het sap van wijnruit enige gal toe en gebruiken het zo.

Wanneer het vliesje het oog reeds bedekt, niet wetend van wijken, dan moet een deskundige, nadat het paard tevoren met overleg vastgebonden is, het met een ivoren naald wegnemen of met een geschikt haakje wegtrekken en daarna op de gepaste wijze lossnijden.⁸⁴ Daarna moet men komijnpoeder in het oog blazen en het oog betten met honingwater of aluinwater.

Wanneer er vrees is voor blindheid, drijf dan een gloeiend ijzer, een duim breed, beneden het oog naar binnen, tot het bot blootligt. Laat vanuit dit punt, als uit een bronnetje, het vocht dat het oog bedreigde afvloeien, totdat het niet meer nodig is te vreezen voor blindheid.

XIII ~ OVER INGEWANDSWORMEN EN BUIKKOLIEK

Het woeden van ingewandswormen is soms oorzaak van de dood van paarden.⁸⁵ Paarden, die aan wormen lijden, rollen onophoudelijk heen en weer, slaan met hun benen naar hun buik, bijten naar hun buik, terwijl hun haren aan alle kanten stijf overeind staan.

Behandeling. Giet de gezamenlijke ingewanden van een kip, net uit het lijf gehaald en fijngesneden, vermengd met een geschikte vloeistof, in de keel via een hoorn, eenmaal per dag, drie dagen lang.

nifam cum frumento. aut falicis virides cum foliis ramufculos: aut arundinem; aut agrimóniam; superbibendo fuccum hyperici. vel bibant decoctum reginæ prati: vel fecalis: vel feminis coriandri, vel decoctum succumve cannabis. vel fumant radicem petafitidis, quo libet modo. valet etiam fuccus, aut decoctum absynthii potuim, ut & corallinæ, ac fcordii. Magis jam dicta laudantur, si guttæ decem aut viginti olei sulphuris, vel vitrioli, admittæ sunt. ¶ feminum absynthii unciam. ponantur in aquæ vitæ unciis tribus, per 24 horas, colaturæ theriacæ addè drachmas tres, & in alio convenienti liquore dilutam, infunde ¶ tria succi limonum cochlearia, cum uno cochleari & dimidio olei olivarum, simul potandum obtrude. Herbæ graligæ fuccus, & semen caulium ad femunciam exhibita, non parum commendantur. Sunt qui in amphorâ cervisiæ tenuiffimæ, falis injiciunt manipulum, valide circumagunt, spumam auferunt, falitamque cervisiæ gulæ infundunt.

CAPVT XIX.

De Vermibus aliarum partium: ut & cutaneis.

Vermis Cyclus de Viver.

OMNIVM perniciosissimus est vermis, quem Cyclum, Belgæ *de Viver* nuncupant. quæ unius horæ perimens spatio, nō immeritò *Mors de Moord* vulgò dici cōsuevit. Hoc laborans, vehementer jactat caput quaqua versum, frequenter prolabitur: humi affligit caput, circumvolutatur, de repente subfilit iterum in pedes, & iterum proster nitur. Omniaque horrendo cruciatu anxius, confusissimo ordine & impetu, quasi furibundus peragit. *Curatio.* Apparentibus hisce signis, mox excindatur vermis: aut ferro candenti exuratur. vulnusq; repleatur sale. Si læditur fortè vena jugularis, suppressendo sanguini proderit stupa, ovi albumine imbuta, vulneri imposita, & per triduum relicta.

vel

86 Hoofdstuk XIV over de wormen is geheel gebaseerd op RUSIUS (caput 144-147). Uit de tekst bij RUSIUS wordt duidelijk dat het woord 'worm' overdrachtelijk gebruikt is. Het is een te hoge concentratie lichaamsvocht dat corrumpeert en vervolgens verschillende lichaamsdelen aantast op de manier van wormen.

87 *Cyclus* is een transcriptie van het Griekse woord κυκλ.οσ. dat de aanduiding is van een rond voorwerp in het algemeen. Hier duidt het op de opgezwollen klieren die een gevolg zijn van deze ziekte. In de derde editie van het woordenboek van Kiliaan, *Etymologicum Teutonicæ Linguae* (1599), komt het woord *cyclus* voor ter aanduiding van 'vijve', of 'vijver': 'Verminatio, cyclus. Morbus periculosissimus animalium cum a verme præcipue infestantur'. In het woordenboek van de arts Hadrianus Junius, *Nomenclator* (1567) komt voor *Ioventium cyclicum*, met als Nederlandse betekenis 'Beest die den vijver heeft' en als Franse 'Beste qui a les avives'. 'Vijver' is in de zeventiende-eeuwse woordenboeken de naam voor de oorspeekselklier van het paard en voor de ziekte aan deze klier of aan andere klieren van het hoofd. Het woord is in de Middellatijnse medische vaktaal gekomen vanuit het Arabisch (*adli-dhiba*).

Laat het paard voor de middag niets anders eten of drinken. Geef verder fijngesneden brem samen met koren, of de groene takken van de wilg samen met de bladeren, of riet, of agrimonie. Laat het paard onmiddellijk daarna sap van sint-janskruid drinken. Laat de paarden verder een afkooksel van moerasspirea drinken, of van rogge, of van korianderzaad, of een afkooksel van hennep, of sap van hennep. Laat ze voorts de wortels van groot hoefblad eten, op welke manier dan ook. Tevens helpt het drinken van sap of afkooksel van alsem, evenals van koraalmos en van warergamander. Bovengenoemde middelen worden nog meer aanbevolen als er tien of twintig druppels zwavelolie of vitrioololie aan toegevoegd zijn. Neem een ons alsemzaad, leg het vierentwintig uur in drie ons aquavit. Voeg drie drachmen triakel aan het gezeefde vocht toe en giet het, vermengd met een andere geschikte vloeistof in de keel van het paard. Neem drie lepels citroensap. Meng het met 1½ lepel olijfolie en geef het te drinken. Het geven van sap van het kruid galega en het geven van ongeveer ½ ons zaad van kool wordt zeer aanbevolen. Er zijn mensen, die in een amphora zeer licht bier een handvol zout doen, krachtig roeren, het schuim weghalen en het zoute bier in de keel van het paard gieten.

XIV ~ OVER WORMEN IN ANDERE LICHAAMSDELEN OVER HUIDWORMEN⁸⁶

Het meest verderfelijk van alle wormen is een worm die men 'Cyclus' noemt, in het Nederlands 'de Viver'.⁸⁷ Daar hij binnen een uur doodt, wordt hij gewoonlijk terecht 'de Dood', in de volksmond 'de Moord' genoemd. Wanneer het paard aan deze worm lijdt, beweegt hij zijn hoofd heftig naar alle kanten, valt dikwijls neer, zijn hoofd bonst tegen de grond. Het paard rolt heen en weer, springt plotseling weer op de benen en werpt zich weer neer. Angstig door huiveringwekkende kwellingen doet hij alles in de meest verwarde volgorde en volgens de meest verwarde aandrang, als krankzinnig.

Behandeling. Wanneer deze tekenen verschijnen, moet men de worm snel wegsnijden of wegbranden met een gloeiend ijzer. Vul de wond met zout. Als toevallig de halsader beschadigd wordt, zal hennep, bevochtigd met eiwit, op de wond aangebracht en drie dagen onaangeroerd gelaten, helpen om het bloed te stelpen.

vel ea, quæ capite tertio, de hæmorrhagiâ annotavimus.

Sed nec parum periculofus est vermis, quem à loco Cordialem vocant: quasi circa cordis regionem solet stabulari. Etenim qui largiter pascuntur equi, & otiosi degunt; neglecta phlebotomiâ, eam humorum copiam coacervant; quam regere natura impar est. Horum portio, quæ ad pectoris cava dimittitur, cordis regioni infesta, tandem excitato tumore, in conspectum prodit. Qui hoc laborant, caput pendulum vix sustinent, appetentiam amittunt, ac facili incremento, pectoris apostemate periclitantur. *Curatio.* succidatur quam primum abdominis vena; & binâ secti one, humores sub apostemate deriventur. Hinc labor modicus utilis; sed procul à frigore, & vento. Maturatum denique apostema incidendum, curandumque ut alia solent.

Quod si vermis forte quidam, per nares, irreperit in caput: iactabit patiens, & crebro pedibus pullabit caput. Tunc lignum cariosum quercinum in pulverem redactum cum aceto acerrimo gulæ; & naribus infunde. Exibit ut ut ferunt, vermis, indubio experimento.

Est vermium quædam contagiosa species, cutem carnemque velut teredo perforans, à corruptis, putribus, fætidis humoribus nata, in qualibet ferè corporis parte. *Curatio.* Si vermes isti anteriora occuparint, & adsit plethora, vena jugularis: si femur, aut crus, vena talaris incidenda est. Si loca carnosâ, minime nervea, ferro excindi debet. At vero nimis inveteratum, aut ingravescens malum, phlebotomiâ non admittit. Porro ꝑ tragacanthi, boli Armeni, sulphuris, gallarum, fuliginis singulorum drachmam. alôes, myrrhæ, thuris, atramenti sutûrum, picis aridæ, cornu cervi, radicis cavæ, musci quercini, pumicis corticum granatorum gypsi singulorum drachmas duas. micæ panis hordeacci. corticum ovorum, mellis combusti singulorum drachmas tres, pulveri-

88 De *vermes cordialis* is waarschijnlijk een ziekte van de lymfklieren in de nabijheid van het hart. Cf. Rusius c. 147.

89 Tragacantgom. cf. Plinius 13, 115. Voor een beschrijving van de tragacanthecester zie *Gids voor geneskrachtige planten* (1979).

90 Armense aarde is een aanduiding voor *Terra armenia* of *Terra armenica*, een simplicium op basis van klei.

Tevens zullen de middelen helpen die wij vermeld hebben in Hoofdstuk III, met betrekking tot heftige bloedingen.

Eveneens zeer gevaarlijk is de worm die men naar zijn lokatie hartworm noemt, omdat hij zich, naar men zegt, gewoonlijk in de hartstreek ophoudt.⁸⁵ Paarden die overvloedig eten en hun leven in ledigheid doorbrengen, krijgen, wanneer het aderlaten veronachtzaamd wordt, een zodanige opeenhoping van vocht, dat de natuur niet in staat is die te reguleren. Een deel van dit vocht, dat zich naar de borstholte verspreidt en gevaarlijk is voor de hartstreek, openbaart zich tenslotte doordat het een zwelling wordt. De paarden die hieraan lijden, kunnen hun hangende hoofd nauwelijks omhoog houden, verliezen de eetlust en worden, daar de kwaal gemakkelijk toeneemt, bedreigd door een gevaarlijk borstgezwel.^{C106}

Behandeling. Open zo snel mogelijk de buikader en voer door twee aderlatingen het vocht beneden het gezwel af. Hierna is lichte arbeid nuttig. Houd de paarden echter ver van koude en wind. Wanneer het gezwel tenslotte rijp is, moet men het openen en behandelen, zoals andere gezwellen gewoonlijk behandeld worden.

Als een worm toevallig door de neus het hoofd binnengedrongen is, zal het paard dat hieraan lijdt, zijn hoofd hevig heen en weer bewegen en dikwijls met de benen naar zijn hoofd slaan. Maak vermolmd eikehout tot poeder. Meng het met zeer scherpe azijn en giet het in de keel en neus. De worm zal naar buiten komen, op grond van ontwijfelbare ervaring, naar men zegt.

Er is een besmettelijk soort worm, die huid en vlees van een paard als een houtworm doorboort. Hij ontstaat uit kwalijk, etterig en stinkend lichaamsvocht en komt voor in bijna ieder deel van het lichaam.

Behandeling. Als deze wormen de voorhand van het paard aangetast hebben en als er verder bij het paard een toestand van overvol zijn met bloed voorhanden is, moet men de halsader openen. Als de wormen dijbeen of scheenbeen aangetast hebben, moet men de enkelader openen. Als de worm vlezige plaatsen, met zeer weinig spieren aangetast heeft, moet men hem met een ijzer wegsnijden. Een re zeer ingewortelde of verergerende kwaal laat echter geen aderlating toe.^{C107}

Neem verder tragacantgom,⁸⁹ Armeense aarde,⁹⁰ zwavel, galnoten, roet, een drachme van ieder; aloë, mirre, wierook, zwarsel van schoenmakers, droog teer, hertshoorn, holwortel, eikenmos, puimsteen, bast van granaatappels, gips, twee drachmen van ieder; kruimels gerstebrood, eierschalen, geroosterde honing, drie drachmen van ieder.

C106 Eveneens zeer gevaarlijk ... borstgezwel: Rusius, *Hippiatria* c. 147, p. 125-126.

C107 Er is een besmettelijk soort worm ... geen aderlating toe: Rusius, *Hippiatria* c. 146.

pulverifata omnia misceantur. Ex hoc pulvere, inspergetur locis affectis, quantum satis. Deinde imponetur emplastrum sequens ♁ agrimonice contusæ manipulos duos, farinæ tritici manipulum; cum melle, & tribus aut quatuor ovorum vitellis, subige in emplastri formam. vel ♁ morsus diaboli, valerianæ, radicum raphani singulorum unciam aut quantum vis: contusa omnia & commixta, loco deraso impone. Tandem ♁ charyophyllatæ, scabiosæ, plantaginis singulorum manipulum, raphani semimanipulum, decoquantur, ac decoctionis aqua detur in potu.

CAPVT XV.

De Anginâ; seu Tumore Tonsillarum.

ANGINA est faucium, & summarum gulæ partium atque ut plurimum tonsillarum inflammatio, deglutitionem atque anhelitum impediens; inde ægri in sublime caput efferunt; eaque colli extensione tumores illi, modò latentes & occulti non sint, in conspectu se dare solent. *Curratio.* Omnis angina, præsertim interior, aut latens periculosissima est; venæ jugularis & subinde ejus, quæ sub linguâ, sectionem exigens. Medicamentorum interiorum vix dum est usus, cum enim mox præterlabantur, ægre quicquam virium affecto in loco exserunt: & vi adacta, inflammationem, non parum exasperant. Interea dari poterit hydro-mel. aut lac decoctionis glyzyrrhizæ, paslularum & seminis lini. Cataplasma fortis ad collum, sub mento, & circa mandibulas, in loco affecto, imponatur. Hoc tale, ♁ radicem altheæ, ad mollitiem decoctarum, farinæ hordei, seminis lini, singulorum unciam. fennenti veteris unciam. Coctis altheæ radicibus ad mollitiem; hisce exceptis, in earum decocto misceantur reliqua, & decoquantur; additâ pinguedine porci, quantum satis, ut fiat Cataplasma.
vel

91 Is hier sprake van acute faryngitis! Verergerende werking van drastica ook bij Wester. *Organziekten* (1935) 206.

Maak dit alles tot poeder en meng het. Strooi op de aangetaste plaatsen zoveel van dit poeder als nodig is. Leg er daarna een pleister van de volgende samenstelling op: neem twee handvol fijngestampde agrimonie, een handvol tarwemeel. Meng het met honing en drie of vier eierdooiers en geef het de vorm van een pleister. Een ander middel: neem blauwe knoop, valeriaan, wortels van knopherik, een ons van ieder of een willekeurige hoeveelheid. Stamp alles fijn en meng het en leg het op de aangetaste plaats, na afscheren van de haren. Tenslotte: neem nagelkruid, scabiosa, weegbree, een handvol van ieder; $\frac{1}{2}$ handvol knopherik. Kook het en geef het water van het afkooksel in drank.

XV. — OVER ANGINA OF ZWELLING VAN DE AMANDELEN

Angina is een ontsteking van de keelholte en het bovenste deel van de keel, en voornamelijk een ontsteking van de amandelen. Het belemmert slikken en ademen. Daarom heffen paarden die hieraan lijden, hun hoofd in de hoogte. Door dit uitstrekken van de hals treden de zwellingen, als ze tenminste niet verborgen en onzichtbaar zijn, heel duidelijk aan de dag.⁹¹

Behandeling. Iedere angina, vooral de inwendige of onzichtbare, is zeer gevaarlijk. Zij vereist het openen van de halsader en onmiddellijk daarna het openen van de ader onder de tong. Inwendige medicamenten worden nauwelijks gebruikt. Daar zij snel langs de keel glijden, geven zij ternauwernood iets van hun krachtig werkende eigenschappen op de aangedane plaats af. Wanneer zij een drastische invloed uitoefenen, verergeren zij de ontsteking zeer. Men zal honingwater kunnen geven of melk bestaande uit een afkooksel van zoethout, rozijnen en lijnzaad.

vel ʒ florum chamomillæ, meliloti singulorum uncias duas, farinæ hordei, seminis lini aut fabarum singul. manipulum. sicum pinguium numero quindecim, pinguedinis gallinæ, anseris, aut porci quantum satis, ut fiat Cataplasma. valent quoque emplastra ex albo stercore canino; ex stercore, aut pulvere hirundinum aut nidorum hirundinum ustorum, subigendo cum melle. Aut unguentum ex stercore capræ; pice liquidâ & melle. Caput intereâ panno laneo bene contegatur. Post maturationem, aperiatur abscessus exterior aut interior. Exterior quidem curabitur pro more aliorum. Interior exhibendo subinde pro potu hydromel, aut hordei communis decoctum, addito non nihil mellis: ac postea, si difficulter sanetur, aliquid succi vulgaris apii.

CAPVT XVI

De Exitu Ani.

ANI exitus est, cum intestinum rectum foras proci-
dit, à labore immodico, difficili partu, invito ac vi-
lento coitu, aut aliâ qualibet de causa. *Curatio.* Intestinum
propendens, foveatur aliquandiu vino austero, quale est,
quod à tingendo nomen obtinuit, vel aceto, vel deco-
ctione gallarum, aut vino, in quo candens ferrum aliquo-
ties extinctum. Deinde sal insperge, aut potius cornu cervi
ustum, aut pulverem ossium, dactylorum combustorum, aut
picis combustæ & thuris ac mastichis. Hinc leniter reduca-
tur intestinum, & imposito si placet suppositorio, ex lanâ
in succo porrorum infusâ, spongia aceto madida superlige-
tur. Intereâ parte posteriore ster altior patiens, & quiescat.

CAPVT XVII.

De urine difficultate & suppressione.

HO affectus Dysuriam, & Ischuriam, medici appel-
lant; solâ ratione majoris, & minoris distinctos. Ille
enim

F 3

enim

92 Uit de droesem van deze wijn werd zwarte kleurstof gemaakt. (Cf. Plinius 35. 41).

93 De woorden *dysurie* en *ischurie* zijn transcripties van de Griekse woorden *δυσουρία* en *ισχουρία*. Het zijn termen uit de oude Griekse geneeskunde, die ook bij Galenus voorkomen. *Δυσουρία* betekent moeilijk urineren; *ισχουρία* urine vasthouden in de blaas. Ook door Rusius, Pelagonius en Vegetius wordt de behandeling van dysurie uitvoerig besproken.

Breng uitwendig aan de hals, onder de kin en rond de kaken op de aangedane plaatsen een pleister aan van de volgende samenstelling: neem zachtgekookte heemstwortels, gerstemeel, lijnzaad, een ons van ieder; een ons oude gist. Meng, nadat de heemstwortels zachtgekookt zijn en uit het kookwater genomen zijn, de overige ingrediënten door het afkooksel en kook ze. Voeg daarna zoveel varkensvet toe als nodig is om een pleister te maken. Een ander middel: neem kamillebloemen, honingklaver, twee ons van ieder; gerstemeel, lijnzaad of bonen, een handvol van ieder; 15 sappige vijgen, zoveel hoendervet, ganzevet of varkensvet als nodig is om een pleister te maken. Tevens helpen pleisters, gevormd uit een mengsel van witte hondfacaliën en honing. Eveneens pleisters, gevormd uit zwaluwmest of poeder van verbrande zwaluwen of van verbrande zwaluwnesten, vermengd met honing. Verder helpt een zalf, gemaakt van geitemest, vloeibaar teer en honing.

Bedek het hoofd van het paard goed met een wollen lap. Open de uitwendige of inwendige abscessen, nadat ze rijp geworden zijn. Men moet een uitwendig abces behandelen op de wijze waarop de andere abscessen behandeld worden. Men moet een inwendig abces behandelen door van tijd tot tijd honingwater als drank te geven of een afkooksel van gewone gerst, waaraan een beetje honing is toegevoegd. Geef later, als het moeilijk geneest, een beetje sap van gewone selderij.

XVI. ~ OVER PROLAPS VAN DE ENDELDARM

Een prolaps van de endeldarm doet zich voor, wanneer het inwendige deel van het rectum naar buiten komt. Het ontstaat tengevolge van te zwaar werk, een moeilijke bevalling, onvrijwillig en gewelddadig dekken of een andere willekeurige oorzaak.

Behandeling. Bet het naar beneden hangende deel van het rectum een tijdlang met scherpe wijn, zoals de wijn die zijn naam ontleend heeft aan het leveren van kleurstof voor verf.⁹² Bet het rectum verder met azijn, of met een afkooksel van galnoten, of met wijn waarin een gloeiend ijzer enige malen gedooft is. Strooi vervolgens zout op het rectum, of liever gebrand herts-hoorn, of beendermeel, of poeder van verbrande dadels, of van verbrand teer, en van wierook en mastiekhars. Breng hierna het rectum zachtjes weer op zijn plaats. Breng indien gewenst een tampon aan, gemaakt van wol, gedrenkt in sap van look. Doe er een spons bevochtigd met azijn overheen. Zet het paard dat een prolaps heeft, met het achterste deel van zijn lichaam iets hoger en laat het rust houden.

XVII. ~ OVER DYSURIE EN ISCHURIE⁹³

De artsen geven de naam dysurie en ischurie aan twee blaasaandoeningen, die slechts graduëel verschillen.

enim magnâ cum difficultate & dolore, urinam reddit, Hic iisdem, sed validioribus causis, retinet: quare iisdem etiam remediis curantur. *Curatio.* Retentam in equo urinam, laxari ajunt & copiose reddi mox, sedarique dolorem, si virgo zonâ qua amicitur soluta, faciem ejus feriat, ut testatur *Ælianus*, quod parabilis admodum operæ fuerit. At si fidem fallat *Ælianus*: ♀ radices petroselini, feniculi, pimpinellæ, saxifragæ, decoque in vino aut aquâ & potandum exhibe. Quin imo curabitur haudubie, si infuderis vini amphoram unam, aut alteram addito pulvere nucum duarum, aut trium myrsicarum; modò à frigore & flatibus laborat. Quo casu, utiliter sabinæ contusæ manipulum butyro & vino, etiam infunditur. Aut linariæ decoctum: aut herbæ radicisve restæ bovis. Coitus etiam decantatissimum est remedium. Commode inguina, perinæum, & loca vicina unguentur oleis liliorum, chamamelino, scorpionum, cum cuniculi, aut canis pinguedine mistis. Et alligatur dein cataplasma sequens. ♀ raphani contusi, parietariæ, cressonis singulorum manipulum, cum anserino adipe, fiat cataplasma. Aut spongia subinde aceto imbuta acerrimo, in quo absynthium, cæpe, porrum decoxerunt, calide applicetur. Aut fabæ coctæ, cum tritici farinâ, & contusæ, cum axungia subactæ.

*Inflatio &
tumor geni-
talis.*

Si adest inflatio, aut tumor genitalium aut scroti ab humorum influxu, quod errantibus frequenter accidit, in aquosis, aut palustribus locis: initio cretam subtiliter tritam, cum acerrimo aceto, & pauco sale, in unguenti formam misce. Hoc bis terve in die, locum illine. & fabas contritas in axungia porci decoctas, posthinc applica. Vbi induruit tumor, ♀ feminis lini, foliorum rutæ & absynthii singulorum quantum vis, cum unguento dialtheæ mista impone. Aut spongiam aquâ calcis vivæ madidam. Si sup-
puretur;

94 Dit is waarschijnlijk oedeemvorming, bijvoorbeeld veroorzaakt door circulatiestoornissen.

95 Nu is er sprake van abscessvorming.

Het paard dat aan dysurie lijdt, loost de urine met grote moeite en pijn. Het paard dat aan ischurie lijdt, houdt de urine op, tengevolge van dezelfde oorzaken, maar in sterkere mate. Daarom worden zij ook met dezelfde middelen behandeld.

Behandeling. Men zegt dat de urine, in het paard vastgehouden, losgemaakt wordt en weldra overvloedig geloosd wordt en dat de pijn bedaart, als een meisje de gordel die ze om haar kleeft heeft, losmaakt en het paard daarmee in het gezicht slaat, zoals Aelianus getuigt.⁶¹⁻⁶³ Dit zou zeer weinig moeite kosten.

61-63. Men zegt ... zoals Aelianus getuigt: Aelianus, *De natuuraardlijken* XI, 18.

Als Aelianus niet te geloven is, neem dan wortels van peterselie, van venkel, van kleine bevernel. Kook ze in wijn of water en geef ze te drinken. Jazelfs zal het paard ongetwijfeld genezen, als je hem een of twee amphora's wijn ingeeft, waaraan het poeder van twee of drie muskaatnoten is toegevoegd. Dit zal helpen, mits het paard niet aan kou en winden lijdt. In dat geval is het nuttig een handvol fijngestampte zevenboom, vermengd met boter en wijn, in te geven, of een afkooksel van vlasleuwebek, of van het groen of de wortels van stalkruid. Laten dekken is ook een heel afgezaagd middel. Het is goed de liesstreek, bilnaad en omgeving te bestrijken met olie van lelies, van kamille, van heliotroop, vermengd met konijnvet of hondevet. Vervolgens wordt een pleister van de volgende samenstelling aangebracht: neem fijngestampte knopherik, glaskruid, witte waterkers, een handvol van ieder. Vermeng het met ganzevet en maak er een pleister van. Een ander middel: breng herhaaldelijk een spons, bevochtigd met zeer scherpe azijn, waarin men alsem, uien en look gekookt heeft, warm aan. Een ander middel: gekookte en fijngestampte bonen, vermengd met tarwemeel en vet.

Als er zwelling of een gezwel van de geslachtsdelen of het scrotum optreedt tengevolge van een toevloed van inwendig vocht – iets dat geregeld gebeurt bij paarden die door waterrijke of moerassige plaatsen dwalen – meng dan eerst fijngewreven krijt met zeer scherpe azijn en een weinig zout, en maak er zalf van.⁶⁴ Bestrijk hiermee twee- of driemaal per dag de aangedane plaats. Breng vervolgens fijngestampte bonen aan, gekookt in varkensvet. Wanneer het gezwel hard wordt,⁶⁵ neem dan lijnzaad, bladeren van wijnruit en van alsem, een willekeurige hoeveelheid van ieder. Meng het met zalf van heemst en breng het aan. Een andere mogelijkheid: breng een spons aan, bevochtigd met water van ongebluste kalk.

puretur, ex arte apertum vulnus, acri aceto, aut vino ablutum, emplastra ex melle, farina tritici, parum aluminis, cum oleo mistis, ac ut alii abscessus solent, curabitur.

Intumescit etiam quandoque scrotum, ab hernia intestinali, aut alia qualibet: sed potissimum hujus auxilium, petitur à Castratione. De qua nunc agemus.

CAPVT XIIIX.

De Castratione.

PERICLI plena est castratio, non nisi à versatissimo in hâc arte tentanda: idque vix aliàs, quam in vere, vel autumno, ferro aut vinculis: sed de vinculis velut tutoribus, hîc dicemus. Postquam per biduum à potu abstinuit caballus, & tenuiter pastus est; humi commodissimè sternatur, quantumq; opus est, succidatur scroti, ad testium investigationem: hinc robusti duo viri, funiculo nervos unde dependent testiculi, summâ vi constringant, & accuratissime vinciant: vulnus aceto abluant, aut vino optimo, & scroto vini tartaro circumlito, quotidîè femina, inguina, & loca circumdolentia, oleo ungantur rosaceo, aut myrtino, dum tumor omnis evanuerit. Interim bis in die, ducatur equus aliquot passus; sed à frigore diligenter præservetur. Si muscæ urgeant, liquidâ pice vulnus obducatur.

CAPVT XIX.

De Scabie, seu Impetigine.

COLLVM & cauda, scabie ut plurimum laborant. Sed & quandoque totum corpus. vix autem quidquam magis contagiosum. *Curatio.* A venæ jugularis sectione, ter quaterve in die, abluatur scabies acri lixivio, urinâ, & aceto, aut muria. Post ablutionem, applica emplastrum, quod sequitur. ✱ sulphuris vivi, tartari, thuris albi, vitrioli, corticem

96 Hier is sprake van een *hernia scrotalis*. Ook thans vindt bij de therapie nogal eens (éénzijdige) castratie plaats.

Als er ettering optreedt, open de wond dan volgens de regels der kunst en bet hem met scherpe azijn of wijn en behandel hem met een pleister, samengesteld uit honing, tarwemeel, een weinig aluin, vermengd met olie. Behandel hem verder, zoals andere abcessen gewoonlijk behandeld worden.

Soms zwelt het scrotum op tengevolge van een ingewandsbreuk of een willekeurige andere oorzaak.⁹⁶ Hulp hiertegen wordt bij voorkeur gezocht in de vorm van castratie. Hierover zullen wij nu spreken.

XVIII ~ OVER CASTRATIE

Castratie is vol gevaar, tenzij uitgevoerd door iemand die zeer bedreven is in het uitvoeren van deze kunst. Het moet slechts in de lente of de herfst plaatsvinden, via een chirurgische ingreep of afbinden. Wij zullen hier spreken over afbinden als de meest veilige methode. Leg het paard, dat twee dagen niet gedronken heeft en karig gevoerd is, in een zeer gemakkelijke houding op de grond. Snijd het scrotum open voorzover nodig is voor het onderzoek van de testikels. Vervolgens moeten twee sterke mannen met een koord de zaadstrengen waaraan de testikels hangen, met zeer grote kracht toesnoeren en zeer zorgvuldig afbinden. Bet de wond met azijn of zeer goede wijn. Bestrijk het scrotum met wijnsteen en de pijnlijke dijen, liesstreek en omgeving dagelijks met rozenolie of mirteolie, totdat de zwelling geheel verdwenen is. Leid intussen het paard tweemaal per dag een eindje aan de hand. Bescherm het zorgvuldig tegen kou. Als de vliegen overlast geven, bedek de wond dan met vloeibaar teer.

XIX ~ OVER SCHURFT OF SCHILFERIGE HUIDUITSLAG

Hals en staart van een paard worden het meest aangetast door schurft, maar soms ook het gehele lichaam. Er bestaat nauwelijks een ziekte, die meer besmettelijk is.

Behandeling. Bet na een aderlating aan de hals, drie- of viermaal per dag de schurftplekken met scherp loog, urine, azijn of pekkel.

ticum fraxini, viridis æris, scammonij, cyclaminis singulorum partes æquales, misceantur cum sufficiente quantitate olei communis, adjectis aliquot ovi vitellis, coquanturque nonnihil, agitatione continuâ, ad idoneam emplastri consistentiam. Est potens unguentum, ex pulvere tormentario contrito, cum oleo communi, in formam unguenti subactò. Aut inspergatur pulvis foliorum tabaci. aut radicis filicis, & potentillæ, aut ferulæ pulvis, ipsave herba contusa, nec non apium aquatile, petasitis, aut radix ejus imponitur. Commendatur quoque aqua, quæ reperitur in fagis cavernosis. Et oleum picinum, cum hordei farinâ. Oleum picinum sic comparant. Decoquunt picem aridam in aheno: cui vicem operculi præstat bene ablutum & impositum vellus: expressum illud conceptos ex ebulliente pice vapores, ac frigore demum in liquorem (oleum picinum vocant) coactos, restituit. ✧ sulphuris, aut lithargyrii, aut utriusque, quantum vis; cum aceto, aut scabiosæ, aut plantaginis, aut fumarie succo, misce in unguentum efficacissimû, veluti & hoc est. ✧ chalcitidis unc. s. squamæ æris drach. ij. vel æruginis semidrachmam, aluminis drach. tres, sulphuris unciam, alôes, thuris, myrrhæ singulorum sesquidrachmâ, Infusionis gummi Arabici, factæ in aceto, quantum satis, pro linimento. ✧ axungie veræ, qua aurigæ utuntur libram, pulverum foliorum sabinæ sesquiunciam, baccarum lauri semiunciam, radicum hellebori albi drachmas duas, sulphuris unciam, argenti vivi terebinthinâ exactissimè dissoluti, drachmas sex. fiat unguentum.

C A P V T X X.

De Vulneribus.

VVLNVS appellamus, non curiosâ quidem, sed medica tamen, & vulgore ceptâ significatione; quamcunque unita-

97 'Natuurlijke zwavel', in de Latijnse tekst *sulphur vivum*, is zwavel in natuurlijke vorm zoals het uit de aarde komt. (Cf. Plinius 35, 175; Rösslin, *On minerals and mineral products* (1978) 311.

98 Teerolie, voor de bereiding zie Dioscorides I, c. 95.

99 De algemeen gebruikte definitie van een wond was: *continui solutio*. Men vindt deze definitie o.a. bij Arcæus, in zijn boek *De recta curandorum vulnerrum ratione* (1574).

Breng na het betten een pleister aan van de volgende samenstelling: neem natuurlijke zwavel,⁹⁷ wijnsteen, witte wierook, vitriool, schors van de es, kopergroen, gomhars van de scammoniaplant, varkensbrood, gelijke delen van ieder. Meng het met een voldoende hoeveelheid olijfolie, voeg er enige eierdooiers aan toe. Kook het even, onder voortdurend roeren, tot het de dichtheid heeft, geschikt voor een pleister.

Er bestaat een doeltreffende zalf, samengesteld uit fijngewreven buskruit vermengd met olijfolie, en vervolgens gevormd tot een zalf.

Een ander middel: strooi poeder van tabakshladeren op de aangetaste plekken of poeder van varenwortels of poeder van vijfvingerkruid of poeder van holstok of holstok zelf, in fijngestampte vorm. Eveneens wordt knoopploemige watereppe, groot hoefblad of de wortels ervan op de aangetaste plekken aangebracht. Tevens wordt water aanbevolen, dat in holle beuken gevonden wordt. Verder wordt teerolie aanbevolen, vermengd met gerstemeel.⁹⁸ Men bereidt teerolie op de volgende wijze: Men kookt droog teer in een koperen ketel. Als deksel is een goed gereinigde en op de ketel gelegde vacht het beste. Wanneer de vacht uitgewrongen wordt, geeft zij de dampen af, opgenomen uit de kokende teer en door afkoeling pas tot vloeistof – men noemt het teerolie – gecondenseerd.

Neem zwavel of loodglit, of beide, een willekeurige hoeveelheid. Meng het met azijn, of sap van scabiosa of van weegbree of van duivekervel tot een zeer doeltreffende zalf, zoals ook de volgende: neem ½ ons koperpyriet, twee drachmen koperschilfers of ½ drachme kopergroen, drie drachmen aluin, een ons zwavel; aloë, wierook, mirre, 1½ drachme van ieder; de nodige hoeveelheid Arabisch gom, opgelost in azijn. Maak er een smeersel van. Neem een pond echt asvet, dat wagenmenners gebruiken, 1½ ons poeder van de bladeren van zevenboom, ½ ons laurierbessen, twee drachmen wortels van wit nieskruid, een ons zwavel, zes drachmen kwikzilver, zeer zorgvuldig opgelost in terpenrijn. Maak er een zalf van.

XX ~ OVER WONDEN

Een wond noemen we, niet met een ingewikkelde, maar met de algemeen aanvaarde medische aanduiding iedere van buiten komende verstoring van de toestand van samenhang, of zich daarbij nu etter voordoet, of niet.⁹⁹

unitatis solutionem; quæ extrinsecus advenit: sive factum in eâ sit pus, sive non. Vlcus verò nuncupabimus, eam quæ ex ipsius corporis erodentibus humoribus, ortum dicit. *Curatio.* ^{Vulnus recens.} Aliter plane curatur vulnus recens: aliter quod in ulcus degenerat. Ac recens quidem curabitur 1. sistendo (si adest) endrmi sanguinis profusione, de quâ consule, caput tertium. 2. vulneri, si quid inhæreat auferendo, præcavendoque ne quid labiis intercidat. 3. adducendo labia (si magnum vulnus) ad contactum. 4. denique consolidando. Labia fere adducuntur suturâ aut glutino. Nos de glutino pauca docebimus.

In principio quidem, cum adhuc hæmorrhagia urget, aut ejus metus est, vulneris labris, compressione levi junctis, imponitur emplastrum, quod siccatum, & valide adhærens, illa donec, concrecant, retinet. Ex iis enim comparatum est, quæ sanguinem simul sistunt & agglutinant, velut boli drachmas tres, thuris, sarcocollæ, aut vernicis drachmam, cum albumine ovi, aut collâ fabricorum lignariorum dissolutâ, additis minutissimè incisis leporum pilis; fiat Emplastrum. Post principium, duo lintea oblita glutino, vulneris utriusque lateribus agglutinantur, ac manibus aliquot horas detinentur, donec resiccata adhæreant. Hæc lintea adductis ad mutuam contactum labiis vulneris sunt, qui tunc sunt, & ita sinunt, donec vulnus sit glutinatum. Alii linteis ansulas applicant, è filo multiplicato contortoque ea distantia, qua suturæ solent. Quibus ansulis alligatis, adducunt labia; solutisque quoties opus est, vulnus detergent, medicamenta & linteum vino adstringente expressum, superimponunt, at rursus deligant. Glutinum etiam fit tale. Sanguinis draconis, thuris sarcocollæ, matiches singulorum drachmam, ovi albumis quantum fatis, misce. Gypsum cum ovi albo validissimè adhærescit.

G

Non-

100 Sarcocolla gom is afkomstig van een Astragalussoort, een Perzische heester. Zie Gerth van Wijk, *A dictionary of plant names* (1911-1916) I, p. 142. Dioscorides-Berendes III, 89.

Zweer zullen wij echter noemen de verstoring van de toestand van samenhang, die ontstaat tengevolge van de wegvretende vochten vanuit het lichaam zelf.

Behandeling. Een nieuwe wond wordt geheel anders behandeld dan een wond die in een zweer ontaardt. Een nieuwe wond moet als volgt behandeld worden:

1. Door een geweldige bloeding – indien voorhanden – te stelpen. Raadpleeg hiervoor Hoofdstuk III.
2. Door weg te nemen wat er maar aan de wond vastzit, en door ervoor te zorgen dat er niets tussen de wondranden valt.
3. Door de wondranden – als het een grote wond is – tot samentrekking te brengen.
4. Door deze samentrekking duurzaam te maken.

De wondranden worden doorgaans tot samentrekking gebracht door naaien of kleven. Wij zullen iets over kleven mededelen.

In het begin, wanneer een heftige bloeding nog last veroorzaakt, of als er vrees bestaat voor een bloeding, wordt op de wondranden, nadat ze met lichte druk bij elkaar gebracht zijn, een pleister gelegd, die droog en sterk hechtend, ze op hun plaats houdt tot zij samengroeien. Zij is namelijk bereid uit stoffen die het bloed stelpen en de wondranden aaneenkleven. Neem bijvoorbeeld drie drachmen zegelaarde; wierook, sarcocolla gom of jeneverboomhars, een drachme van ieder.¹⁰⁰⁰ Meng het met eiwit of gesmolten lijn van schrijnwerkers. Voeg zeer fijn gesneden hazeharen eraan toe. Maak er een pleister van.

Na dit begin worden twee linnen doeken, bestreken met lijn, aan de wondranden gekleefd, aan beide zijden, en met de handen enige uren vastgehouden tot zij droog zijn en vast blijven zitten. Er zijn mensen, die deze linnen doeken, nadat de wondranden bij elkaar gebracht zijn, aan elkaar naaien en onaangeroerd laten tot de wond aan elkaar gegroeid is. Anderen bevestigen lussen, vervaardigd uit een groot aantal samengedraaide draden aan de linnen doeken, op dezelfde afstand van elkaar als naaisteken. Door deze lussen aan elkaar te snoeren, brengen zij de wondranden bij elkaar. Ze maken de lussen zo dikwijls als nodig is weer los, reinigen de wond, leggen er medicamenten op en een linnen doek, uitgeknepen in samentrekkende wijn, en binden de lussen weer samen.

Men maakt lijn op de volgende manier. Neem hars van de drakebloedboom, wierook, sarcocollagom, mastiekhars, een drachme van ieder; een voldoende hoeveelheid eiwit. Meng dit alles. Gips vermengd met eiwit, heeft ook sterk hechtende kracht.

Nonnulli calcem vivam addita mastiche, cum ovi albumine, miscent. At sedulo curandum, ne linteum, aut gluten humectentur; sic enim excidunt. Resina pini reliquis addita, humiditati à sanie resistit.

Quæ vulnera, istis glutinis non consolidantur; sequentibus curabuntur. ✧ thuris, myrrhæ singulorum semunciam, alôes unciam, pulverisata, cum albumine ovi, subige in emplastri formam. Vel ✧ radicem aristolochiæ semunciam, sanguinis draconis unciam, gummæ elemi uncias duas, resinæ siccæ uncias tres, pulverisatis pulverisandis, cum terebinthinâ quantum satis, fiat emplastrum. Aquam in folliculis ulmi inclusam sunt qui probant. Sanguis quivis siccatus in pulverem tenuissimum redactus, & inspersus, admodum glutinat. Succus Nicotianæ, cum oleo, resinâ abietis, pice & cerâ in formam unguenti coctus, valdè usitatus est.

*Vulnus
ulceratum.*

Vulnus, quod in ulcus degenerat, nempe suppuratum, antequam consolidetur, mundificantibus pus, aliasve sordes, opus habet; dein siccantibus, hinc carnem generantibus, & cicatricem. Urina præsertim vetus, & in qua tartarum, & alôe dissolvuntur, mirabiliter detergent & exsiccant. Vel aqua in qua calx viva immacerata, & à calce diligenter separata est. Vel aqua salsa naturalis, aut muria. Vel aqua, in qua solutum alumen, & nonnihil camphoræ. Aqua in marcescentibus quercuum cavitatibus reperta, sanare etiam perhibetur. Sanant porro etiam alôe, & tartarum cum aceto dissolutum. Vel ✧ lirkargiriis uncias duas, mastiches, thuris singulorum semunciam, camphoræ semi drachmam, croci scrupulum, coquantur in aceto. Persanant etiam summitates mille folii, cum floribus contuse, impostæ, ut & agrimonia & fenecio: & pulvis rosamarinii inspersus. Ac denique quæ recentia vulnera consolidare

Sommigen mengen ongebluste kalk, waaraan mastiekhars is toegevoegd, met eiwit. Men moet er naarstig voor zorgen dat de linnen doek of de lijn niet nat worden, want dan vallen zij af. Dennehars is, wanneer het aan de overige ingrediënten toegevoegd wordt, een werkzaam middel tegen vocht veroorzaakt door wondsecretie.

Wonden die door deze lijmen niet gesloten worden, moeten met de volgende middelen behandeld worden: neem wierook, mirre, $\frac{1}{2}$ ons van ieder; een ons aloë. Maak het tot poeder, meng het met eiwit en vorm het tot een pleister. Een ander middel: neem $\frac{1}{2}$ ons wortels van pijpbloem, een ons hars van de drakebloedboom, twee ons elemi hars, drie ons droge hars. Maak tot poeder, wat tot poeder gemaakt kan worden. Meng het met een voldoende hoeveelheid terpentijn en maak er een pleister van. Er zijn mensen die water aanbevelen, opgesloten in holten van olmen. Gedroogd bloed van een willekeurig dier, tot zeer fijn poeder gemaakt en op de wondranden gestrooid, kleeft hen zeer goed aan elkaar. Sap van de tabaksplant, gekookt en daarna vermengd met olie, dennehars, teer en was, en vervolgens gevormd tot een zalf, is een zeer gebruikelijk middel.

Een wond die in een zweer ontaardt, namelijk omdat hij etter vormt, heeft, voordat hij gesloten wordt, middelen nodig die reinigen van pus of ander vuil. Vervolgens heeft hij middelen nodig die droog maken, daarna middelen die weefsel doen ontstaan en een litteken. Vooral oude urine, waarin wijnsteen en aloë opgelost zijn, reinigt en droogt buirengewoon. Evenzo water waarin ongebluste kalk gedompeld is, en dat zorgvuldig van kalk ontdaan is.

Een ander middel: water dat van nature zout is, of pekkel, of water waarin aluin en een beetje kamfer opgelost zijn. Men zegt dat water gevonden in de holten van verdorde eiken, ook geneest. Verder genezen aloë en wijnsteen, opgelost in azijn. Een ander middel: neem twee ons loodglut; mastiekhars, wierook, $\frac{1}{2}$ ons van ieder; $\frac{1}{2}$ drachme kamfer, een beetje saffraan. Kook het in azijn. Eveneens genezen de stengeltoppen van duizendblad, samen met de bloemen fijngestampt en op de wond aangebracht.

solidare diximus. Multaque alia innumera passim obvia, quibus non diutius immorabimur.

Cæterum excrescentem superfluum carnem, cohibent fabinæ pulvis; aut impositum linteum in aquâ salâ, aut aluminosa infusum, tum etiam sal, aut cæpa melli permixta: fæx vini, & aceti: flos eris, alumen ustum, præcipitatum, unguentum Ægyptiacum, veratri nigri pollen, oleum vitrioli, an sulphuris: aliaque plura.

CAPVT XXI.

De vulneribus Nervorum.

NERVUM aliquem è majoribus vulneratum, cognoscitur ex vulneris loco, per quem multi, magnique nervi transeunt: velut ad articulos, in locis excarnibus. dein ex dolore insigni, quem consequitur pulsatio, inflammatio, frequenter & spasmus, gangrena, mors. Sed nervis plane transversim præcis, horum nihil accidit. torpor tantum & amissus sensus ac motus eius partis, aut membri, in quod nervus ille inferebatur. *Curatio.* Nervorum puncturæ, incisioni, contusioni, distincta curatione opus est.

Puncturæ, seu causa primum vulnerante aperta, fomentum convenit ex oleo calente, vel chamæmelino, vel anethino, vel rutaceo, hyperici, lumbricorum, terebinthinæ &c. sive instilletur, sive applicetur, cum lanâ. Aut apponitur terebinthina, cum vitello ovi & croco. Et oleum in quo dissoluta est terebinthina, aut opopanax, aut sagapenum, aut euphorbinum, aut sulphur vivum. Ex oleo levistici, cum axungia ânseris, aut aliâ, & cera, utile fit unguentum, quod apponitur. Vti & ex pulvere lumbricorum, cum melle, aut vermiculorum ex stercore equino, cum oleo: vel oleum, aut axungia, cum melle, & vini parum cocta applicetur.

G 2

cetur.

101 Kwikprecipitaat: het woord *præcipitatum* betekent meestal kwikprecipitaat. Vergelijk Zedler, *Universallexicon* (1732-1754). Voor de bereiding, zie Rösslin, *On minerals and mineral products* (1978) 238-240.

102 Egyptische zalf, in de Latijnse tekst *unguentum Ægyptiacum*, werd vervaardigd uit koperoxyde, azijn en honing. (Vgl. Schneider, *Lexikon zur Arzneimittelgeschichte* (1968-1975).

103 De Latijnse titel van dit hoofdstuk luidt: 'De vulneribus Nervorum'. *Nervus* kan zowel 'spier' als 'pees' betekenen. Van Naaldwijck maakt geen onderscheid tussen spieren en pezen, maar gebruikt voor beide het woord *nervus*. Wanneer hij spreekt over *nervi* die langs gewrichten lopen, bedoelt hij waarschijnlijk pezen. Wat de benen van het paard betreft, boven het handwortelgewricht en het spronggewricht bevinden zich voornamelijk spieren, beneden deze gewrichten uitsluitend pezen. (Kroon en Gallandat Huet, *Hoefkunde. hoefbeslag* (1988) 17-18).

104 Verlies van gevoel wordt veroorzaakt door zenuwbeschadigingen.

105 Opopanax wordt gemaakt van de panaxplant.

106 Sagapenum, gomhars afkomstig van de *Ferula persica*.

Tevens genezen agrimonie en kruiskruid en poeder van rozemarijn, dat op de wond gestrooid wordt. Tenslotte genezen de middelen, waarvan wij gezegd hebben dat zij nieuwe wonden sluiten. Ontelbaar veel andere middelen liggen overal voor de hand, maar hierbij zullen wij niet langer stilstaan.

De groei van wildvlees wordt tegengehouden door poeder van zevenboom of door een linnen doek, gedompeld in zour water of aluinwater en op de wond gelegd. Het wordt verder tegengehouden door zout of een mengsel van ui en honing, door droesem van wijn en van azijn, rood koperoxyde, gebrande aluin, kwikprecipitaat,¹⁰¹ Egyptische zalf,¹⁰² stuifmeel van zwart nieskruid, vitrioololie of zwavelolie en vele andere middelen.

XXI. ~ OVER SPIERWONDEN¹²³

Een verwonding aan een van de grotere spieren herkent men aan de plaats van de wond, wanneer het een plaats is, waarlangs veel grote spieren lopen, zoals bijvoorbeeld bij de gewrichten, op plaatsen met zeer weinig vlees. Vervolgens herkent men het aan de geweldige pijn, die gevolgd wordt door kloppen van de getroffen plaats, ontsteking, dikwijls ook door krampen, gangreen en de dood. Wanneer spieren geheel dwars doorgesneden zijn, gebeurt niets van dit alles. Er treedt slechts verlamming op en verlies van gevoel en beweging in dat lichaamsdeel of orgaan, waaraan de spier gehecht was.¹⁰⁴

Behandeling. Steekwond, snijwond en kneuzing van spieren hebben een verschillende behandeling nodig.

Voor een steekwond of een wond die ontstaat direct op het moment van de verwonding, past een geneesmiddel gemaakt van warme olie van kamille, of van dille of van wijnruit, sint-janskruid, regenwormen, terpentijn enz., hetzij ingedruppeld, hetzij op een wollen lap gestreken, op de wond gelegd. Tevens wordt terpentijn op de wond aangebracht, vermengd met eierdooiers en saffraan. Eveneens wordt aangebracht olie, waarin terpentijn opgelost is, of waarin opopanax¹⁰⁵ of sagapenum¹⁰⁶ of hars van wolfsmelk of natuurlijke zwavel opgelost zijn. Uit olie van lavas, vermengd met ganzvet of een ander vet en met was, wordt een nuttige zalf gemaakt, die men op de wond aanbrengt. Evenzo wordt zalf gemaakt uit poeder van regenwormen, vermengd met honing; tevens uit poeder van maden uit paardemest, vermengd met olie.

*Inflamatio
ex lesione
nervi.*

*Inciso nervi
per longum.*

*Nervi con-
tuso cum
vel sine ex-
ulceratione*

cetur. Cochlearum caro contusa, cum thure & myrrha, nervorum vulnera glutinat. Ad inflammationem, si superveniat, post fomentum imponatur farina fabacea, hordeacea, aut milii, ex oxymelite decocta. Vel farinæ seminis lini, terebintlunæ, mellis singulorum partes æquales, coquantur in vino albo ad emplastri consistentiam. Incisio per longum curatur etiam calce lota, multo oleo soluta, linimentis imposita: aut lota pōmpholige, largiore rosaceo liquata. Nervus totus per transversum dissectus, cum pars utraque intro retrahatur, non curatur difficulter sarcoticis. Sed & limacum carnes, cum farina volatili, & olei nonnihil, ac myrrhæ utiliter imponuntur.

Contusioni cum cutis exulceratione, cataplasma conve- nit ex erui farinā, aut fabarum, cum oxymelite. vel pulvis radice iridis cum oxymelite: vel cinis sarmentorum cum oleo; pinguedine gallinæ, & aceto mistus. Si contusioni non adsit exulceratio, pars sæpius fovetur oleo calente; imposito dein emplastro, ex radice cyclaminis, majoranā, sale & melle. Proderit etiam fomentum ex decocto menthastri.

C A P V T XXII.

De vulnere simplici, ab aculeo, spina aut clavo.

ACULEI, spinæ, aut altius vulnere hærentia frag-
menta, si non nisi profundiore sectione auferri pos-
sint, unde metus inflammationis, aut gravioris mali; oscu-
lum puncturæ si opus est, priusquam intrinsecus vulnus
coaluit, secando aperiatur; & molli turunda medicamento
imbuta servetur apertum: superimposito emplastro idoneo
puncturarum (ut vocant) *Steich-pflaster* Germanis, Belgis
Steek-pleyster. Porro ad elicienda puncturis infixa, quæ potis-
simum celebrantur, hæc sunt: Grana berberis trita, & im-
posita.

*Infixa ut
extrahantur.*

107 De eerste Nederlandse vermelding van de 'steekpleister' komt voor in de vertaling van Paracelsus' *Die Große Wundartney* van Pieter Volck Holst uit 1556 (Tweede Tractaat, Capittel VI: steekplaester): Paracelsus, *Die groote Chirurgie. Ghetranslateert wt den hoochduytschen eersten gedruckten exemplare van D. Paracelsus hantschrift, duer M. Pieter Volck Holst Chirurgus*. Antwerpen 1556. Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* verwijst s.v. 'pleister' (samenstellingen) naar Blancardus, *Lexicon novum medicum* (editie 1702), s.v. *apodeldoch*. Een 'steekpleister' werd aangewend bij een steekwond, maar ook bij andere verwondingen. Van Naaldwijk zal het woord misschien aan de Paracelsusvertaling ontleend hebben.

Breng verder olie of vet, gekookt en daarna vermengd met honing en een beetje wijn, op de wond aan.

Fijngestampt slakkevlees, vermengd met wierook en mirre, kleeft spierwonden aaneen. Breng tegen ontsteking – als die erbij komt – na toepassing van een verzachtend middel, meel van bonen op de wond aan of meel van gerst of van gierst, gekookt in een mengsel van azijn en honing. Een ander middel: kook meel van lijnzaad, terpentijn, honing, gelijke delen van ieder, in witte wijn tot de dichtheid van een pleister.

Een snijwond in de lengte wordt behandeld met gebluste kalk, opgelost in veel olie en met omslagen op de wond aangebracht. Eveneens wordt zij behandeld met zuivere zinkoxyde, opgelost in een rijke hoeveelheid rozenolie. Een spier die geheel dwars doorgesneden is, terwijl beide delen zich naar binnen terugtrekken, wordt gemakkelijk behandeld met weefselvormende middelen. Het is ook nuttig slakkevlees vermengd met stuifmeel, een weinig olie, een weinig mirre, op de wond aan te brengen.

Voor een kneuzing gepaard met verzwering van de huid, past een pleister gemaakt van meel van linzen of bonen, vermengd met een mengsel van azijn en honing. Een ander middel: poeder van de wortels van de iris, vermengd met een mengsel van azijn en honing. Een ander middel: as van wijnstokranken, vermengd met olie, hoendervet en azijn. Als de kneuzing niet gepaard gaat met verzwering, het dan het gekneusde lichaamsdeel vrij dikwijls met warme olie en doe er vervolgens een pleister op, gemaakt uit de wortels van varkensbrood en uit marjolein, zout en honing. Tevens zal een omslag met een afkooksel van herts-munt helpen.

XXII. — OVER EENVOUDIGE WONDEN, VEROORZAAKT DOOR PLANTESTEKELS, DORENS OF SPIJKERS

Als plantestekels, dorens of nogal diep in de wond vaszittende stukjes hiervan – een bron van vrees voor ontsteking of erger kwaad – alleen door nogal diep snijden weggenomen kunnen worden, open dan de mond van de steekwond, indien nodig, door snijden, voordat de wond van binnen samengroeit. Houd de mond door een zacht balletje, bevochtigd met een medicament, open en leg er een pleister overheen, geschikt voor steekwonden, in het Duits 'Steich-pflaster', in het Nederlands 'steek-pleyster' genaamd.¹¹⁷

posita: Carolimacum, cum butyro cocta contusa; aut cocta in vino cum farina subacta. Contusum chelidonium cum melle. Semen erucæ, & abrotanum, cum axungia. Cinishirundinis. usta, cum aceto. Polypodium tritum, cum porci axungia. Cinis fumiterræ, cum melle. Spodium serpentis, cum leporina pinguedine. Cinis lumbricorum, cum melle coctus. Laudantur quoque magalis, sordes balnei, fæx alvearis apum; bryonia; stercus anseris, aristolochia, folia papaveris agreftis, &c. conjunctim aut divisim applicata. Et hæc quidem si non juverint, apto instrumento extrahantur: & bene ablutum vulnus curetur deinceps, ut alia solent. Vel ♀ mellis unciam, fuliginis tres uncias, telæ araneæ semunciam, urticæ contuse unciam, salis parum, omnia bene mista emplastri vice calidè imponantur, per triduum. Applicari quoque possunt ^{Tum. r. à} contusa verbasci folia, aut radice sylvestris radix, postquam ^{punctura} ablutum est vulnus calido aceto. Si locus tumet. ♀ absinthii pacticariæ, brancæ, singulorum manip. axungia veteris uncias tres, farina tritici manipulū semi, mellis uncias, omnia herbis incisiss, & contusis miscantur, in emplastri formâ.

CAPVT XXIII.

De vulnere seu morsu venenato.

VVLNERA seu morsus venenatos, comitari solent insignis dolor, prava sanies, circumstans inflammatio, malus odor, & color teter. *Curatio.* Ante vulneris ipsius curationem, veneni vires per interna & externa remedia, infringi necesse est. Intro valet assumpta theriaca, mithridatium, aut fânica contusa, cum lacte porta. Vel decoctum vincetoxici, tormentillæ, angelicæ sylvestris radicum prius maceratarum in aceto. Stercoris gallinæ, aut galli decoctum, etiam magni fit. Hinc

G 3

mel

108 'Badvuil', een anachronisme. Dit middel kwam alleen in de Romeinse keizertijd voor. Het is een aanduiding voor de substantie die de bezoekers van de Romeinse thermen afschrapt van de huid na zich ingewreven te hebben met olie. (Cf. Dioscorides I. c. 34).

109 'Triakel', zie noot 67.

110 *Mithridatium*, middel tegen vergiftingsingen, waarvan de uitvinding toegeschreven werd aan Mithridates. Het bestond uit een groot aantal ingrediënten. Cf. Plinius 29. 24 en Lemery, *Pharmacopée universelle* (1717) 425-426.

Verder zijn de middelen die het meest geroemd worden om de materie die in steekwonden vastzit, naar buiten te halen, de volgende: zaden van de zuurbes, fijngewreven en op de wond aangebracht; slakkevlees, gekookt en fijngestampd en vermengd met boter, of gekookt in wijn en vermengd met meel; fijngestampde stinkende gouwe, vermengd met honing; een mengsel van zaad van wilde kool, citroenkruid en vet; as van verbrande zwaluwen, vermengd met azijn; fijngewreven eikvaren, vermengd met varkensvet; as van duivekervel, vermengd met honing; slangehuid, vermengd met hazet; as van regenwormen, gekookt en vermengd met honing. Eveneens worden aanbevolen guichelheil, badvuil,¹⁵ uitwerpselen van bijen, heggerank, ganzemest, pijpbloem, bladeren van de wilde papaver enz., gezamenlijk of afzonderlijk aangewend.

Als deze middelen niet helpen, moet men de stekels of dorens uit de wond halen met een geschikt instrument. Reinig de wond goed en behandel haar vervolgens zoals andere wonden gewoonlijk behandeld worden. Neem verder een ons honing, drie ons roet,¹² ½ ons spinnewebben, een ons fijngestampte brandnetels, een beetje zout. Meng dit alles goed en breng het als een pleister drie dagen lang warm aan. Men kan ook fijngestampte bladeren van koningskaars aanbrengen of wortels van smeerwortel, nadat de wond met warme azijn gebet is.

Als de plaats van de wond opzwelt, neem dan alsem, glaskruid, bereklauw, een handvol van ieder; drie ons oud vet, ½ handvol tarwemeel, een paar ons honing. Snijd de kruiden fijn en stamp ze fijn. Meng alles en vorm het tot een pleister.

XXIII. ~ OVER VERGIFTIGDE WONDEN OF GIFTIGE BETEN

Vergiftigde wonden of giftige beten gaan gewoonlijk gepaard met buitengewone pijn, kwalijke vochtscheiding, ontsteking van het omringende gebied, een lelijke geur en een afschuwelijke kleur.

Behandeling. Alvorens de wond zelf te behandelen, is het noodzakelijk de kracht van het vergif door uitwendige en inwendige middelen te breken. Inwendig helpt het nemen van triakel,¹⁶ mithridatium¹⁷ of fijngestampd heelkruid, vermengd met melk gedronken. Verder helpt een afkooksel van engbloem, van tormentil, van de wortels van engelwortel, eerst geweekt in azijn. Een afkooksel van hoendermest of hanemest wordt ook hoog aangeslagen.

mel & sal adusta, contrita, plagæ superligentur. Sanicula exterius applicata, quoque efficacissima est: sive sola, sive succus eius cum resina abjetina & oleo hyperici, sed inter initia, cum oleo rosaceo, vino albo dulci dilutus, ut per siphonem, si opus est, longissime possit infundi. Applicari etiam possunt succi pedis columbini, hyperici, lini sylvestris, serpentariæ, ~~simul~~ anisi. Aut theriaca, cum vino austero. Vel hoc Emplastr. ꝛ stercoris gallinæ unciam, pulveris dictamni drachmas duas, salis drachmam, axungie leporis, olei amygdalarum amararum & ceræ quantum satis ut fiat, emplastrum. Commodè vulnus quoque aqua vitæ abluitur: & si non sit in parte nervosa, aut venosa, idoneo stylo candenti, quod venenatum est amburitur, aut excinditur. Vulnus, cum rubra & viva apparet caro, ut cætera vulnera simplicia, agglutinatur.

fœminis

C A P V T XXIV.

De cervicibus, dorso, lumborum, vicinarumque partium, excoriatione, tumoribus & ulceribus, ab helcii, tomicum, ephippiorum, aliorumve onerum attritu ferme contractis.

Excoriatio.

CV R A T V R excoriatio, mastiche, vel thure, vel picæ, solâ pulverisatâ, aut oleo rosaceo subactâ, vel axungis & cerâ, pro unguento, vel pulvere combusti corii, solæarum aut chartæ, cum sævo, vel pulvere foliorum tabaci, potentillæ, aut radicum filicis. Mirum, quod de aquatico pipere affirmant: viridem eam, aquâ frigidâ immersam, quotidie applicatam, non excoriationi modò mederi & tumoribus ab attritu, sed & viridem aquâ frigidâ madidam, excoriationi & tumoribus diligenter affricatam, hinc marcidò in loco sub lapide depositam, non ante putrefieri, quam excoriatio aut tumor confanescat. Tumoribus, iisdem in locis, iisdemque de causis, mox post detonsos pilos,

Tumores.

Rooster vervolgens honing en zout, wrijf het fijn en breng het op de wond aan. Heelkruid, uitwendig toegepast, is ook zeer doeltreffend, of in natuurlijke vorm gebruikt of alleen het sap ervan en dat vermengd met dennehars en olie van sint-janskruid. In het begin van de behandeling echter wordt het sap van heelkruid, nadat het met rozenolie vermengd is, opgelost in zachte witte wijn, opdat het met een spuit, indien nodig, zeer lang op de wond aangebracht kan worden. Eveneens kan men sap aanwenden van fijnblad-ooievaarsbek, sint-janskruid, wild vlas, virginische slangewortel, evenals vocht van anijs. Evenzo kan men triakel aanwenden, vermengd met scherpe wijn. Verder de volgende pleister: neem een ons hoendermest, twee drachmen poeder van essekruid, een drachme zout, een hoeveelheid hazever, olie van bittere amandelen, was, voldoende om een pleister te maken. Het is ook goed de wond met aquavit te reinigen en, als de wond zich niet in een lichaamsdeel, rijk aan spieren of aderen bevindt, het giftige deel met een geschikte gloeiende lancet weg te branden of weg te snijden. Wanneer rood, fris weefsel verschijnt, wordt de wond, zoals de overige eenvoudige wonden, via de kleefmethode gesloten.

XXIV. — OVER HUIDBESCHADIGINGEN, GEZWELLEN EN ZWEREN AAN NEK, RUG, LENDENEN EN OMGEVING, DOORGAANS VEROORZAAKT DOOR HET SCHUREN VAN TREKTOUWEN, TOUWEN, ZADELS OF ANDERE LASTEN

Huidbeschadigingen worden behandeld met mastiekhars of wicrrok of reer, afzonderlijk gebruikt in poedervorm, of vermengd met rozenolie, of met vet en met was, als een zalf. Eveneens worden huidbeschadigingen behandeld met poeder van verbrand leer van sandalen of poeder van verbrand papier, vermengd met hard vet. Verder wordt het behandeld met poeder van bladeren van de tabakspiant, van vijfvingerkruid, of van wortels van de varen. Het is wonderbaarlijk, wat men over waterpeper beweert. Wanneer het namelijk vers en na dompeling in koud water dagelijks op de huid wordt aangebracht, geneest het huidbeschadigingen en gezwellen die veroorzaakt zijn door schuren. Wanneer het echter vers en bevochtigd met koud water zorgvuldig ingewreven wordt, geneest het bovendien alle huidbeschadigingen en gezwellen. Wanneer men het op een verdorde plaats onder een steen legt, verrot het niet voordat de huidbeschadiging of het gezwel geneest.

pilos, illinenda argillâ aceto subacta, aut emplastrum ex farinâ tritici, cum ovi albumine, in linteo applicandum: quod non vi, sed irroratum placide postea avelli debet. Prodest & allium contritum, cum saevo suille, calide impositum. vel fimus equinus calidus & recens. vel stercoreis vervecis libram semis, farinæ secalis duas uncias, cum axungia veteris libra, parum coquantur & calidè applicentur. vel folia brassicæ rubræ, cum axungia veteri contusa, vel denique ex absinthio, parietaria, branca ursina benè contusis, cum axungia mixtis, decoctisque. fiat emplastrum calidè imponendum. Qui ad maturationem perveniunt tumores, commode inciduntur parte inferiore, quo pus facilius effluit: vomica vino abluatur, aut vini aceto: & curetur deinde, ut vulnera in ulcera degenerantia solent. De quibus *Abcessus.* vide cap. 20. vel calcem vivam, cum melle in massam subige, ubi igne bene canduit, in pulverem redige, qui bis quotidie ad perfectam usque curationem inspergendus est. Sunt qui vomicam implent lino carpto & aceto vini madido, usque dum succrescat caro. tunc melle illinunt & pulverem inspergunt radicis cavæ. Ad quaslibet laborantium equorum vomicas, immodicis praconiis sequens venditur remedium. Ollam fictilem novam: hanc prima positura ex panno; altera ex sale, tertia ex caudis seu radiculis porri capitati, quarta ex fabis, postrema iterum ex panno lanco, nigro insternito & repleto. Olla sic repleta, & operculo argilla salita collutata, ne quid expiret, fornaci ardenti immittatur usque dum omnia sufficienter combusta sint. Quæ pulverisata tandem, & per cribrum dimissa, servantur ad usum. Ablatis igitur vino vomicis, aut vini aceto, de hoc pulvere inspergatur. Alii denique macram carnem bovillam fumo induratum carbonibus torrent, in pulverem redactam aspergunt.

Equi

111 'Look met een hoofdje', *porrum capitatum*: een verdikking aan de basis van de plant. (Cf. Plinius 19. 108-109).

Gezwellen, voorkomend op dezelfde plaatsen als huidbeschadigingen en ontstaan door dezelfde oorzaken, moeten na het afscheren van de haren snel bestreken worden met leem, vermengd met azijn. Men moet verder een pleister aanbrengen, gevormd uit een mengsel van tarwemeel en eiwit, op een linnen doek gestreken. Deze pleister moet men niet met geweld losrukken, maar eerst bevochtigen en vervolgens zachtjes weghalen. Eveneens helpt fijngewreven knoflook vermengd met varkensvet en warm aangebracht, of warme verse paardemest. Een ander middel: neem $\frac{1}{2}$ pond hamelmest, twee ons roggemeel. Meng het met een pond oud vet, kook het een weinig en breng het warm aan. Een ander middel: breng bladeren van rode kool aan, fijngestampt en vermengd met oud vet. Maak tenslotte een pleister uit alsem, glaskruid, bereklauw, goed fijngestampt, met vet vermengd en gekookt. Breng deze pleister warm aan.

Het is goed gezwellen die rijp worden, open te snijden in het onderste gedeelte, opdat de etter gemakkelijker wegvloeit. Bet het abces met wijn of met wijnazijn en behandel het vervolgens zoals wonden die in zweren ont-aarden, gewoonlijk behandeld worden. Zie hiervoor Hoofdstuk XX. Meng verder ongebluste kalk en honing tot een massa. Wanneer het door vuur goed heet geworden is, maak het dan tot poeder. Strooi dit poeder dagelijks tweemaal op het abces, tot de genezing volkomen is. Er zijn mensen die het abces vullen met linnen pluksel bevochtigd met wijnazijn, tot zich nieuw weefsel vormt. Dan bestrijken zij het met honing en strooien er poeder van holwortel op.

Tegen alle mogelijke abscessen van zieke paarden wordt met buitensporige loftuitingen het volgende middel aanbevolen: Neem een nieuwe pot van aardewerk. Bedek hem met een lap als eerste laag, met zout als tweede laag, met staarten of worteltjes van look, voorzien van een hoofdje,¹¹¹ als derde laag, met bonen als vierde laag, met een zwarte wollen lap als laatste laag en vul hem zo. Wanneer de pot zo gevuld is en de deksel bestreken is met gezouten pottenbakkersklei, opdat geen damp ontsnapt, plaats hem dan in een hete oven tot alles voldoende verbrand is.¹¹² Maak tenslotte dit alles tot poeder, zeef het en bewaar het voor gebruik. Nadat de abscessen met wijn of wijnazijn gebet zijn, moet men iets van dit poeder erop strooien.

¹¹¹ C109. Neem een nieuwe pot ... verbrand is: Rustus, *Hippiatrica* c. 88.

Equi sic affecti, nec opera recipere, nec defatigari debent: illo autem tempore, quo abscessum aperire opus est, ephippiis cum sessoro impositis, discursent modicè & aliquandiu; quo cutis incidenda sensim extenuetur.

CAPVT XXV

De Ventris vulneribus à calcaribus inflētis.

Cautio.

SI à calcarium puncturâ læsis venis aut nervis, ab humorum influxu locus intumescat, aliam quidem curationem non exigit, quam ex superiore capite 21. aut 22. peti potest, Levandis tamen laboris causa, & hic quaedam remedia proponemus. *Curatio.* ꝑ brancam ursinam, absinthium, rubiam minorem, rutam, pedem columbinum singulorum quantumvis; cocta omnia contusaque calide imponantur. Locus potest quoque muria abluj, ut imponatur postea emplastrum ex urtica contusa, sapone, & argilla invicem subactis. Aut ex porro & absinthio, cum oleo communi. Ingravescens malum, cyclaminis abluc succo, & ipsam herbam contritam impone. Si opus est, etiam, aperto foramine, saniem deriva & exhauri.

CAPVT XXVI.

De Crurum, pedumque vulneribus.

SI crura aut pedes, quacunq; ex causa vulnerentur. ꝑ mellis semunciam fuliginis sciscunciam, telæ araneorum drachmas duas, urticæ semunciam, salis parum: omnia bene mista in emplastri formam; calidè imponantur, per triduum, aut amplius. Vel ꝑ piper aquaticum, porrum, caules rubras singulorum quantum vis, cum veteri axungia, misce & impone. Aut mistum stercus ovillum, cum urina, ad mellis consistentiam: Vel ꝑ summitates parietariæ, brancæ ursinæ contusas, cum veteri axungia, decoctas, additoq;

Anderen tenslotte roosteren op houtskool mager rundvlees, gehard door rook, maken het tot poeder en strooien het op het abces. Paarden die aan abscessen lijden, mogen geen lasten te dragen krijgen en niet afgemat worden. Geef ze echter tegen de tijd dat het noodzakelijk wordt het abces te openen een zadel en een berijder op hun rug en laat ze een tijdlang in een matig tempo ronddraven, opdat de te openen huid geleidelijk dunner wordt.

XXV. ~ OVER BUIKWONDEN VEROORZAAKT DOOR DE SPOREN

Als na beschadiging van aderen of spieren door een steekwond, veroorzaakt door de sporen, de betreffende plaats opzwelt door een toevloed van vocht, vereist dat geen andere behandeling dan uit de voorgaande hoofdstukken XXI of XXII gehaald kan worden. Wij zullen echter, om moeite te besparen, ook hier aan enkele middelen aandacht besteden.

Behandeling. Neem bereklauw, alsem, meekrap, wijnruit, fijnblad-ooievaarsbek, een willekeurige hoeveelheid van ieder. Kook alles, stamp het fijn en breng het warm op de zwelling aan. Men kan de plaats ook betten met pekkel, om vervolgens een pleister aan te brengen gemaakt van fijngestampte brandnetels, zeep en leem, met elkaar vermengd. Een ander middel: een pleister gemaakt van look en alsem, vermengd met olijfolie. Bet een verergerende zwelling met sap van varkensbrood en breng het kruid zelf in fijngewreven toestand aan. Laat, na het maken van een opening, zo nodig de etter afvloeien en tap het af.

XXVI. ~ OVER WONDEN AAN BENEN EN VOETEN

Als benen of voeten van een paard door een of andere oorzaak verwond worden, neem dan $\frac{1}{2}$ ons honing, $1\frac{1}{2}$ ons roet, twee drachmen spinnewebben, $\frac{1}{2}$ ons brandnetels, een beetje zout. Meng alles goed, vorm het tot een pleister en breng het warm op de wond aan, gedurende drie dagen of langer. Een ander middel: neem waterpeper, look, rode kool, een willekeurige hoeveelheid van ieder. Meng het met oud vet en breng het aan. Een ander middel: schapemest vermengd met urine tot het de dikte van honing heeft. Een ander middel: neem toppen van glaskruid en van bereklauw. Stamp ze fijn, meng ze met oud vet, kook ze, voeg een beetje honing en tarwemeel toe.

ditoque aliquid mellis & farinæ tritici, continua agitatione permisce in emplastri formam. Vel ꝥ succi absynthii, pinguedinis porci, ceræ singulorum partes æquales, vini & olei parum, decoquantur, addendo interim aliquid farinæ tritici, continuâ cum agitatione, ne adurantur. Vel ꝥ succi absynthii, mellis, butyri singulorum partes æquales, arte coquantur & misceantur cum farinâ tritici, ut supra.

Cum in plethoricis crura posteriora (ut fit subinde) in- ^{Circa tum-}
tumentur ab humorum influxu; vena femoris secabitur: ^{mers ab in-}
& tumidus locus inungetur bis quotidie, unguento ex cre- ^{flua.}
tâ, sale & aceto permistis. Aut impone folia & radices sambuci, radices hlicis incisas contusas, & eum porri pinguedine subactas. Si indurescat tumor, candenti ferro exuratur.

Si equo necessum est per aquam incedere, cui pedes aut ^{Cautio.}
vulnere, aut ulcere sunt ægri: muniatur affectus locus lin-
teo, sequenti medicamento calide imbuto, ꝥ olei commu-
nis semunciam, terebinthinæ sesquiunciam, ceræ quæ fatis,
rite cœcant in unguentum. Postquam ex aquâ redierint, ex
lana contortum cingulum loco circumda, & contege.

CAPVT XXVII.

De Fistulâ.

VVLNERA, aut ulcera male curata, in fistulas seu lon-
gos, angustos, callosos difficulter curabiles sinus, sæ-
pe degenerant. Gignuntur calli potissimum in orificio fi-
stulæ externo: & cum inveteratæ sunt fistulæ, in carne
etiam subjectâ, ac per totum fistulæ ductum. Immisso tunc
stilo, nullus aut exiguus sentitur dolor, percipitur durities,
nec sanguis exit. *Curatio.* Callus ante omnia eximatur, ^{Callus ut}
aut ferro (si possibile est) aut unguento Ægyptiaco, aut ^{eximatur.}
calcantho usto, præcipitato, pulvere cantharidum, nigro
H fapone,

112 'Overvol met bloed', in het Latijn: *in plethoricis*. *Plethoricus* is een transcriptie van πλεθωρικός. Vgl. caput III en noot 63 en 64: *plethora* en *cacoehymia*.

113 Waarschijnlijk worden hier de bekende stalbenen bedoeld. Het komt vaak voor bij paarden die te weinig beweging krijgen.

114 'Zwartsel van schoenmakers', in de Latijnse tekst staat *aramentum sutorium*. Het is een oplossing van kopersulfaat, gebruikt om leer te verven en tevens aangewend als medicament. (Cf. Plinius 34, 123-127).

Meng dit alles onder voortdurend roeren tot het de vorm van een pleister heeft. Een ander middel: neem sap van alsen, varkensvet, was, gelijke delen van ieder; een weinig wijn en olijfolie. Kook het onder geregeld toevoeging van een beetje tarwemeel, onder voortdurend roeren, opdat het niet aanbrandt. Een ander middel: neem sap van alsen, honing, boter, gelijke delen van ieder. Kook het volgens de regels der kunst en meng het met tarwemeel, zoals hierboven beschreven.

Wanneer bij paarden, overvol met bloed,¹¹² de achterbenen opzwellen, zoals van tijd tot tijd gebeurt door een toevloed van vocht, open dan de dijader en bestrijk de gezwollen plaats dagelijks tweemaal met een zalf, gemaakt van een mengsel van krijt, zout en azijn.¹¹³ Een andere mogelijkheid: breng bladeren en wortels van de vlier aan, varenwortels, fijngesneden, fijngestampt en vermengd met vet van look. Als het gezwel hard wordt, brand het dan weg met een gloeiend ijzer.

Indien het voor een paard, wiens benen door een wond of een zweer zijn aangedaan, noodzakelijk is door water te gaan, bescherm de aangetaste plaats dan door een linnen doek, warm bevochtigd met het volgende medicament: neem ½ ons olijfolie, 1 ½ ons terpentijn, de nodige hoeveelheid was. Meng dit op de vereiste wijze tot een zalf. Nadat de paarden uit het water teruggekeerd zijn, moer men de aangedane plaats met een band gevlochten uit wol omgeven en hem bedekken.

XXVII ~ OVER FISTELS

Slecht behandelde wonden of zweren ontaarden dikwijls in fistels: lange, smalle, eeltige, moeilijk te genezen kanalen. De eeltplekken ontstaan voornamelijk aan de uitwendige fistelmond en, wanneer de fistels verouderd zijn, ook in het aangrenzende weefsel en langs het hele fistelkanaal. Wanneer men dan een sonde in de fistel inbrengt, wordt geen of weinig pijn gevoeld, wordt hardheid waargenomen en komt geen bloed tevoorschijn.

Behandeling. Neem allereerst de eeltplekken weg met een ijzer, als het mogelijk is, of met Egyptische zalf, of met gebrand zwartsel van schoenmakers,¹¹⁴ kwikprecipitaat, poeder van Spaanse vliegen, zwarte zeep of wortels van zwart nieskruid, die drie dagen in de fistel gestopt worden.

fapone, aut radice hellebori nigri, per triduum in fistulam dimissa.

*Fistula ut
amplietur.*

Quoniam vero per ductuum angustiam medicamenta difficulter immittuntur: ideo & fistula dilatantur, & liquida medicamenta iufunduntur. Ampliantur impositis radicibus gentianæ, bryoniæ, aristolochiæ, serpentariæ; & imprimis spongia validè contorta, aut sambuci medulla, aut forgi, quæ contorta, immissa, & affluente postmodum humore turgescentia, sinus dilatant. Ea parte, qua immittuntur sint tenuia, altera paulo pleniora, appendice filo; quo si opus est, reducantur. Relinquantur plus minus horis duodecim. Sic orificio & fistulæ sinu dilatato, modo descripta callum eximentia immittantur: seu solida per se: seu liquida infundendo: aut medicamenta dilatantia, iis imbuendo.

*Fistula in-
veterata.*

Prius tamen abluatur usque à fistulæ fundo, tota eius colluvies lixivio, aqua calcis, aqua vitæ, aut Ægyptiaco unguento lixivio diluta. Post immittantur, quæ callos elidunt: ut (præter enumerata) circumfusa spondilii radix, elaterium terebinthinâ exceptum in tentam coactum, Jaserpitii radicis succus, amurca cocta. Sed in antiquis & admodum callosis, unguenti Ægyptiaci semunciâ, sublimati semidrachmam, lixivii uncias quatuor, aquæ rosacæ uncias duas, arsenici scrupulum, aquæ plantaginis uncias quatuor, bulliant ad consumptionem tertiæ partis: injiciatur, & fistulæ os deinceps claudatur stûpa, ne medicamentum effluat.

*Fistula def-
ensus infra
ad cutem.*

Si terminetur fistula inferiore loco propè cutem; nec obstat vena, arteria, nervus, aut tendo, eo ipso aperiarur, quo humores commodè effluant.

*Fistula &
carni imple-
atur, &*

Hiscè remotis impedimentis, de generatione carnis de-
mum cogitandum est. Abluta ergo fistula, decocto plan-
taginis,

115 Kwiksublimaat, in het Latijn *sublimatum*. Dit is een naam voor *mercurius sublimatus corrosivus*. (Cf. Zedler, *Universalexicon* (1732-1754).

Verwijd de fistels, aangezien door de nauwheid der kanalen medicamenten moeilijk ingebracht worden, en breng vloeibare medicamenten in. Fistels worden verwijd door het inbrengen van wortels van gentiaan, heggerank, pijpbloem, virginische slangewortel en vooral door een sterk samengeperste spons of door merg van vlier of gierst, dat in samengeperste toestand ingebracht en later opzwellend door het toevloeden van vocht, de kanalen verwijdt. Laat het smal zijn aan de zijde, waarmee het wordt ingebracht in het fistelkanaal, aan de andere zijde iets breder, terwijl er een draad aan bevestigd wordt, opdat het daarmee indien nodig, naar buiten ghaald kan worden. Het wordt ongeveer twaalf uur ter plaarse gelaten.

Nadat de mond en het kanaal van de fistel op deze wijze verwijd zijn, moet men de pas beschreven middelen die eelt wegnemen, inbrengen, of in vaste vorm en afzonderlijk, of in vloeibare vorm, of vermengd met verwijdende medicamenten. Men moet echter eerst het vuil van de fistel, te beginnen bij het diepste punt, helemaal verwijderen met loog, kalkwater, aquavit of Egyptische zalf, verdund met loog. Breng daarna middelen die eelt verwijderen in zoals, afgezien van de reeds opgesomde middelen, rondom geschrapte wortels van bereklauw; spring-komkommer, in terpentijn gedompeld, vervolgens eruit ghaald en tot een sonde samengeperst; sap van de wortels van laserkruid; gekookt olijfvocht. Neem bij oude en zeer eeltige fistels $\frac{1}{2}$ ons Egyptische zalf, $\frac{1}{2}$ drachme kwiksublimaat,¹¹⁵ vier ons loog, twee ons rozenwater, een beetje operment, vier ons water van weegbree. Kook het tot $\frac{1}{3}$ deel verdampt is en breng het in de fistel. Sluit de fistelmond vervolgens met hennep, opdat het medicament er niet uitvloeit.

Als een fistel eindigt dichtbij de huid, op een iets lagere plaats, en als geen ader, slagader, spier of pees in de weg zit, open hem dan juist op die plaats, opdat het vocht gemakkelijk wegvloeit.

Nadat de eelt-obstakels verwijderd zijn, kan men pas denken aan weefselvorming. Reinig de fistel met een afkooksel van weegbree of met aluinwater of scherpe zwarte wijn.

raginis, aut aqua aluminosa, vino nigro austero, infunde ^{agglutinans} succum pimpinellæ, vel virgæ aureæ, vel centaurei minoris: aut per tentam unguentum Ifidis, aut de turia inde. Glutinabitur postea, si ablatis turundis, labiisque ad mutuum contactum adductis, ligatura è duobus initiis circumdetur.

Hæc ritè facta, sola sæpe suffecerit. Alioquin valet plurimum emplastrum ex una lithargyrii parte, duabus aceti acerrimi, cum oleo vetustissimo. Gentiana, aut aristolochiæ rotundæ radix, contritæ, in vino potæ, velut & pulvis ranarum, proprietate fistularum curationem promovere feruntur.

Sunt qui fistulas hoc modo compendiosè & feliciter curare se jactant. Gallum, (si fieri potest) cautè excindunt, sinum acerrimo aceto abluunt, pulverem aluminis usti inspergunt, denique unguentum applicant cum stupa, ex melle, ovi albumine & tritici farinâ mistum. Aut raphani sylvestris contusam radicem, cum sale & porci pinguedine subactam, imponunt: Aut radices taphi barbati, cum fumaria; & flammula Iovis contusas, cum porci pinguedine subactas. Præter cætera omnia extollitur sequens. Serpentem vivam abjectis capite, cauda & interaneis, in partes minutas dissectam coque in oleo communi, usque dum ab ossibus decidat raro; quam una cum oleo illo, in unguenti formam misce, & fistulis inunge.

CAP. V. T. XXVIII.

De luxatione & Cur. vitate. pedum.

RESTITVTO; ferulisque ex arte fulcito (si opus est) articulo. ^{v.} fursures tritici, pinguedinem porci aut vervecis, acetum acerrimū, decoquantur nec adurantur, & cum

H 2 linteo

116 De 'bolletjes linnen pluksel' dienden waarschijnlijk om de fistel tijdelijk open te houden. Cf. hoofdstuk XXII, regel 4-8. Voor het woord *turunda*. Zedler. *Urn. ensallexicon* 11:32-1754.

117 In de Latijnse tekst staat *ligatura e duobus initiis*. Waarschijnlijk de twee linnen doeken met lijn bestreken, vermeld in hoofdstuk XX.

Breng in de fistel sap van kleine bevernel of van guldenroede of van duizendguldenkruid. Breng vervolgens iriszalf in de fistel door middel van een sonde, of zalf gevormd met zinkoxyde. De fistel zal zich vervolgens via de kleefmethode sluiten, als na het verwijderen van de bolletjes linnen pluksel¹⁶ en het bij elkaar brengen van de wondranden, een verband bestaande uit twee stukken aangebracht wordt.¹⁷

Deze behandeling, naar behoren uitgevoerd, zal dikwijls alleen al voldoende zijn. Anders helpt zeer goed een pleister, gevormd uit een deel loodglit, twee delen zeer scherpe azijn, vermengd met zeer oude olie. Men beweert dat gentiaan of de wortels van de ronde pijpbloem, fijngewreven en in wijn gedronken, en verder poeder van kikkers de genezing van fistels door hun speciale eigenschappen bevorderen.

Er zijn mensen die zich erop beroemen fistels op de volgende wijze snel en succesvol te genezen: het eelt snijden zij voorzichtig weg, indien het mogelijk is. Het fistelkanaal reinigen zij met zeer scherpe azijn en strooien er poeder van gebrande aluin in. Tenslotte brengen zij zalf aan, gemengd uit honing, eiwit en tarwemeel, en op hennep gesmeerd. Tevens brengt men in het fistelkanaal fijngestampte wortels van knopherik, vermengd met zout en varkensvet. Eveneens brengt men in de fistel wortels van koningskaars, in combinatie met duivekervel en bedelaarskruid, fijngestampt en vermengd met varkensvet.

Het volgende middel wordt meer dan alle overige geprezen: snij een levende slang, na wegnemen van kop, staart en ingewanden, in zeer kleine stukken en kook dit in olijfolie tot het vlees van de botten loslaat. Meng dit vlees met olijfolie en vorm het tot een zalf. Strijk deze zalf in de fistels.

XXVIII. — OVER VERSTUIKING VAN BENEN EN KROMBENIGHEID

Neem, nadat het gewricht weer op zijn plaats gebracht is en zo nodig met spalken volgens de regels der kunst gesteund is, tarwezemelen, varkensvet of hamelvet en zeer scherpe azijn.

linteo calide loco derafo, circumligâ, bis quotidie renovando. Alii pannum inculcant in oleo cerâ mixto & ceræ semunciam, applicant, vel capiunt dialthææ uncias duas, olei unciam miscent & inungunt. Aut radices althææ cum porci axungia contusas imponunt. Aut bryoniam queq; in vino decoctam. Superveniente insigni dolore, ac tumore, convenit emplastrum ex farfuris tritici manipulo, olei communis fescunciâ, pinguedinis porci unciis tribus, ceræ parum: Si luxatis pedibus non potest insistere, restibus aut heliciis convenientibus. ante & post & post ventri subductis, ita è tignis superioribus firmetur, ut semipendulo quasi corpore, pedi affecto, aut cruri vim non inferat. Dimittatur tamen aliquando, ut procumbendo, quiescat. Cum sanescit, solvatur: habenâ ducatur; quo pede ægro incedere pedetentim consuefcatur.

Dolor & tumore superiorum.

Scapulae aut coxendicis luxatio.

Sed & scapulæ, aut coxendicis os, quandoque luxatur inopinato calu, aut gestatione prægravium sarcinarum, inæqualibus, elivosis & cæteroquin difficillimis viis. Quæ quidem luxatio, cum curatur optimè, crus alterum tamen ut plurimum manet protensus. Præter illa, quæ posuimus, sequentia quoque in usu sunt. ceræ albæ, castorei, dialthææ, singulorum partes æquales, mixtis inunge bis quotidie fortiter & calidè. colophonix, mastichis, thuris, sanguinis draconis singulorum partes æquales, picis faculentæ, quantum est pondus omnium, pulverisatis pulverisandis, misceantur omnia & calidè applicentur.

Crura incurta.

Curvantur luxata membra, sed artificiali restitutione, & modo jam dicto, formæ restituantur. Sed equi quidam pravâ assuetudine curvi pedes, aut valgi, cruribus ferme posterioribus ad interiora incurvantur: ut se invicem præcedant cursu, ac vehementius sæpe contendant. Hic in femori ad inguina, illæ in digitoribus valis, crurâ utraque ex-

oppo-

118 Deze hijsinstallatie is afgebeeld in een *Hippiatrika*-handschrift uit de vijftiende eeuw dat zich bevindt in de Universiteitsbibliotheek te Leiden, de *Codex Vossianus Graecus Quarto* Nr. 50. Zie afbeelding op pagina 24.

Kook het en laat het niet aanbranden. Strijk het op een linnen doek en leg die warm op de verstuikte plaats na afscheren van de haren. Doe dit dagelijks tweemaal opnieuw. Anderen drukken een lap neer in olie, gemengd met was, en brengen hem aan op de verstuikte plaats, evenals $\frac{1}{2}$ ons was. Tevens neemt men twee ons heemst, mengt het met een ons olie en wrijft het in. Eveneens brengt men op de verstuikte plaats heemstwortels aan, fijn-gestampt en vermengd met varkensvet, of ook heggerank, gekookt in wijn. Wanneer buitengewone pijn en zwelling bij de verstuiking komt, is een pleister geschikt, gemaakt van een handvol tarwezemelen, $1\frac{1}{2}$ ons olijfolie, drie ons varkensvet en een beetje was.

Als een paard niet op zijn verstuikte benen kan staan, steun het dan door geschikte touwen of hijstouwen voor en achter van onder zijn buik omhoog te trekken en zo boven aan de balken vast te maken, dat het paard zijn verstuikte voet of been niet belast,¹¹⁰ omdat zijn lichaam als het ware half zweeft. Laat het echter van rijd tot rijd neer, opdat het kan gaan liggen en rusen. Maak het, wanneer het beter wordt, van het apparaat los en leid het aan de teugel, opdat het paard er langzamerhand aan went met zijn verstuikte voet te lopen.¹¹⁸

Ook de schouderbladen of het heupbeen raken soms ontwricht door een onverwachte val of door het dragen van zeer zware lasten op oneffen, hellende en in andere opzichten zeer moeilijke wegen. Hoewel deze ontwrichting zeer goed geneest, blijft toch een van beide benen meestal iets meer langgerekt. Behalve de middelen die wij naar voren gebracht hebben, zijn ook de volgende gebruikelijk: neem witte was, bevergeil, heemst, gelijke delen van ieder. Meng dit en wrijf het dagelijks tweemaal krachtig en warm in op de ontwrichte plaats. Neem vioolhars, mastiekhars, wierook, hars van de drakebloedboom, gelijke delen van ieder; een hoeveelheid ongezuiverde teer die evenveel weegt als al het andere tezamen. Maak tot poeder, wat tot poeder gemaakt kan worden. Meng alles en breng het warm aan op de ontwrichte plaats.

Ontwrichte ledematen worden krom. Door hen volgens de regels der kunst weer op hun plaats te brengen en door de reeds besproken methode roc te passen, wordt de juiste vorm echter hersteld. Sommige paarden echter, die door een slechte gewoonte kromme benen of x-benen gekregen hebben, buigen in de regel hun achterbenen naar binnen, zodat deze bij het draven elkaar schampen en dikwijls nogal hevig tegen elkaar stoten.

¹¹⁰ Als een paard ... niet belast: Rusius, *Hippiatria* c. 131, p. 112.

opposito inurantur candenti ferro; ut incedentes, vitando dolorificum attritum, varicentur; ac tandem modice distantibus cruribus, incedere assuescant.

CAPVT XXIX.

De Distentione, Contusione, Rigore & Contractione Nervorum.

ACCIDIT subinde, ut equus pede posteriore, retardanti anteriori impingat; unde ei perturbatur cursus, vacillat; & nervi anteriorum crurum majores contusi, sæpe plus justo etiam exporriguntur, quamquam hæc nervorum distentio, ab immodico cursu, aut nisu (ut in tractione) ut plurimum contingit; quam tumor loci subsequitur, & claudicatio. *Curatio.* Sæta mox oppositi cruris vena » sænigræci, feminis lini, squillæ, terebinthinæ, radicum althææ singulorum partes æquales, contusa omnia coquantur in axungia porci, continua agitatione, ne adduantur. quotidie bis applica calidè, & fasciis circumliga. Aut tritici-furfures, cum porci aut vervecis pinguedine. Aut farinæ seminis lini. terebinthinæ; mellis, partes omnium æquales, in vino albo coctas, ad emplastri consistentiam. Aut » colophonix, mastichis, thuris, sanguinis draconis, omnium tantundem pulverisata misceantur pici feculentæ, quantum ad emplastrum opus est; & calidè loco derafo super imposita stupa applicentur.

Nonnunquam a pectore ad scapulas, se extendit non minus incommodus tumor: quem coarctatio, aut attritus duriorum ineptorumque tomicum, aut helciorum, comprimis sub prægrandi onere excitavit. In parte inferiore tumoris, facta incisione; aut vino aut aceto acerrimo vulneri abluto applicetur calidè, bis in die, quod sequitur.

H 3 » mille-

Men moet bij deze paarden, ter hoogte van de dijnen, tot aan de liesstreek, met ontzien van de belangrijkste organen, beide benen uit tegenovergestelde richting met een gloeiend ijzer zengen, opdat de paarden bij het gaan, om de pijnlijke wrijving te vermijden, de benen wijd uit elkaar zetten, en opdat zij tenslotte eraan wennen te lopen met de benen op een behoorlijke afstand van elkaar.¹¹⁹

XXIX. — OVER VERREKKING, KNEUZING, STIJFHEID EN KRIMPEN VAN SPIEREN

Het gebeurt van tijd tot tijd dat een paard met zijn achterbeen tegen een te langzaam bewegend voorbeen stoot. Hierdoor wordt zijn draf verstoord, het paard wankelt en de grotere spieren van de voorbenen worden gekneusd en dikwijls te zeer gerekt. Deze verrekking van de spieren doet zich echter meestal voor als gevolg van te hard draven of te grote inspanning, zoals bij trekkend werk. Het gevolg van kneuzing is een zwelling van de betreffende plaats en kreupelheid.

Behandeling. Open snel een ader aan het tegenovergestelde been en neem fenegriek, lijnzaad, zeeajuin, terpentijn, heemstwortels, gelijke delen van ieder. Stamp alles fijn en kook het in varkensvet onder voortdurend roeren, opdat het niet aanbrandt. Breng het dagelijks tweemaal warm aan en leg het met een verband op de aangedane plaats. Breng verder tarwezemelen aan, vermengd met varkensvet of hamelvet. Een ander middel: poeder van lijnzaad, terpentijn, honing, gelijke delen van ieder, gekookt in wirtewijn tot het de dichtheid van een pleister heeft. Een ander middel: neem vioolhars, mastiekhars, wierook, hars van de drakebloedboom, gelijke delen van ieder. Maak het tot poeder, meng het met zoveel ongezuiverde teer als nodig is om een pleister te vormen. Strijk het op hennep en breng het warm op de aangedane plaats aan, na het afscheren van de haren.

Soms strekt zich van de borst tot de schouders een even lastige zwelling uit, veroorzaakt door druk of schuren van harde en ongeschikte touwen of trekrouwen, vooral als gevolg van een zeer grote last. Maak een incisie in het onderste gedeelte van de zwelling, bet de wond met wijn of zeer scherpe azijn en breng tweemaal per dag het volgende middel warm aan: neem duizendblad, gentiaan, koraalkruid en melisse, gelijke delen van ieder. Stamp het fijn, meng het met varkensvet en vorm het tot een pleister.

♣ millefolii; gentianæ, violæ dentariæ, melissæ, partes omnium æquales, contundantur cum porci pinguedine in emplastrum.

*Collum ab
attritu obri-
gidum.*

Isdem de causis, colli & cervicis majores nervi, sæpe adeò offenduntur, ut collum inflectere & pabulum humo tollere equus nequeat. Abrasis pilis, quidam ab utroque colli latere, tenui stilo quinque aut sex foramina, digiti latitudinem distantia, fodiant; penicillos ex lino, per dies quindecim imponunt, sed à die quarto, ad decimum quintum, foveat decoctione millefolii, gentianæ, violæ dentariæ, melissæ, hinc vulnera consolidant. Quibus hæc curatio non placet; precedente modo fruuntur.

*Tumor pe-
loris exter-
nus à conti-
sione.*

- Interdum non attritu quidem helcii, aut tomicum; sed plethorico humorum influxu, à nimio plerumque labore, aut lassitudine concitato, pedonis exteriora que quo modo intumescunt, cum tetanico aut roboroso affectu. Sed à quacunque sit causa, post phlebotomiam venæ proximæ, in cervicis crassissima, panem contere secalicium, nec avara manu adjice butyrum, continua cum agitatione decoque; atque hæc mistura pectus femoraque affecta, quotidie bis inunge, tam calidè, quam manu ferri potest, per dies ferè novem. Alii calidè primum vino abluunt: & calido dein ac pingui carnis jure. Posteriora crura si forte sic laborant; non dissimilis medicandi ratio est.

*Nervorum
contractio,
post illegiti-
mam exten-
sionem.*

- Contrahuntur non rarò nervi, incuria Hippiatorum; malè curato nervosis in locis, aut vulnere aut ulcere. Tunc locus inungatur oleo tartari calido, aut viri cholericis urina, aut oleo laurino; quæ linteo etiam calidè applicari, & refrigerata renovari debent. Vel ♣ lumbricos contusos, pinguedinem porci, oleum rutæ, facem olei lini, oleum rosarum, misce, & applica prædicto modo.

C A P.

120 *Robur*. een dierziekte waarbij het lichaam stijf wordt en als van hout gemaakt. (Cf. Vegetius, Liber II, c. 88: 'Roborosa passio dicitur, quæ animal rigidum facit ad similitudinem ligni'. *Robur* wordt de ziekte genoemd, die een dier stijf maakt, zodat het op een houten plank lijkt). *Robur*, met de betekenis kramp, tetanus, komt voor in de *Mulomedicina Chironis* 315-318 en bij Pelagonius, *Ars Veterinaria* c. XXIII.

121 Veel van de hierboven beschreven therapieën spreken over warmte. Dat is waarschijnlijk het belangrijkste aspect.

Door dezelfde oorzaken als hierboven beschreven, worden de grotere spieren van hals en nek dikwijls zo aangedaan, dat het paard zijn hals niet kan buigen en het voedsel niet van de grond kan opnemen. Na het afscheren van de haren steken sommigen aan beide zijden van de hals, met een dun lancet, vijf of zes gaten, op een vingerbrede afstand van elkaar, en leggen er gedurende vijftien dagen verbandkussentjes van linnen op. Van de vierde tot de vijftiende dag beren zij de wonden met een afkooksel van duizendblad, gentiaan, koraalkruid en melisse. Hierna sluiten zij de wonden. Wie het met deze behandeling niet eens zijn, moeten gebruik maken van de eerder beschreven methode.

Soms zwellen op een of andere wijze de uitwendige delen van de borst op, gepaard gaand met een aandoening die op tetanus of 'robur' lijkt.¹²⁰ Dit gebeurt niet door schuren van trektouwen of touwen, maar door een overmatige toevloed van vocht, meestal veroorzaakt door teveel werk of door moeheid. Van welke oorzaak deze zwelling ook is, verbrokkel na het openen van de dichtstbijzijnde ader, roggebrood in zeer dik bier. Voeg met royale hand boter toe en kook het onder voortdurend roeren. Wrijf met dit mengsel de aangedane borst en dijen dagelijks tweemaal in gedurende ongeveer negen dagen en zo warm als de hand kan verdragen. Anderen betten de plaatsen eerst warm met wijn, vervolgens met warme, vette vleesbouillon. Indien de achterbenen toevallig dezelfde aandoening hebben, is de wijze van behandelen gelijk.

Spieren krimpen niet zelden door de onzorgvuldigheid van dierechters, door het slecht behandelen van een wond of zweer op plaatsen rijk aan spieren. Wrijf de aangedane plaatsen in met warme wijnsteenolie of met urine van een cholericus man of met laurierolie. Dit moet met een linnen doek warm aangebracht worden. Wanneer het afgekoeld is, breng het dan opnieuw warm aan. Een ander middel: neem fijngestampte regenwormen, varkensvet, olie van wijruit, droesem van lijnolie, rozenolie. Meng dit en breng het aan, op de eerder beschreven wijze.¹²¹

CAPVT XXX.

De suffraginosis, variisque crurum tuberculis.

SVFFRAGINOSI sunt, quorum suffragines vitio laborant. Et suffragines in posterioribus cruribus, quod in anterioribus genua: quæ ut ante se flectunt, ita suffraginum actus in aduersum. Tuberculi autem de quibus potissimum hic dicendum, nascuntur ut plurimum, ab humorum fluxu irritato ab immodico labore, illegitimo pastu, pavimenti frigore, aut fumi (in quo stant) fervore.

Duriusculus tumor seu nodus, juxta equi ungulam Teutones *Spat* vocant, ubi primum extuberat, dissecta, quæ proximè decurrit, vena, extractoque quantum opus est sanguine, fines nodo iterum stringantur, aut candente ferro. Quod in altero pede, ne incessus lædatur æqualitas, similiter agendum est. Tunc derafis pilis, tuberculo imponantur althææ radices, ad mollitiem decocta, & contusa, per biduum bis in die renovatæ. Postea * sem. sinapi, radices populi, stercus bovis combustum, singulorum partes æquales, pulverisata cum optimo aceto, misce in emplastrum, bis in die renovandum. Velsic. Initio applica emplastrum, ex summitatibus absynthii, parietariæ, apii palustris, brançæ ursinæ incisis & contusis, cum butyro, aut adipe subactis. Vel * olei, adipis, butyri libram, aluminis unciam, lumbricorum uncias duas, simul decocta calidè imponantur. Inualefcenti ac indurato tumori (quales curatu difficiles sunt) scarificato, pulvis ex salis & tartari partibus æqualibus inspergatur, ac relinquatur per triduum. Postea butyro, adipe aut oleo inungatur. Alii scarificato loco emplastrum ex sulphure, pice, & resinâ imponunt: alii, derafam pellem suillam. Alii spongiam aceto optimo ebriam,

Duriusculus tumor quem T. Spat vocant.

122 'Spat' noemen we tegenwoordig een benige aandoening van het spronggewricht. Van Naaldwijk citeert hier duidelijk de derde editie van het woordenboek van Kiliaan, *Etymologicum Teutonicæ Linguae* (1599), waar zowel een juiste als een onjuiste definitie van 'spat' gegeven wordt. Kiliaan ontleende zijn gegevens aan Gesner. Van Naaldwijk neemt uit Kiliaan de onjuiste definitie over.

123 Het afbinden van een ader die van boven neerloopt naar een gezwel had de volgende reden. Men meende dat de meeste gezwollen veroorzaakt en in stand gehouden werden door kwade vochten, die vermengd met bloed, zich door de aderen verplaatsten.

XXX. ~ OVER PAARDEN DIE KREUPEL ZIJN AAN HET SPRONGGEWRICHT EN OVER VERSCHILLENDE GEZWELLEN AAN DE BENEN

Kreupel aan het spronggewricht zijn paarden, wier spronggewricht door een defect aangedaan is. Het spronggewricht aan de achterbenen correspondeert met het voorkniegewricht aan de voorbenen. Zoals paarden het kniegewricht voor zich uit buigen, zo bewegen zij het spronggewricht in tegengestelde richting.^{CIII} De gezwellen waarover hiet voornamelijk gesproken moet worden, ontstaan meestal door toevloed van vocht, veroorzaakt door te zwaar werk, onjuiste voeding, de koude van de stenen vloer of de hitte van de damp waarin zij staan.

CIII Zoals paarden ... in tegengestelde richting; Plinius, *Naturalis Historia* 11, 248.

Zodra een nogal hard gezwel of knobbel dichtbij de hoef van het paard – de Nederlanders noemen het 'Spat' – opkomt,¹²² open dan de naastbijzijnde neerlopende ader en haal er zoveel bloed uit als nodig is. Bind de uiteinden van de ader vervolgens af, of zeng ze dicht met een gloeiend ijzer. Dit moet bij het andere been op dezelfde wijze gedaan worden, opdat de gelijkheid van gang niet geschaad wordt.¹²³ Leg dan, na afscheren van de haren, zachtgekookte en fijngestampte heemstwortels op het gezwel, gedurende twee dagen. Breng ze tweemaal per dag opnieuw aan. Neem vervolgens mosterdzaad, populierwortels, verbrande koemest, gelijke delen van ieder. Maak het tot poeder, meng het met zeer goede azijn en vorm het tot een pleister. Breng deze pleister tweemaal per dag opnieuw aan. Een andere mogelijkheid: breng in het begin een pleister aan, gevormd door de toppen van alssem, glaskruid, ondergedoken moerasscherm, bereklauw fijn te snijden, fijn te stampen en te vermengen met boter of vet. Een ander middel: neem olie, vet, boter, een pond van ieder; een ons aluin, twee ons regenwormen. Kook alles tezamen en leg het warm op het gezwel.

Maak in een toenemend en verhard gezwel, een soort die moeilijk te genezen is, lichte insnijdingen en strooi vervolgens gelijke delen poeder van zout en van wijnsteen op het gezwel en laat dit drie dagen lang zitten. Wrijf het daarna in met boter, vet of olie. Sommigen leggen op het gezwel, na het maken van de insnijdingen, een pleister gevormd uit zwavel, teer en hars, anderen een geschoren varkenshuid.

ebriam, scarificationi per octiduum imponunt; exsiccatamque identidem irrigant. Denique & sic curatur. In loco tumoris frigida macerato, pili candente ferro primum amburuntur; dein illinitur tumor unguento ex pulvere salis gemmæ, oleo miltis. Postea imponitur illud; viride æris, sulphuris; singulorum unciam, olei, axungia, ceræ novæ, quantum satis, ut fiat unguentum spissum, linteo superligandum, per triduum, quotidie semel renovando, pedemque affectum ab aquâ præservando.

Tumores molles, quos Gallin vocant.

Eadem ferme lege curabuntur tumores illi molles, velut viscæ; tam crurum interioribus, quam exterioribus partibus extuberantes, ad magnitudinem circiter ovi, quos *Gallen* Teutones nuncupant.

Tametsi sint, qui tumoribus istis, primò per longitudinem ustis, stercus recens cum oleo communi calido imponunt; per 24 horas: dein per octiduum, calido inungunt oleo, & eo tempore à sordibus, & aquâ adustionem præservant: maxime autem ne ore, aut aliâ re quavis, caro usque ad os ob continuam scalpturiginem abradatur. Hinc denique calentem cinerem inspergunt, usque ad absolutam curationem. Quamquam rarissime perfanentur inveterati. Interea quoque non infeliciter vena, quæ rectà descendit ad affectum locum, vinculo intercipitur: tumori que scarificato sæpius spongiâ acerrimo aceto, in quo candens ferrum extinctum, madida, applicetur: & urticæ radices sale contusæ aut terræ cimoliæ, fæcis vini, radicum siccatarum nymphææ singulorum tantundem, omnium pulveres cum ovi albumine, in emplastri formam redacti, applicentur, stante interim equo in fimo equino. Vel tumorem denique acutrajice, qui filum setaceum ducat, bis in die circumagendum, non ante clauso vulnere, quam humorum effluxus desinat.

Qui

124 Vergelijk de vorige noot.

125 Cimolische aarde, wirtte krijtachtige aarde van het eiland Cimolus. (Cf. Plinius 35, 195).

126 Dit doorboren diende om etter op te wekken. De moderne naam van deze 'borstelige draad' is seton of dracht. Zie Inleiding onder 'seton zetten' en vgl. Thurm. *Über den Gebrauch* (1919).

Anderen leggen gedurende acht dagen een spons, gedrenkt in zeer goede azijn, op de insnijdingen. Wanneer de spons droog wordt, maken zij hem telkens weer vochtig.

Tenslotte behandelt men het ook op de volgende manier: nadat de plaats van het gezwel met koud water gebet is, worden eerst de haren met een gloeiend ijzer weggeschroeid. Vervolgens wordt het gezwel bestreken met een zalf, bestaande uit een mengsel van poeder van steenzout en olie. Daarna wordt het volgende middel erop gelegd: neem kopergroen en zwavel, een ons van ieder; de hoeveelheid olie, vet, verse was, die nodig is om een dikke zalf te maken. Breng deze zalf met een linnen doek gedurende drie dagen aan. Breng hem dagelijks eenmaal opnieuw aan. Bescherm het aangetaste been tegen water.

Volgens ongeveer dezelfde regels moeten zachte gezwellen, die eruitzien als blazen – de Nederlanders noemen ze ‘Gallen’ – behandeld worden. Ze komen zowel aan de binnenkant als aan de buitenkant van de benen voor en hebben ongeveer de grootte van een ei.

Er zijn mensen die deze gezwellen eerst in de lengte zengen en daarna verse mest vermengd met warme olijfolie aanbrengen, gedurende 24 uur. Vervolgens wrijven zij de gezwellen acht dagen met warme olie in. In die tijd beschermen zij de gezengde plaatsen tegen vuil en water, en vooral zorgen zij ervoor dat het paard niet wegens de voortdurende jeuk het vlees met de tanden of met een of ander voorwerp tot op het bot afkrabt.¹¹² Tenslotte strooien zij warme as op de gezwellen tot zij volkomen genezen zijn. Vroegerde gezwellen genezen echter zeer zelden.

Tevens bindt men niet zonder succes de ader af, die van boven recht neerloopt naar de aangedane plaats.¹²⁴ Breng na het maken van lichte insnijdingen in het gezwel, vrij dikwijls een spons aan, bevochtigd met zeer scherpe azijn waarin een gloeiend ijzer gedooft is. Breng verder brandnetelwortels aan, fijngestampt en vermengd met zout. Een ander middel: neem Cimolische aarde,¹²⁵ windroesem, gedroogde waterleliewortels, evenveel van ieder. Maak alles tot poeder, meng het met eiwit, vorm het tot een pleister en breng deze aan. Laat het paard intussen in de mest staan. Een andere mogelijkheid: doorboor het gezwel met een naald waarin een borstelige draad gestoken is.¹²⁶ Trek deze draad tweemaal per dag heen en weer. Sluit de wond niet voordat het uitvloeien van vocht ophoudt.

C112 Volgens ongeveer dezelfde regels ... afkrabt: Rusius, *Hippiatria* c. 104, p. 91.

Qui eodem penè loco, sed interiore crurum anteriorum parte nascuntur tuberculi, Teutonice *Spillen*, præcedentibus quidem minores, sed claudicationis tamen causa; hæc ipsa ratione curabuntur. Teutonice
Spillen.

In posteriore crure, non multum à suffragine, nervo primario sæpe insidet tumor oblongus, Teutonice *de Leeft*, Tumor ob-
longus,
de Leeft. qui initio curatur recenti humano stercore, bis quotidie applicato. Sed absolutus inuri & porro curari; ut præcedens tumoris species, debet. Aut ambustum candenti ferro tumorem decocto rapsi barbati cum radicibus fove, contusas postea radices formâ emplastri applica, sæpius, ac longo tempore reiterando. Vel dissecta juxta tumoris longitudinem cute, & aluminis usti, aut æruginis pulvere insperso, pannum lineum vino calido imbutum, circumliga; locumque circumcirca, dialthææ unguento illine, continuando usque ad perfectam curationem.

Tumor inter infimum articulum & ungulam *Supercrefcentia*, Teutonice *Overhoef* appellatus; ac nisi subveniatur tempestive, in scirrhum degenerat. Itaque mox detrahitur sub ungula sanguine, pes fovetur aqua fabrorum, aut in qua decoctus mistulæ pulvis lateritius, vel bituminosi cepitis: oleo de hinc rosarum & lumbricorum inuncto; imponatur emplastrum ex sulfure triticeo, cum porci pinguedine mixto. Super cre-
fcentia ungu-
len Over
hoef.

CAPVT XXXI.

De Ulceribus & Scabritie pedum.

VLGERATIONES pedum & scabrities (de quibus hoc loco) contrahunt ferre equi, quod humidis, & lutulentis pedibus, absq; stramine reponantur in stabulum: calfactivæ, justo citius, refrigerentur: aut ab impuri stabuli

I

vapore

127 Damp van de onreine stal zullen de ammoniakdampen zijn, die ernstig huideczcem (mok) kunnen veroorzaken.

De gezwellen die bijna op dezelfde plaats, maar aan de binnenkant van de voorbenen ontstaan – in het Nederlands ‘Spillen’ genaamd – kleiner dan de hierboven beschreven gezwellen, maar toch een oorzaak van kreupelheid, moeten op dezelfde wijze behandeld worden.

Aan het achterbeen, niet ver van het spronggewricht, bevindt zich dikwijls aan de voornaamste pees een langwerpige gezwel – in het Nederlands ‘de Leest’ genaamd – dat in het begin behandeld wordt met verse mensenaecaliën, tweemaal dagelijks aangebracht. Wanneer het volledig ontwikkeld is, moet het gezegd worden en verder behandeld zoals de hierboven beschreven soort gezwellen. Een andere mogelijkheid: zeng het gezwel met een gloeiend ijzer en bet het met een afkooksel van koningskaars en de wortels ervan. Vorm daarna de fijngestampte wortels tot een pleister en breng die op het gezwel aan. Doe dit vrij dikwijls opnieuw en in verloop van lange tijd. Een andere mogelijkheid: snijd de huid open langs de lange kant van het gezwel en strooi poeder van gebrande aluin erop, of van kopergroen, en breng een linnen lap aan gedrenkt in warme wijn. Bestrijk de aangedane plaats aan alle kanten met zalf van heemst. Ga hiermee door tot zij volkomen genezen is.

Een gezwel tussen het laagste ondervoetgewricht en de hoef wordt ‘Supercrescentia’, in het Nederlands ‘Overhoef’ genoemd. Als er niet tijdig medische hulp geboden wordt, ontardt het in een hard gezwel. Doe binnen de hoefzool snel een aderlating en bet de ondervoet met water van smeden, of water waarin poeder van baksteen of van bitumineuze grasgrond gekookt of gemengd is. Wrijf vervolgens het gezwel in met rozenolie en regenwormolie. Breng daarna een pleister aan, gemaakt van tarwezemelen vermengd met varkensvet.

XXXI. ~ OVER ZWEREN EN HUIDONTSTEKINGEN AAN DE ONDERVOET

Paarden lopen zweren en huidontstekingen aan de ondervoet – hierover wordt in dit hoofdstuk gesproken – doorgaans op, omdat zij met vochtige en modderige voeten zonder stro op stal gezet worden, of omdat zij te snel afkoelen wanneer zij verhit zijn, of omdat zij aangetast worden door de damp van een onreine stal.¹²⁷

*Scabrities
imperiogosa
cum mollitie
infimo arti-
culo.*

vapore afficiantur. Ergo inter articulum infimum & ungulam, ubi è cute & carne subiecta, in longum & transversum diffusa, exit aquosus humor: accedente quandoque impetigine, cum loci mollitie. Cape vivæ calcis partes tres, auripigmenti partem unam, pulverisata decoquantur in aqua, continue agitando, quoad penna imposita facile deplumatur: Hoc inunge locum affectum calidè, donec pili exciderint. Hinc bis terve in die ablue lixivio saponis, aut muria, aut urina, postea vino calido; resiccatumque inunge hoc unguento. » pinguedinis arietis & lythargyrii singulorum scilibrum, viridis æris drachmas duas, sulphuris drachmam, olei laurini drachmas duas, mellis drachmam unam, terebinthinæ drachmas duas, coquantur omnia bene mista in unguenti formam. Vel » calcis vivæ semunciam, saponis albi solidi drachmas sex, lixivii quantum satis, ut fiat unguentum: quo locus bis terve inunctus, posteaque vino calido ablutus, curabitur sequentibus. » fuliginis drachmas quinque, viridis æris drachmas tres, auripigmenti drachmam: bene contrita cum melle quantum est pondus omnium, ac nonnihil calcis vivæ, simul sine adustione coquantur in unguentum, quo inungatur bis quotidie. Aut, tartarum pulverisatum, cum saponem nigro & sale misceantur in unguentum. Aut » fuliginis unciam, calcis vivæ semunciam, resinæ, & salis singulorum drachmas duas, bene tritæ subigantur cum aceto in emplastrum, calidè superligandum. Sed diligenter sic affecti, pedes, ab aqua frigida, aut sordibus defendantur.

*Rima ad un-
gula com-
missuram.*

Rimæ in commissurâ ungulæ ac vivæ carnis, à quacunque causa; curabuntur, si tantum de ungula abscindatur, ut læsam carnem non amplius offendant. Deinde vino, aut urina, aut aceto abluantur fissuræ; & impone ovum ad duritiem coctum; manu pressum, supra carbonem fervefactum,

128. Er moet een tussenuimte ontstaan, daar de wonden anders niet genezen kunnen. Rusius c. 116: "Statim ... incidatur cum rosnetâ tantum de ungula propinqua vulneris, et circa vulnus quod ungula non tangat nec premat aliquo modo carnem vivam, quoniam oppressio quæ fit ab ungulis ad carnem non permittit vulnus consolidari". (Laat men terstond met een lancet zoveel van het hoefhoorn nabij de wond en rondom de wond afsnijden, dat de hoef op geen enkele wijze het levende weefsel raakt of drukt. aangezien de druk die de hoeven op het weefsel uitoefenen, verhindert dat de wond zich sluit).

Waterachtig vocht komt tussen het laagste ondervoetgewricht en de hoof overal uit de huid naar buiten en uit het onder de huid gelegen weefsel, terwijl de huid in de lengte en in dwarsrichting gespleten is. Soms komt een schilferige huiduitslag er nog bij, gepaard met week worden van de aangedane plaats.

Neem drie delen ongebluste kalk, een deel operment. Maak het tot poeder en kook het in water onder voortdurend roeren, totdat een in het water gelegde veer gemakkelijk van zijn baardjes ontdaan wordt. Wrijf met dit mengsel de aangedane plaats warm in, tot de haren loslaten. Bet de plaats vervolgens twee- of driemaal per dag met zeeploog of pekels of urine, daarna met warme wijn. Wanneer zij weer droog is, wrijf haar dan in met de volgende zalf: neem ramsvet en loodglit, $\frac{1}{2}$ pond van ieder; twee drachmen kopergroen, een drachme zwavel, twee drachmen laurierolie, een drachme honing, twee drachmen terpentijn. Meng alles goed en kook het en vorm het tot een zalf. Een ander middel: neem $\frac{1}{2}$ ons ongebluste kalk, zes drachmen witte vaste zeep, een hoeveelheid loog die nodig is om een zalf te maken. Nadat de aangedane plaats twee- of driemaal met deze zalf ingewreven is en vervolgens met warme wijn gebeit is, moet zij met de volgende middelen behandeld worden: neem vijf drachmen roet, drie drachmen kopergroen, een drachme operment. Wrijf het goed fijn en meng het met zoveel honing als al het andere tezamen weegt, en met een beetje ongebluste kalk. Kook het zonder aanbranden en vorm het tot een zalf. Wrijf met deze zalf de aangedane plaats dagelijks tweemaal in. Een ander middel: maak wijnsteen tot poeder. Meng het met zwarte zeep en zout, en vorm het tot een zalf. Een andere mogelijkheid: neem een ons roet, $\frac{1}{2}$ ons ongebluste kalk; hars en zout, twee drachmen van ieder. Wrijf het goed fijn, meng het met azijn en vorm het tot een pleister. Breng deze pleister warm aan. Bescherm ondervoeten die door deze huیداandoening aangetast zijn, zorgvuldig tegen koud water of vuil.

Spleten in de verbinding van hoof en levend weefsel, door welke oorzaak ook ontstaan, zullen genezen als er zoveel van de hoof afgesneden wordt,¹²⁸ dat hij het beschadigde weefsel niet meer kwaad doet.^{C113} Bet de spleren vervolgens met wijn of urine of azijn. Leg op de aangedane plaats een hardgekookt ei, met de hand in de juiste vorm gekneet en boven houtskool verhit.^{C114}

C113 Spleten ...
niet meer kwaad
doet: Rsius.
Hippiatria c. 116,
p. 104.

C114 Leg op de
aangedane plaats ...
verhit: Rsius.
Hippiatria c. 116,
p. 104.

factum, quod ubi inæpuit, bis terve novo ferridoque renovandum est, usque dum locus aliquatenus erit ambustus. Hinc fuliginem & tritici farinam æquis portionibus subliga, cum paucis sale, & in oleo aut butyro quantum satis, coque pro emplastro, calidè applicando, & per quatri-duum, semel in die renovando. Alii quoque proportionatam pellem porcinam superligant.

Sed & sequentia usurpantur remedia, ad quælibet ferè Contra quælibet ulcerationem aut scabritiem cuturum. pedum ulcera, fissuras, scabrities, impetigines, aut alias similes affectiones. Nempe, tritici furfures, cum suillâ pinguedine cocti; Vel sterco anserinum, cum aceto subactum: vel sal tostum, cum ovi candido: vel ꝛ seminis sinapi semunciam, farinæ tritici unciam, aceti parum & axungie quantum satis, ut fiat emplastrum. Vel viridis æris uncia, cum melle & aceto, coquatur in unguentum. Vel pinguedinis porci & fuliginis singulorum uncias duas, supra ignem misce, addendo mellis uncias duas, sulphuris semunciam, si à frigore ortum sit malum. Vel ꝛ cereæ albæ, picis, resinæ, olei communis singulorum drachmas tres, cantharidum drachmas duas, succi flammulæ & aceti singulorum semidrachmam, misceantur pro emplastro. Abluitur etiam commodè aqua & aceto rosaceis, in quibus dissolutum est salis fossilis modicum.

CAPVT XXXII.

De Ungule & Calcanei affectionibus.

IN pedis cavum, seu carnem sub ungula, iisdem ferme Tumor in carne sub ungu-
gula. de causis, quas superiore capite recensuimus, humores desuper quandoque ruunt, tumoris simul & claudicationis causæ. Pabulum viride aut frumentaceum copiosum, sicut & nimis avarum, hoc casu nocet. Porrò ungu- læ calcaneo affecti pedis, ad vivam usque carnem excavato, inci-

Wanneer het afgekoeld is, moet het twee- of driemaal door een nieuw gloeiend ei vervangen worden, tot de plaats enigszins gezengd is. Meng vervolgens gelijke delen roet en tarwemeel met een beetje zout en kook het in de nodige hoeveelheid olie of boter en vorm het tot een pleister. Breng deze pleister warm aan gedurende vier dagen. Breng hem eenmaal per dag opnieuw aan. Anderen bevestigen op de aangedane plaats een varkenshuid van overeenkomstige afmetingen.

Voor bijna alle mogelijke zweren, spleten, huidontstekingen, schilferige huiduitslagen of andere dergelijke aandoeningen aan de ondervoet worden ook de volgende middelen gebruikt: tarwezemelen, gekookt en vermengd met varkensvet; ganzemest vermengd met azijn; geroosterd zout vermengd met eiwit. Een ander middel: neem $\frac{1}{2}$ ons mosterdzaad, een ons tarwemeel, een weinig azijn en een hoeveelheid vet die nodig is om een pleister te maken. Een andere mogelijkheid: meng een ons kopergroen met honing en azijn. Kook het en vorm het tot een zalf. Een ander middel: meng varkensvet en roet, twee ons van ieder, boven een vuur. Voeg twee ons honing, $\frac{1}{2}$ ons zwavel toe, als de kwaal tengevolge van koude ontstaan is. Een andere mogelijkheid: neem witte was, teer, hars, olijfolie, drie drachmen van ieder; twee drachmen Spaanse vliegen; sap van scherpe clematis en azijn, $\frac{1}{2}$ drachme van ieder. Meng het en vorm het tot een pleister. Het is ook gepast de aangedane plaats te betten met rozenwater en rozenazijn, waarin een beetje steenzout opgelost is.

XXXII ~ OVER AANDOENINGEN VAN DE HOEF EN DE HOORNZOO VAN DE HOEF

Vocht vloeit soms – doorgaans wegens dezelfde oorzaken als wij in het vorige hoofdstuk genoemd hebben – van boven naar het holle gedeelte van de voet of naar het weefsel aan de binnenkant van de hoefzool, een oorzaak van zwelling en kreupelheid. Een overvloed aan groenvoer of korenvoer, evenals een te geringe hoeveelheid, schaadt in dit geval. Maak een uitholling in de hoornzool van de aangedane voet, tor aan het levende weefsel, en maak daarna een insnijding in de aangetaste plaats en open een uitweg voor het vloeiende vocht.

incidatur locus; & humorum fluxui via aperiatur. Hinc
 * fufiores tritici, pinguedinem vervecinam aceti modicum, mifceantur fupra ignem, in pultis formam, quæ cum linteo calidè fuperligetur. Vel * ftecoris porci, calcis vivæ fingulorum partes æquales, decoquantur in aceto acerrimo, & fimiliter applicentur. Alii partem veftigii anteriorem excindunt, venam eius loci fecant: ubi fponfe fubfistit fanguis, vulnere vervecis pinguedinem infundunt, fal afpergunt, & ftupam aceto ebriam, fuperligatam per bidduum relinquunt. Poftea gallarum, myrrhæ & lentifci pulvere curant. Vel * thuris, maffichis pulverifati fingulorum femunciam, pinguedinis arietis, & ceræ quantum fatis, fupra ignem mifceantur in unguentum.

Ficus pedum.

Ex mala veftigii, quolibet modo vulnerati, curatione, fungofa caro fi expullulat in formam ficus, ipfa affectio fycosis feu ficus denominatur. Ex ciffa ergo radicitus omni parvâ carne, unguaque quantum opus eft, ubi fubfistit fponfe fanguis, fuperligetur fpongia marina, aut alumen ultum cum ærugine; quoufque pravitas omnis ablata eft. Hinc curetur, ut alia pedis vulnera folent. Cavendo femper à fordibus, frigore, humiditate & labore.

*Diffolutio
ungule.*

Cum diffolvitur unguia, five ab humorum influxu; five quod absque ferreis soleis, afpera, faxofa, difficiliaque itinera confecit; unde unguia & caro fubjecta fæpenumero admodum attrita eft, fubfequente iftic loci apoftemate. Hoc cafu unguia veftigium porro pro neceffitate excindendum eft: affectaque raro difsecanda, quo humores iftuc delati commodè effluant. Vbi fponfe fubfistit fanguis, unguia impleatur ftupa, ovi candido imbuta, nec bidduo remoyenda. Hinc abluto vulnere calente aceto acerrimo, per triduum continuum fuperligetur fal tritum, cum tartaro. Poftea ftupa aceto madida. Hinc bis quotidie abluat.

129 Vergelijk Celsus VI. 3. *Swiss* is een Latijnse transcriptie van συκοστός, gevormd naar het woord συκόν vijg.

130 Zeesponzen met corrosieve eigenschappen worden beschreven door Dioscorides, V. c. 137.

Neem hierna tarwezemelen, hamelvet, een beetje azijn. Meng dit boven een vuur tot een pap. Strijk deze pap op een linnen doek en breng hem warm aan. Een ander middel: neem varkensmest en ongebluste kalk, gelijke delen van ieder. Kook het in zeer scherpe azijn en breng het op dezelfde manier aan. Anderen snijden in het voorste deel van de hoefzool een weinig hoorn weg, openen een ader op die plaats. Wanneer de bloeding uit eigen beweging tot staan gekomen is, doen zij hamelvet in de wond, strooien er zout op en brengen hennep, gedrenkt in azijn over de wond aan en laten het twee dagen ter plaatse. Vervolgens behandelen zij met poeder van galnoten, van mirre en mastiekhars.^{C115} Een ander middel: neem wierook en mastiekhars in poedervorm, $\frac{1}{2}$ ons van ieder; de nodige hoeveelheid ramsvet en was. Meng dit boven een vuur en vorm het tot een zalf.

C115 Anderen snijden ... mastiekhars: Rusius, *Hippiatria* c. 129.

Indien tengevolge van een slechte behandeling van de hoefzool, op welke wijze ook verwond, sponsachtig weefsel tevoorschijn komt dat de vorm aanneemt van een vijg, dan wordt deze aandoening 'Sycosis' of 'Vijg' genoemd.¹²⁹ Snijd het slechte weefsel geheel en al weg, evenals het hoefhoorn voorzover nodig. Wanneer de bloeding uit eigen beweging tot staan gekomen is, breng dan een zeespons¹³⁰ op de wond aan of gebrande aluin, vermengd met kopergroen, tot de kwade elementen geheel weggenomen zijn.¹³¹ Behandel de plaats vervolgens zoals andere voetwonden gewoonlijk behandeld worden. Bescherm het paard steeds tegen vuil, kou, vocht en inspanning.

C116 Indien tengevolge ... weggenomen zijn: Rusius, *Hippiatria* c. 127.

Soms laat de hoefzool los, hetzij door een toevloed van vocht, hetzij omdat het paard zonder hoefijzers ruwe, rotsachtige en moeilijke wegen afgelegd heeft. Hierdoor worden de hoefzool en het weefsel aan de binnenkant van de hoefzool dikwijls zeer beschadigd, met als gevolg een gezwel op die plaats. In dit geval moet een deel van het hoorn van de hoefzool weggesneden worden, naargelang noodzakelijk is, en moet een insnijding in het aangetaste weefsel gemaakt worden, opdat het vocht dat daar terechtgekomen is, gemakkelijk wegvloeit. Wanneer de bloeding uit eigen beweging tot staan gekomen is, vul de wond in de hoefzool dan met hennep, gedrenkt in eiwit en laar het twee dagen ter plaatse. Ber de wond vervolgens met warme, zeer scherpe azijn en breng gedurende drie achtereenvolgende dagen sijngewreven zout aan, vermengd met wijnsteen. Breng vervolgens hennep aan, gedrenkt in azijn.

abluatur calente aceto acerrinio: & gallarum, myrti; ac tartari pulvis inspergatur; usque ad vestigii consolidationem.

Variis quoque de causis mutantur ungulae. Quoties-^{Ungulam} ^{mutatis.} cinque autem nova subnascens ungula deprehenditur, vetus commodè incidatur supra, circa pedis coronam; ubi nova primum apparet: creberrimè unguenda pinguedine porci, cum piceliquida. Postèa pinguedinem arietis ad libram, ceræ albæ uncias duas, olei communis parum, decoque simul in unguentum & obline. Interea ungulae veteris vestigium crebro ressecandum; infundendumque vervecis serum, & linteo circumducto custodiendum, saepeque renovandum. Procedente tempore colophoniam; thuris albi, mastichis, boli Armeni, sanguinis draconis, galbani singulorum partes æquales, vervecis pinguedini & ceræ albæ miscèantur; sic tamen ut pinguedo ceram duplo excedat. Hoc unguento linteum bene imbutum aptabitur in calcei formam; ac ne excidat, pedi diligenter circumligabitur; renovandò semel in die, ac acerrimo aceto ablucendo. Sequentibus remediis ungulae mirò modo etiam renovantur. Radicis consolidæ majoris selibræ, radicum ebuli, uncias tres; betie purgatæ & incisæ radices decoquantur in olei & arietis pinguedinis singulorum selibrâ, axungia porci libris duabus, vini selibrâ usque ad vini consumptionem, colaturæ admisce terebinthinæ uncias duas; resinæ unciam, mastichis, sanguinis draconis, Ammoniaci, thuris albi singulorum drachmam, picis turbidæ semunciam, mellis, ceræ singulorum parum. usus est, ut præcedentis. Vel succi raphani sylvestris, cyclaminis, lanceæ Christi, singulorum drachmas duas, axungia veteris, olei chamæmelini, therebinthinæ, butyri, dialthiæ, ceræ novæ singulorum drachmam; olei com-

131 Rusius (c. 131) noemt als voornaamste oorzaak voor het groeien van nieuwe hoeven opeenhoping van vocht. Het afsnijden van de hoef dient volgens Rusius (c. 131) op zo'n manier te gebeuren dat de oude hoef geen druk kan uitoefenen op de nieuwe.

132 Ammoniakgom is gom van de *Dorema ammoniacum*, de ammoniakplant.

Ber de wond hierna dagelijks tweemaal met warme, zeer scherpe azijn en strooi er poeder op van galnoten, mirre en wijnsteen, tot de zoolwond gesloten is.

Door verschillende oorzaken groeien soms nieuwe hoeven naast de oude. Wanneer men ontdekt dat een nieuwe hoef ontstaat, snijd dan de oude hoef op de vereiste wijze van boven af, rond de kroonrand van de voet, waar de nieuwe hoef het eerst verschijnt.¹⁰ C117 Bestrijk de nieuwe hoef zeer dikwijls met varkensvet, vermengd met vloeibare teer. Neem vervolgens ongeveer een pond ramsvet, twee ons witte was, een weinig olijfolie. Kook dit tezamen, vorm het tot een zalf en strijk die op de nieuwe hoef. Tevens moet men de zool van de oude hoef dikwijls bekappen en hamelvet op de hoef aanbrengen en de hoef beschermen door hem met een linnen doek te omgeven, en moet men dit dikwijls opnieuw doen. Neem na verloop van tijd vioolhars, witte wierook, mastiekhars, Armeense klei-aarde, hars van de drakebloedboom, galbanum, gelijke delen van ieder. Meng het met hamelvet en witte was in zo'n verhouding dat de hoeveelheid vet tweemaal zo groot is als de hoeveelheid was. Men moet een linnen doek, goed bevochtigd met deze zalf, de vorm geven van een schoen en hem zorgvuldig om de voet binden opdat hij er niet afvalt. Men moet eenmaal per dag een nieuwe doek aanbrengen en de hoef betten met zeer scherpe azijn.

De groei van nieuwe hoeven wordt met de volgende middelen op buitengewone wijze bevorderd: neem een $\frac{1}{2}$ pond wortels van smeerwortel, drie ons wortels van kruidvlier. Maak de wortels goed schoon, snijd ze fijn en kook ze in olie en ramsvet, $\frac{1}{2}$ pond van ieder, in twee pond varkensvet en in $\frac{1}{2}$ pond wijn, tot de wijn verdampt is. Vermeng het gezeefde vocht met twee ons terpentijn, een ons hars en met mastiekhars, hars van de drakebloedboom, ammoniakgom,¹¹² witte wierook, een drachme van ieder en met een $\frac{1}{2}$ ons ongezuiverde teer, een beetje honing en een beetje was. Dit wordt toegepast zoals het voorafgaande middel. Een andere mogelijkheid: neem sap van knopherik, van varkensbrood, van addertong, twee drachmen van ieder; oud vet, kamilleolie, terpentijn, boter, heemst, verse was, een drachme van ieder; een ons olijfolie. Meng dit en kook het zachtjes, onder toevoeging van ongeveer $\frac{1}{2}$ ons poeder van hars van de drakebloedboom.

C117 Door verschillende oorzaken ... verschijnt: Rusius, *Hippiatrica* v. 131. p. 111.

munis unciam, misceantur leviter ebulliendo, addito sanguinis draconis pulvere ad sem unciam.

Carris.

Cavere in quolibet pedum affectu, omni studio necesse est, ab aquâ, sordibus, frigore, pavimenti duritie, & calcitracione. Ac quotiescunque pedi difficulter equus insistit, ex trabe quasi suspendatur, uti in capite de Luxatione ostendimus.

Ungula ut emolliantur.

Præduræ partes ungarum, ubi opus est, sic emolliuntur, & pulveris calcis vivæ unciam, saponis liquidii sesqui unciam, lixivii fortis quantum satis; misceantur supra ignem in unguenti formam. quod stupra loco emolliendo applicandum; cavendo ne partes adjacentes contingantur.

C A P V T X X X I I I.

De Reparatione Pilorum.

IN locis calvis à vulnere, ulcere, aut aliâ causâ non naturali, eâ sublatâ, quæ sequuntur remedia, præ cæteris regnare pilos perhibentur. Nempe illiti cineres corticum, avellanarum interiorum, exteriorumque cum axungia. Aut oleum in quo talpa ad putrilaginem cocta est. Aut quæ ab anguilla dum torretur veru decidit pinguedo. Et alio cum vino dissoluta. Liqueor è vulnerato tilix trunci. oleum in quo radices salicis & myrobalani emblici coxerint. Apes cum alveolis contritæ. Et pulvis apum cum oleo spicæ. Oleum in quo lacertæ abjecto capite & caudâ incoctæ sunt. Cætera, quæ infinita ferè sunt: uti quæ de pilis variè immutandis, colorandisque apud varios auctores describuntur; nos ne pili quidem facimus. Hactenus satis copiose de pecorino corio, ducibus eorum magistris, decertasse contenti.

Cum hiesio apertis.

F I N I S.

133 Emblische myrobalanen, vruchten van de *Phyllanthus emblica*, de malakkaboom.

Bij iedere aandoening aan de voeten is het noodzakelijk het paard met alle mogelijke moeite te beschermen tegen water, vuil, kou, hardheid van de stenen vloer en schoppen. Wanneer een paard moeilijk op zijn aangedane voet kan staan, breng het dan als het ware in een zwevende houding met behulp van een hoger gelegen balk, zoals wij in het hoofdstuk over de verstuiking hebben laten zien.

Zeer harde hoefdelen worden, wanneer het nodig is, op de volgende wijze zacht gemaakt: neem een ons poeder van ongebluste kalk, 1½ ons vloeibare zeep, de nodige hoeveelheid sterk loog. Meng het boven een vuur en vorm het tot een zalf. Strijk deze zalf op hennep en breng dit aan op de plaats die zacht gemaakt moet worden. Zorg ervoor dat de aangrenzende hoefdelen niet geraakt worden.

XXXIII. ~ OVER NIEUWE HAARGROEI

Men beweert dat de volgende middelen, meer dan alle andere, op plaatsen die kaal geworden zijn door een wond, zweer of een andere onnatuurlijke oorzaak (nadat deze eerst weggenomen is) haren opnieuw doen groeien: as van de bast en schil van hazelnoten, vermengd met vet en op de kale plaatsen gestreken. Olie waarin een mol gekookt is tot hij vergaan is. Vet dat van een aal afdruipt terwijl hij aan het braadspit geroosterd wordt. Aloë opgelost in wijn. Water afkomstig van de beschadigde stam van een linde. Olie waarin wortels van de wilg en emblische myrobalanen gekookt zijn.¹³³ Bijen, fijn-gestampt samen met hun uirwerpselen. Poeder van bijen, vermengd met spijkolie. Olie waarin hagedissen, na afsnijden van kop en staart, gekookt zijn.¹³⁴

Wat de overige bijna ontelbare dingen betreft, zoals de verschillende manieren van veranderen en verven van haren die door verschillende auteurs beschreven worden, wij geven er geen zier om. Wij stellen ons er tevreden mee tot hier toe vrij uitvoerig over de huid der paarden gestreden te hebben, met deskundigen als leermeesters.

C118. Men beweert ... gekookt zijn: Rusius, *Hippiatria* c. 163, p. 132 en 133.

LVGDVNI BATAVORVM,
In Typographico GVILIELMI CHRIS-
STIANI, & GEORGII CORNELII.

ANNO MDLXXXI.

BIJLAGEN

BRIEF VAN VAN NAALDWIJCK AAN VON FALKENBERG

(2 februari 1629)

Zeer edele, zeer doorluchte en zeer voorname heer,

Hoezeer ik, als heraut van uw deugden, niet ondankbaar geweest ben, na de goedheid van Uwe Genade ondervonden te hebben, meer dan twee jaar geleden, daarvan getuigen de Nederlanden en Göteborg. Tot dusverre heeft de afloop van mijn zaak niet aan de eisen der rechtvaardigheid beantwoord, noch aan uw uitstekende inspanningen om mij te helpen. In de ogen van mensen die zaken eerlijk beoordelen, doet dit echter geen afbreuk aan mijn recht of aan uw verdiensten. Intussen blijft mij onverminderd de taak om ter verdediging van mijn zaak een beroep te doen op de strandvasrigheid van uw bescherming. Zoals echter de eerlijkheid die mijn zaak op zichzelf al aan de dag gelegd heeft, uw bescherming in eerdere jaren verdiende, evenzo zal deze zelfde zaak, waarvan de rechrvardigheid met meerdere bewijsgronden aangetoond is, uw bescherming ongetwijfeld in onverminderde mate ondervinden. Neem mijn zaak dus op U, maar als een rechtszaak die op grond van veel argumenten in hoge mate overtuigend is. Onze burggraaf zelf heeft, toen hij zich de vorige zomer naar Pruisen, naar onze zeer doorluchte koning begaf, mij vrijwel gedwongen een brief aan Uwe Genade te schrijven. Een copie van deze brief heb ik hier, op de keerzijde van dit blad, neergeschreven. Hoewel hij de brief wegens de afwezigheid van Uwe Genade, destijds niet overhandigd heeft: wat kan een meer ontwijfelbaar getuigenis zijn van mijn trouw en onverdiend ongeluk? Hij, die de rol van een koning bij ons vervult, laat niet alleen de rechtvaardigheid van mijn zaak zien, maar associeert er zich uit eigen beweging mee. Jazelfs zou de stad geheel en al haar bijval betuigen, als zij niet teruggedeeind zou zijn voor de boosaardigheid van mijn fortuin in deze aangelegenheid. Deze boosaardigheid heeft mijn verraderlijke geestdrift voor het algemeen welzijn bijna in mij gedooft, maar de zorg voor mijn bezit (die twee pagina's met mijn klachten kan vullen) heeft zij nog niet weggenomen. Ik heb namelijk besloten nog eenmaal een bede te richten aan het altaar van onze zeer genadige koning. Niet alleen de rechtvaardigheid van mijn zaak, maar ook uw bescherming en de aanbevelingsbrief van de Prins van Oranje hebben mij hiertoe gebracht. O, mocht ik door de gunst des Heren U eens voor uw bescherming kunnen belonen! De herinnering aan uw bescherming zal, zolang ik leef, stellig nooit vergaan, maar zelfs aan toekomstige generaties zal zij wellicht het getuigenis

van haar dankbaarheid overbrengen. Vaarwel, glorie van het koninklijk hof, en houd mij, die uw deugden oprecht bewondert, voor altijd onder uw bescherming.

2 februari 1629

Uwe Genade zeer toegewijd

Pieter van Naaltwijck
medicus te Göteborg

Nobilissime, Amplissime et Generosissime Domine

Quam non tuerim, post expertam ante biennium Clementiae Tuae benevolentiam, ingratus virtutum tuarum prece; cum Gorboburgo Batavia testatur. Hactenus quidem, nec causae meae aequitati, neque optimis tuis conatibus, eventus respondit: sed nihil istud, aut meo juri aut meritis tuis derogat, apud aequos rerum aestimatores. Interim onus usque in me remanet, cum meae causae defensione, parrocini tui constantiam ambire. Sed quemadmodum sola causae bonitas demonstrata, patrocinium tuum tunc demerita est: ita haec eadem, pluribus argumentis comprobata, haud dubie inremeratum illud conservabit. Accipe ergo, sed unum e multis, et quidem summe apodicticum. Ipse Burggravius noster, aestate superiore, cum ad Serenissimum Regem in Prussiam contenderet: a me ad Clementiam Tuam literas pene extorsit: quarum exemplar, hic in altera pagina, exaravi. Et quamquam propter Clementiae Tuae absentiam, tunc non tradidit: quid esse certius potest, fidei meae, et immeritae calamitatis, testimonium? Ipse qui vicem Regis apud nos obtinet: non modo comprobat causam meam: sed et eidem semet ultro associat. Immo et tota acclamaret civitas: nisi fortunae meae in hoc negotio malignitatem exhorresceret. Quae quidem, et in me, pro publico ardorem, imposterum ferme extinxit: rei tamen familiaris curam, (quae querelarum mearum utramque paginam facit) nondum abstulit. Statui enim, adhuc semel, ad Clementissimi nostri Regis aram, vota suscipere: quo, praeter causae aequitatem, et vestram praesidium, et Aurantii Principis commendatitiae, me induxerunt. Utinam per Numinis favorem aliquando clientelae gratiam referam! cujus sane memoria, nunquam apud me intermoritura est: sed ad posteritatem, forte gratitudinis suae testimonia, deferet. Vale Aulicorum decus, meque virtutum tuarum ingenuum admiratorem, in clientium numero conserva.

ii Febr. 1629

Clementiae Tuae addictissimus

Petrus à Naaltwijck
D.M. apud Gotob.

BRIEF VAN VAN NAALDWIJCK AAN VON FALKENBERG

(zomer 1628)

Zeer edele, zeer doorluchte en zeer voorname heer

In een vroeger jaar heb ik mij en mijn zaak eerbiedig aan uw bescherming toevertrouwd, omdat op grond van onveranderlijke tijdingen de hulpvaardigheid van Uwe Genade mij bekend geworden was. Terwijl ik bijna door iedereen in de steek gelaten werd in een zeer rechtvaardige rechtszaak, heb ik toen uw goedheid in een dergelijke mate ervaren dat er niets meer aan mijn succes ontbrak dan dat U, door verwickeld te raken in zeer ernstige zaken, van onze zaak afgetrokken werd, ten koste van vrijwel onherstelbare schade aan mijn kant. Niet zal ik weer oprakelen mijn gevoelens van verdriet over het goede, dat in het geval van anderen toch door U bereikt is, opdat niet, zoals uit de Hydra, telkens nieuwe tegenstanders tegenover mij ontstaan. Geloof mij: niets wens ik vuriger dan rechtvaardige opperrechters, of een onpartijdig onderzoek, ingesteld door de koning. Immers, de zaak zelf spreekt voor mij, sterker nog: schreeuwt voor mij en verdoezelt mijn omstandigheden, waarin een buitengewone onrechtvaardigheid van de fortuin aan de dag treedt, niet. Een belangrijk argument in mijn voordeel vormt stellig de hulpvaardigheid, die ik van U ondervonden heb, en het feit dat onze burggraaf eindelijk zo geërgerd is door de onophoudelijke onbeschaamdheid van zekere raadsleden van onze stad, dat hij nu te land en ter zee een middel tegen dit kwaad zoekt. Aangezien slechtheid, wanneer zij als het ware voor aller ogen concrete vorm krijgt, karakters die nog niet geheel en al verloren zijn, doorgaans afschrikt van het verkeerde en aanspoort tot het goede, had hij enige tijd geleden verwacht dat de raadsleden, nadat zij beslag gelegd hadden op mijn bezit, een meer gematigde houding zouden aannemen, en om geen andere reden had hij toen zijn oordeel als het ware opgeschort; in zijn verwachtingen echter opvallend bedrogen, ontdekte hij nogal laat dat het kwade door de vingers zien stoutmoedigheid veroorzaakt bij slechte karakters, die, als zij niet tijdig tot de orde geroepen worden, tenslotte hemel en aarde met elkaar slaags doen raken. Als het welzijn van onze stad nog iets waard is, mogen de waarschuwingen en klachten van een zo belangrijk man niet geringschar worden. Wat zal voortaan het nut van een stad zijn, die geen macht en geen kracht tegenover onrechtvaardige mensen heeft? Wat zal het nut van een staat zijn, waarin toegeeflijkheid en smeekheden van vrienden meer vermogen dan wetten? Bij een dergelijke stand van zaken zal stellig de

eerste de beste¹ liever willen dat Amyclae² door zwijgen ten onder gaat dan dat hij door wijze waarschuwingen de steen van Sisyphus omhoogrolt en in zijn verwachtingen bedrogen wordt en zich haat op de hals haalt. Uwe Genade zal hen dus een dienst bewijzen, die de moeite waard is, als Zij de inwoners van Göteborg in hun nood te hulp komt, door te bemiddelen bij de koning. U bent namelijk de enige, in wie zeer veel mensen een groot vertrouwen gesteld hebben. Meer dan de overigen heb ik dit gedaan, voor wie de vriendelijke trouw en goedheid die Uwe Genade mij bewezen heeft, des te schoner en dierbaarder waren, omdat het reeds sedert verscheidene jaren mij nauwelijks nog te beurt valt dat ik een dergelijke houding van anderen ondervind. Beschouw mij daarom als iemand die geheel en al verplicht is om U eer te bewijzen, terwijl U er zeker van kunt zijn dat ik hierin nooit zal tekortschieten. Eens zal ik namelijk een teken van mijn dankbaarheid jegens U, in het openbaar in het licht geven. Dit teken is weliswaar onaanzienlijk en van dien aard dat het uw luister in geen enkel opzicht vergroot. Wanneer het echter om een beloning gaat, tellen de omstandigheden van de gever, niet die van de ontvanger. Een beloning die tengevolge van de armoede van de gever sober is, zult U, daar U rechtvaardig bent, nooit geringschatten. Vaarwel, zeer edele heer, Maecenas der onderdrukten, en bescherm mij, die geheel tot uw dienst bereid is, tegen de listen der afgunstigen.

Uwe Genade zeer toegewijd

Pieter van Naaltwijk
medicus te Göteborg

Nobilissime, Amplissime et Generosissime Domine
Superiore anno, quod Clementiae Tuae proclivis ad juvandum animus ex constanti fama mihi innotuisset: me, meamque causam, patrocinio tuo, officiose commendavi. Tum pene ab omnibus, in optima causa desertus; eam benignitatem tuam expertus sum: ut jam nihil deesse amplius, meae felicitati: quam quod gravissimis implicatus negotiis, a nostro revocatus sis: irreparabili ferme meo dispendio. Non refricabo, quid interea apud alios sit actum: ne, veluti ex Hydra, novi subinde nascantur adversarii. Sed, mihi crede, nihil magis habeo in votis, praeter aequos arbitros: aut, quae sine partium studio est, ipsam regiam disquisitionem. Etenim, ipsa res pro me loquitur: imo clamat: et in quo insignis fortunae conspicitur iniquitas, tantum non extorquet, Magnum sane pro me argumentum est, ipsam facilitatem, nobilissimum nostrum Burgravium, quorundam senatorum nostrorum indefessa insolentia, tantopere tandem exasperatum: ut per maria et terras, huic malo remedium nunc ambiat. Et quoniam turpitudine, velut in theatrum posita, a vitis vulgo detretet: et ad virtutem eximulatur ingenia, non omnino deplorata: speraverat nuper, hos, post meam correptionem, moderatiores fore: neque aliam ob causam, iudicium suum, tunc quasi suspenderat: sed insigniter delusus, sero satisprehendit:

convenientiam, in pravis ingeniis, alere audaciam; quae, nisi mature coerceantur, caelum tandem terrae misceant. Si alicujus adhuc pretii est, oppidi hujus salus; tanti viri monita, et querelae, vilipendendae non sunt. Quis enim usus posthaec erit civitatis quae nervos et vires adversus injustos non habet: aut Reipublicae, in qua, venia et amicorum preces, plus valent quam leges? Certe hoc statu, quilibet malebit tacendo Amyclas petire: quam sanis admonitionibus, Sisyphi saxum volvere et deludi; aut in odium incidere. Operae pretium ergo fecerit Clementia Vestra si laborantibus Gothoburgis, apud Regem intercessione sua subveniat: in quem unum plurimi magnam fiduciae partem deposuerunt. Prae ceteris ego, cui praestita Clementiae Tuae gratiosa fides et benignitas, eo fuit speciosior et charior: quod ea, ab aliis frui, jam ab aliquot annis, vixdum contigit. Hinc me totum habeas officiis tuis devinctum: certus, nunquam desitutum, quia aliquando, publice, grati in te animi mei pignora, proferam. Tenue quidem illud, et quod Magnificentiam Tuam nihil augeat: sed in compensatione: dantis non accipientis, aestimatur conditio. Frugalem vero ex dantis inopia, aequitas vestra, nunquam aspernatur. Vale Generosissime Domine, suppressorum Maecenas, ac me tui officiosissimum, contra invidorum machinas protege.

Clementiae Tuae addictissimus

Petrus à Naaldwijck
D.M. apud Gothob.

Postscriptum brief van Van Naaldwijck aan Von Falkenberg (2 februari 1629)

Deze dingen heb ik vorig jaar geschreven op raad van de burggraaf, volgens wiens overtuiging de rechtvaardigheid van de verschillende punten van mijn rechtszaak tot in kleinigheden bewezen is. Terwille van de geloofwaardigheid van mijn zaak, heb ik toen niets onder was verborgen, maar mijn moeilijke situatie in alle openheid aan het licht gebracht. Ik zou U nu in ernstige overweging willen geven, of een getuigenis dat afgelegd wordt zonder de onzekerheid, veroorzaakt door hoop of vrees, niet te verkiezen is boven een getuigenis dat van een kleingeestig persoon of van een persoon zonder vastberadenheid, midden in de strijd en soms in aanwezigheid van vreeswekkende tegenstanders afgedwongen wordt. Onder dergelijke omstandigheden zal toch niemand een geruigenis van een grotere geldigheid kunnen afleggen dan hij, die krachtens zijn ambt de opdracht heeft raadsleden te verdedigen of aan te vallen, naargelang zij goed of slecht besturen.³ Tenslotte vraag ik U vooral ervoor te zorgen dat niet tot een vooroordeel tegen mij leidt de buitengewone en algemeen beruchte hypocrisie van Elias Gans.⁴ Onder deze hypocrisie schuilt een dergelijke verdorvenheid, als van een Camerinus,⁵ dat hij, toen hij enige tijd geleden ogenschijnlijk als rechter oprad in het raadhuis, zowel door buitenstaanders, als door zijn collega's schuldig bevonden

werd aan flagrante trouweloosheid. Daar de ene hand de andere echter wast en daar zekere raadsleden luide protesten lieten horen, ontveinst men deze trouweloosheid nu weer op listige wijze. Natuurlijk is het deksel van dezelfde makelij als de pot en bevatten de schalen sla van dezelfde kwaliteit. Moge Uwe Genade deze zaken echter goed opnemen, daar zij naar voren gebracht worden, niet met de bedoeling om te bekelen, maar om mij te verdedigen, en daar zij zonneklaar zijn. Vaarwel nogmaals, zeer edele heer, en aanvaard mijn verontschuldigen voor mijn afwezigheid, die veroorzaakt is door ziekte.

Uwe Genade geheel en al toegewijd

Pieter van Naaltwijck

Scripsi haec tunc, ex auctoritate D. Burggravii: cujus calculo, ad apicem usque singula comprobata sunt: in ejus rei fidem, nulla tunc cera oclusi, sed patentia perforanda exhibui. Jam serio expendi velim: an depositum extra spei metusve aleam testimonium, non ei praefendum sit: quod a pusillanimitate, denegatae animi praesentia, ipso in agone quandoque, coram meruendis adversariis extorquetur? Num in hoc casu, valentius dari possit, quam ab eo, qui ex officio au[t] Magistratum defendere tenetur, aut impugnare: prout aut recte, aut secus gubernant. Postremum unice rogo, ne praedictet mihi insignis Eliae Ganssii, et infamis publicae hypercrosis: sub qua tam faeda latet camerina: ut in faciem nuper tum ab aliis, tum a collegis suis, in curia, in judicando apertae perfidiae convictus sit. Sed quia manus manum lavat, quibusdam tamen contra frementibus, artificiose hoc nunc iterum dissimulatur. Nempe est dignum olla operculum, et habet similes labra lactucas. Sed et haec Clementia Vestra boni consulat, quae non carpenti sed defendendi animo proferuntur et meridiana luce clariora sunt. Iterum vale Generosissime domine, et absentiam meam per valetudinem excusa.

Clementiae Tuae addictus ex asse

Petrus a Naaltwijck

NOTEN

- 1 De eerste de beste: bedoeld is Jacob van Dijk.
- 2 Amyclae: stad aan de kust van Campanië. Daar de inwoners niet tijdig gewaarschuwd werden voor de dreiging van een naderende vijand, werd de stad onverhoeds ingenomen.
- 3 Bedoeld is Jacob van Dijk.
- 4 Elias Gans (?-1648): Nederlander, raadslid van Goreboig 1627-1637.
- 5 Scribonianus Camerinus, een zeer verdorven persoon, beschreven in Tacitus, *Historiae* II, 72.

BIBLIOGRAFIE

- Aa, A.J. van der, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden* (Haarlem 1852-1878).
- Aelianus, *De natura animalium libri XVII*. Loeb classical library (A.F. Scholfield). 3 vols. (Londen 1971-1972).
- Agricola, Georgius, *De natura fossilium libri X*. Die Mineralien. Übersetzt und bearbeitet von Georg Fraustadt, in Verbindung mit Hans Prescher (Berlijn 1958).
- Agricola, Georgius, 'De mensuris et ponderibus Romanorum atque Graecorum libri V'. In: *Schriften über Maße und Gewichte*. Übersetzt von Georg Fraustadt und Walter Weber (Berlijn 1959).
- Ahnlund, N.G., *Axel Oxenstierna intill Gustav Adolfs död* (Stockholm 1940).
- Åkesson, M., 'Bibliographie vétérinaire Lenbom', *Svensk Veterinärtidning* (1975) nr. 13-14.
- Albertus Magnus, *De animalibus libri viginti sex* (Venetië 1519).
- Almquist, Helge, *Göteborgs Historia*. Deel I (Göteborg 1929).
- Andel, M.A. van, 'De aderlating in theorie en practijk. I. De humoraalpathologie', *Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde* 12 (1932) 181-201.
- Arcacus, F., *De recta curandorum vulnerum ratione* (Antwerpen 1574).
- Aristoteles, *Historia animalium*. Loeb classical library (A.L. Peck), vol.II (Londen 1984).
- Aristoteles, *De generatione animalium*. Loeb classical library (A.L. Peck) (Londen 1979).
- Aristoteles, *Aristotelis Historia animalium*. Collection Guillaume Budé (P. Louis). Tome III (Parijs 1969).
- Barlaeus, Caspar, *Epistolarium liber* (Amsterdam 1667).
- Bartisch, George, *Augendienst* (Dresden 1583). [Reprint Londen 1966].
- Bayet, J., *Operationslehre*. Vijfde druk (Wenen 1923).
- Bekkers, J.F.A. (ed.), *Correspondence of John Morris with Johannes de Laet (1634-1649)* (Assen 1970).
- Berns, J.B., *Namen voor ziekten van het vee. Een dialectografisch onderzoek in het gebied van het Woordenboek van de Brabantse en dat van de Limbursche dialecten*. Proefschrift Nijmegen (Amsterdam 1983).
- Bibliotheca Boerhaaviana* (Leiden 1739).
- Birrell, T.A., *The Library of John Morris: the reconstruction of a seventeenth-century collection* (Londen 1976).
- Blancardus, St., *Lexicon novum medicum graeco-latium* (Leiden 1702).
- Botallus, L., *De curatione per sanguinis missionem liber* (Antwerpen 1583).
- Bourgelat, C., *Éléments d'hippiatrique* (Lyon 1750).
- Bourgelat, C., *De Kunst van het oordeelen over Paarden* (Amsterdam, Harlingen 1770).
- Briels, J.G.C.A., *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de republiek der verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630* (Nieuwkoop 1974).
- Caracciolo, Pasqual, *La gloria del cavallo* (Venetië 1567).
- Cardanus, Hieronymus, *De rerum varietate libri XVII* (Bazel 1557).
- Cardanus, Hieronymus, *De subtilitate libri XXI* (Bazel 1582).
- Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius, *Variarum libri XII* (Parijs 1583).
- Celsus, Aulus Cornelius, *De medicina*. Loeb classical library (W.G. Spencer), 3 vols. (Londen 1948-1961).
- Cicero, *Epistolae ad familiares*. Loeb classical library (W. Glynn Williams), vol.II (Londen 1983).
- Cicero, *De officiis*. Loeb classical library (W. Miller), 11e druk (Londen 1990).
- Clusius, Carolus, *Rariorum plantarum historia* (Antwerpen 1601).
- Coer, P.A. van, *Foelugt of Heylsamen Remedien voor alderhande Sieckten en Accidenten die de Paerden soude konnen overkoomen* ('s-Gravenhage 1688).

- Columella, Lucius Junius Moderatus, *De re rustica libri XII*. Loeb classical library (E.S. Forster, E.H. Heffner). vol.II. 2e editie (Londen 1968).
- Corpus Hippiatricorum Graecorum*. Bibliotheca Teubneriana (C.Hoppe en E. Oder). Twee delen (Leipzig 1924-1927).
- Crescentiis, Petrus de, *In commodum ruralium libri XII* (Bazel 1557).
- Deursen, A.Th. van, *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldebarneveldt*. Tweede druk (Franeker 1991).
- Dictionary of national biography. The*. (Londen-Oxford 1908-1986).
- Dio Cassius, *Historiae Romanae*. Loeb classical library (E. Cary). vol.IX (Londen 1982).
- Dioscorides, Pedanius, *Des Pedanios Dioskurides aus Anazarbos Arzneimittellehre in fünf Büchern*. Übersetzt und mit Erklärungen versehen von J. Berendes (Stuttgart 1902).
- Dizionario biografico degli Italiani* (Rome 1960-).
- Dodonaeus, Rembertus, *Cruijdeboek*. Tweede uitgave (Antwerpen 1563).
- Dongen, J.A. van, 'De incunabelen en postincunabelen in de bibliotheek der Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst'. In: *Medisch Contact* 1964-1970.
- Driesch, A. von den, *Geschichte der Tiermedizin* (München 1989).
- Ernout, A. en A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*. 2 Delen. 4e druk (Parijs 1959-1960).
- Euripides, *Fabulae*. Oxford Classical Texts (G. Murray). Tomus I (Oxford 1963).
- Ferwerda, A., *Catalogus universalis cum pretiis. De Latijnsche boeken in Quarto* (Leeuwarden c.1779).
- Fischer, K.D., 'The first Latin treatise on horse medicine and its author Pelagonius Saloninus', *Medizinhistorisches Journal* 16 (1981) 215-226.
- Friedberger, F. en E. Fröhner, *Lehrbuch der speziellen Pathologie und Therapie der Haus-thiere*. 2 Banden. Tweede druk (Stuttgart 1889).
- Frijhoff, W.Th.M., *La société néerlandaise et ses gradués 1575-1814* (Amsterdam 1981).
- Fröhner, R., *Kulturgeschichte der Tierheilkunde*. 3 Banden (Konstanz 1952, 1954, 1968).
- Fugger, Marcus, *Von der Gestütere*y (Frankfort 1584).
- Gellius, Aulus, *Noctes Atticae*. Loeb classical library (J.C. Rolfe). vol.I. 2e editie (Londen 1970).
- Genaust, H., *Etymologisches Wörterbuch der botanischen Pflanzennamen* (Bazel-Stuttgart 1976).
- Gerth van Wijk, H.L., *A dictionary of plant names*. 2 vols. (Den Haag 1911-1916).
- Gesner, C., *Historiae animalium libri V* (Zürich 1551-1587).
- Geurts, P.A.M., *Voorgeschiedenis van het Statencollege te Leiden 1575-1593* (Leiden 1984).
- Gids voor geneeskrachtige planten*. The Reader's Digest (Amsterdam-Brussel 1979).
- Grisone, F., *Ordini di cavalcare* (Napels 1550).
- Haskins, Ch.H., *Studies in the History of Mediaeval Science* (Cambridge, V.S. 1924) p. 242-271 en p. 299-326.
- Henkel, A. en Albrecht Schöne (eds.), *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts* (Stuttgart 1967).
- Hering, E. von, *Hering's Operationslehre für Tierärzte*. Vijfde druk (Stuttgart 1891).
- Hermerus, Claudius, *Claudii Hermeri Mulomedicina Chironis*. Bibliotheca Teubneriana (E. Oder) (Leipzig 1901).
- Herodotus, *Historiae*. Oxford Classical Texts (C. Hude). Tomus I. 3e editie (Oxford 1988).
- Heurnius, Joannes, *Institutiones medicinae* (Hanoviae ad Moenum 1593).
- Heurnius, Joannes, *De febribus liber* (Leiden 1598).

- Heurnius, Joannes, *Hippocrates, Aphorismi*. Griekse tekstuitgave, Latijnse vertaling en commentaar (Leiden 1601).
- Homerus, *Ilias*. Oxford Classical Texts (D.B. Monro, T.W. Allen). Tomus II. 3e editie (Oxford 1988).
- Homerus, *Odyssee*. Oxford Classical Texts (T.W. Allen). Tomus II. 2e editie (Oxford 1987).
- Iunius, Hadrianus, *Nomenclator, omnium rerum propria nomina variis linguis explicata indicans* (Antwerpen 1567).
- Jager, H. de, 'De Remonstranten en Contra-Remonstranten in het land van Voorne, in 't bijzonder te Brielle, in de jaren 1612-1619'. *Archief voor de Nederlandsche Kerkgeschiedenis* III (1889) 337-399. *Ibidem* IV (1893) 196-220.
- Jager, H. de, 'Bijdrage tot de geschiedenis van het vaderlandsche Schoolwezen'. *De Navorscher* 43 (1893) 456.
- Jager, H. de, 'Verweerschrift van den contra-remonstrantschen predikant Willem Crijsz. door de Brielsche regering afgezet en verbannen'. In: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht* 17 (1896) 107-294.
- Jager, H. de, *De Brielsche vroedschap 1618-1794* (Rijswijk 1904).
- Kiliaan, C., *Etymologicum Teutonicæ Linguae sive Dictionarium Teutonico-Latinum*. Derde editie (Antwerpen 1599).
- Knuf, A. en J., *Amulette und Talismane* (Keulen 1984).
- Kroon, H. M. en R.H.J. Gallandat Huët, *Hoefkunde, hoefbeslag*. Zevende druk (Almere 1988).
- Kroon, J.F., *Bijdrage tot de geschiedenis van het geneeskundig onderwijs aan de Leidsche universiteit 1575-1625* (Leiden 1911).
- Leclainche, E., *Histoire illustrée de la médecine vétérinaire*. Deel I en II (Parijs 1955).
- Leeman, A.D., *Orationis Ratio*. Tweede druk (Amsterdam 1973).
- Lemery, Nicolas, *Cours de chymie: contenant la manière de faire les opérations qui sont en usage dans la médecine, par une méthode facile* (Leiden 1716).
- Lemery, Nicolas, *Pharmacopée universelle* (Amsterdam 1717).
- Lemery, Nicolas, *Woordenboek of algemeene verhandeling der enkele droogheren* (Rotterdam 1743).
- Lexikon des Mittelalters*. Artemis Verlag (München, Zürich 1980-).
- Lindeboom, G.A., *Boerbaave. The man and his work* (Londen 1968).
- Lochneysen, G.E., *Von Zeunen. Gründlicher Bericht des Zeunens und ordentliche Auftheilung der Mundstück und Stangen, wie dieselben nach eines jeden Pferds arth und eigenschafft sollenn gebraucht werden* ([Göttingen] 1588).
- Mennessier de la Lance, G.R., *Essai de bibliographie hippique*. Twee delen (Parijs 1915, 1917).
- Meursius, Joannes, *De puerperio syntagma*. Tweede editie (Leipzig 1785).
- Molhuysen, P.C., *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit. (Rijks-geschiedkundige publicaties XX en XXIX)*. 's-Gravenhage 1913, 1916).
- Morton, A.G., *History of botanical science* (Londen, New York 1981).
- Moulé, I., 'Histoire de la Médecine vétérinaire'. In: *Bulletin de la Société centrale de la médecine vétérinaire* 76 (1923) 364.
- Naaldwijck, Willem Crijsz. van, 'Notitie van de kerckelicke saecken, gevallen in Den Briel ende Lande van Voorn 'tzedert den jare 1600'. In: *Archief voor de Nederlandsche Kerkgeschiedenis* III (1889) 357-399.
- Nieuw-Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (Leiden 1911-1937). [Repr. Amsterdam 1974].

- Nieuwentyt, B., *Het regt gebruik der wereltbeschouwingen, ter overtuiging van ongodisten en ongehoorigen aangetoont* (Amsterdam 1715).
- Nouvelle biographie générale* (Parijs 1855-1866).
- Numan, A., 'Redevoering over de Vee-artsenijkunde en de Inrigting van derzelver Onderwijs, overeenkomstig met het belang der Maatschappij'. In: *Veeartsenijkundig Magazijn* 1 (1827) 1-77.
- Numan, A., *Geschiedenis der veeartsenijkunde en beschrijving van 's Rijks veeartsenijschool, te Utrecht* (Utrecht 1827).
- Obel, Matthias de V., *Kruydtboeck* (Antwerpen 1581).
- Paimans, W.J., 'De veeartsenijkunde in Nederland vóór de stichting der Veeartsenijschool te Utrecht'. In: [W.J. Paimans e.a.], *Een eeuw veeartsenijkundig onderwijs* (Utrecht 1921).
- Paracelsus, *Die groote Chirurgie. Ghetranslatcort wt den hoochduytischenersten gedruckten exemplare van D. Paracelsus huantschrift, duer M. Pieter Volck Holst Chirurgus* (Antwerpen 1556).
- Pauw, Petrus, *Primitiae anatomicae. De humani corporis ossibus* (Leiden 1615).
- Pelagonius, *Arv veterinaria*. Bibliotheca Teubneriana (K.D. Fischer) (Leipzig 1980).
- Perino, W., *Die Pferdearzneibücher des ausgehenden Mittelalters und der beginnenden Neuzeit* (München 1957).
- Plato, *Oeuvres complètes*. Collection Guillaume Budé (A. Croiset). Tome II. 5e édition (Parijs 1966).
- Plinius, *Naturalis Historia*. Ioeh classical library (H. Rackham, W.H.S. Jones, D.E. Eichholz). 10 vols. (Londen 1966-1975).
- Pluvinel, A. de, *Manege royal* (Parijs 1624).
- Praestantium ac eruditorum errorum epistolae ecclesiasticae et theologicae, quarum longe major pars scripta est a Jac. Arminio, Joan. Uytenbogardo e.a.* Derde editie (Amsterdam 1704).
- Prandl, W., 'Die erste Ausgabe von Georg Engelhart Löhneyß' Bericht vom Bergwerck', *Zeitschrift für Bücherfreunde* (1935) 15-20.
- Püttmann, H., *Geschichte des cauterium attuale in der Veterinärmedizin* (Dresden 1918).
- Rieck, W., 'Tieraugenheilkunde im Wandel der Zeiten'. In: *Veterinärhistorisches Jahrbuch* 8 (1936) 7-9.
- Reuschl, R., *Geschichte des cauterium potentiale in der Veterinärmedizin* (Dresden 1919).
- Römelingh, I., *Een rondgang langs Zweedse archieven* (S-Gravenhage 1986).
- Rösslin, Eucharius, *On minerals and mineral products. Chapters on minerals from his 'Kreuterbuch'*. Critical text, English translation, and Commentary by Johanna Schwind Belkin and Earle Radcliffe Caley (Berlijn-New York 1978).
- Roth, R., *Die Pferdeheilkunde des Jordanus Ruffus* (Berlijn 1928).
- Ruffus, Jordanus, *Jordanus Ruffi Hippiaatria nunc primum edente Hieronymo Molin* (Padua 1818).
- Ruini, Carlo, *Anatomia del cavallo, infermità et suoi rimediti* (Bologna 1598).
- Rusius, Laurentius, *Hippiatria* (Parijs 1532).
- Scaliger, Julius Caesar, *Poetices libri septem* (Lyon 1561).
- Scaliger, Julius Caesar, *Exotericarum exercitationum liber XV de subtilitate* (Frankfort 1576).
- Scaliger, Julius Caesar, *Aristoteles, Historia de animalibus* (Toulouse 1619).
- Schneider, W., *Lexikon zur Arzneimitttelgeschichte*. 9 Bänden (Frankfurt am Main 1968-1975).
- Schnier, L., *Die Pferdeheilkunde des Laurentius Rusius* (Berlijn 1937).
- Schrader, G.W. en F. von Hering, *Biographisch-literarisches Lexicon der Thierärzte aller Zeiten und Länder* (Stuttgart 1863).

- Scott, F.D., *Sweden: the nation's history* (Minneapolis 1977).
- Seligmann, S., *Der böse Blick und Verwandtes* (Berlijn 1910).
- Seligmann, S., *Die Zauberkraft des Auges und das Berufen* (Hamburg 1922).
- Seligmann, S., *Die magischen Heil- und Schutzmittel aus der unbelebten Natur* (Stuttgart 1927).
- Seneca, Lucius Annaeus, *Ad Lucilium epistolae morales*. Loeb classical library (R.M. Gummere), vol. II. 4e druk (Londen 1962).
- Seuter, Mang, *Ein vast schönes und nützliches Büch von der Rossartzney* (Augsburg 1588).
- Siegel, R.E., *Galen's system of physiology and medicine* (Bazel-New York 1968).
- Skrutkowski, Michael (red.), *Den Svenska Historien*. Deel IV (Stockholm 1967).
- Slicher van Bath, B.H., *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850)* (Utrecht-Antwerpen 1960).
- Smet, Jacobus de, *Den luthof van het cureren der peerden* (Antwerpen 1685).
- Smith, Fr., *The early history of veterinary literature and its British development*, vol. I (Londen 1976).
- Solleysel, Jacques de, *Le parfait mareschal* (Parijs 1664).
- Sophocles, *The fragments of Sophocles*. Edited by A.C. Pearson, vol. II (Cambridge 1917).
- Stenström, T., *Läkekonstens och hälsvårdens förträdare i Göteborg under 1600- och 1700-talet jämte historik över stadens Medicinalverk och Sundhetsväsen* (Göteborg 1929).
- Stüwer, W. (ed.), 'Die Reichsabtei Werden an der Ruhr'. In: *Germania Sacra*, N.F. 12 (Berlijn-New York 1980).
- Suetonius, *Vita Caesarum*. Loeb classical library (J.C. Rolfe), vol. I. Zevende druk (Londen 1970).
- Svenskt Biografiskt Lexikon (Stockholm 1918-).
- Thirsk, J., *Horses in early modern England: for service, for pleasure, for power*. University of Reading. [The Stenton Lectures]. (1978).
- Thomas, K., *Het verlangen naar de natuur: de veranderende houding tegenover planten en dieren, 1500-1800* (Amsterdam 1990).
- Thurm, W., *Über den Gebrauch des Haarseils in der Veterinärmedizin* (Dresden 1919).
- Topsell, E., *The Historie of foure-footed beastes* (Londen 1607). [Facsimile editie Amsterdam 1973].
- Vandenbussche, L., *Onze volkstaal voor kruiden en artsensijen* (Menen 1955).
- Varro, Marcus Terentius, *Rerum rusticarum libri III*. Loeb classical library (W.D. Hooper, H.B. Ash), 2e editie (Londen 1979).
- Vegetius, Flavius, *Artis veterinariae sive mulomedicinae libri quatuor* (Bazel 1528).
- Vegetius, Flavius, *P. Vegeti Renati Digestorum Artis Mulomedicinae libri*. Bibliotheca Teubneriana (E. Lommatszsch) (Leipzig 1903).
- Vergilius, *Georgica*. Collection Guillaume Budé (E. de Saint-Denis) (Parijs 1956).
- Vergilius, *Aeneis*. Collection Guillaume Budé (J. Perret), 3 Delen (Parijs 1977-1980).
- Vermij, R.H., *Secularisering en natuurwetenschap in de zeventiende en achttiende eeuw: Bernard Nieuventyr* (Amsterdam 1991).
- Verriën, Nicolas, *Recueil d'emblèmes, devises, medailles, et figures hieroglyphiques* (Parijs 1696).
- Vesalius, A., *De humani corporis fabrica libri septem* (Bazel 1543).
- Waszink, J.H., 'Het stijlbesef in de laat-antieke en middeleeuwse Latiniteit'. In: *Verzamelde opstellen* (Leiden 1983).
- Wester, J., *Orgaanziekten bij de groote huisdieren* (Utrecht 1935).
- Wester, J., *Geschiedenis der veeartsnijckunde* (Utrecht 1939).

- Winkler, I., 'Pharmakozoologie'. In: A. Tschirch, *Handbuch der Pharmakognosie*. Band I. Tweede druk (Leipzig 1932).
- Wittop Koning, D.A., *2000 jaar gewichten in de Nederlanden* (Lochem 1980).
- Witkam, H.J., *De dagelijkse zaken van de Leidse universiteit van 1581 tot 1596* (Leiden 1969-1975).
- Woordenboek der Oudheid*. Onder redactie van Prof. Dr. J. Nuchelmans e.a. Drie delen (Bussum 1976-1986).
- Worp, J.A., 'Caspar van Baerle. I. Zijne jeugd, studententijd en predikambt (1584-1612)'. In: *Oud-Holland* 3 (1885) 241-259.
- Worp, J.A., 'Caspar van Baerle. II. Barlaeus als onder-regent van het Staten-College (1612-1619)'. In: *Oud-Holland* 4 (1886) 24-36.
- W rangel, E., *De betrekkingen tusschen Zueden en de Nederlanden op het gebied van letteren en wetenschap, voornamelijk gedurende de zeventiende eeuw* (Leiden 1901).
- Xenophon, Περὶ Ἰππικῆς. In: *Scripta Minora*. Loeb classical library (E.C. Marchant). Zesde druk (Londen 1971).
- Zedler, Johann Heinrich, *Großes vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste* (Halle en Leipzig 1732-1754). [Repr. Graz 1961-1964].

REGISTERS

1 ZIEKTEN EN AANDOENINGEN

2 GENEESMIDDELEN VAN PLANTAARDIGE OORSPRONG

2.1 GENEESMIDDELEN VAN MENSELIJKE EN DIERLIJKE OORSPRONG

2.2 GENEESMIDDELEN VAN MINERALE EN CHEMISCHE OORSPRONG

2.3 GENEESMIDDELEN VAN GEMENGDE SAMENSTELLING

I ZIEKTEN EN AANDOENINGEN

De cijfers verwijzen naar de desbetreffende hoofdstukken

- angina XV
 bloedingen III
 buikkoliek VIII, XIII
 cyclus XIV
 diarree II
 droes X
 dysurie XVII
 fistels XXVII
 gallen XXX
 gezwellen (nek, rug, lendenen) XXIV
 groei van nieuw hoefhoorn XXXII
 hartworm XIV
 hectische koorts V
 hoest en dampigheid IX
 hondsdolheid VII
 huidbeschadigingen (nek, rug, lendenen)
 XXIV
 huidontstekingen (aan de ondervoet) XXXI
 huidspleten (aan de ondervoet) XXXI
 huidworm XIV
 ingewandwormen XIII
 ischurie XVII
 kaalheid XXXIII
 kneuzing (spieren) XXI, XXIX
 koorts IV
 kouvatten VI
 kreupelheid (spronggewricht) XXX
 krimpen (van de spieren) XXIX
 krombenigheid XXVIII
 leest XXX
 loslaten van de hoefzool XXXII
 magerheid V
 overhoef, zie supercrescentia XXX
 prolaps van de endeldarm XVI
 robur XXIX
 schurft XIX
 snijwonden aan de spieren XXI
 spat XXX
 spierwonden XXI
 spillen XXX
 staar XII
 steekwonden XXI, XXII
 steekwonden (sporen) XXV
 stijfheid (hals- en nekspieren) XXIX
 supercrescentia, zie overhoef XXX
 sycosis XXXII
 tranende ogen XI
 vergiftigde wonden XXIII
 verrekking (spieren der voorbenen) XXIX
 verstopping I
 verstuiking van de benen XXVIII
 voedingsziekte (graan) VIII
 wonden (algemeen) XX
 wonden (benen en voeten) XXVI
 worm XIV
 worm in het hoofd XIV
 zwelling (aan de borst) XXIX
 zwellingen (hoefzool) XXXII
 zweren (aan de ondervoet) XXXI
 zwerende wonden XX

2 GENEESMIDDELEN VAN PLANTAARDIGE OORSPRONG

- addertong XXXII
 agrimonie V, IX, X, XI, XIII, XIV, XX
 alant V
 aloë III, VII, XIV, XIX, XX, XXXIII
 alruin VII
 alsem IV, XIII, XVII, XXII, XXIV, XXV,
 XXXVI, XXX
 alsemzaad XIII
 ammoniakgom XXXII
 anijs XXIII
 anijszaad VI, VIII
 aquavit XIII, XXIII, XXVII
 Arabisch gom XIX
 azijn III, XVI, XVII, XVIII, XIX, XXI,
 XXII, XXIV, XXVI, XXVII, XXVIII,
 XXXI, XXX, XXXI, XXXII
 azijndroesem XX
 basilicum III, IV
 bedelaarskruid XXVII
 bereklauw XXII, XXIV, XXV, XXVI,
 XXVII, XXX
 bergsteentijm VIII
 betonic VII
 bier XIII
 bierdroesem IX
 biet I, X
 bittere amandelen XXIII
 blauwe knoop XIV
 bloedkruid III
 bonen V, XI, XV, XVII, XXIV
 bonenmeel V, XXI
 bonte salie IV
 brandnetels III, XXII, XXV, XXVI
 brandnetelwortels XXX
 brem X, XIII
 cichorei XI
 citroenkruid IV, VII, XXII
 citroensap XIII
 dadels XVI
 dennehars XX, XXIII
 dille XXI
 drakebloedboom (hars) XX, XXVIII, XXIX,
 XXXII
 duivekervel XIX, XXII, XXVII
 duizendblad III, XX, XXIX
 duizendguldenkruid IV, XXVII
 eikenmos XIV
 eikvaren XXII
 elemi hars XX
 emblische myrobalanen XXXIII
 engbloem XXIII
 engelwortel XXIII
 es (schors) XIX
 essekruid XXIII
 eupatorium IV
 fenegriek IX, X, XXIX
 fijlblad-ooievaarsbek XXIII, XXV
 galbanum XXXII
 galega XIII
 galnoten XIV, XVI, XXXII
 gentiaan VII, XXVII, XXIX
 gentiaanwortel VI, IX, X, XXVII
 gerst V, XV
 gerstemeel XV, XIX, XXI
 gierst V, XXI
 gierst (meig) XXVII
 gist XV
 glaskruid XVII, XXII, XXIV, XXVI, XXX
 granaatappelbast XIV
 groene wilgerakken XIII
 groot hoefblad XIX
 groot hoefblad (wortels) X, XIII, XIX
 guichelheil XXII
 guldenroede XXVII
 hars XXX, XXXI, XXXII
 hars (droge) XX

- hazelnoten (bast) XXXIII
 heekkruid XXIII
 heemst XVII, XXVIII, XXIX, XXX, XXXII
 heemstwortels XV, XXVIII, XXIX, XXX
 heggerank XXII, XXVII, XXVIII
 heliotroop XVII
 hennep XIII
 herderstasje III
 hertsmaut XXI
 holstok XIX
 holwortel XIV, XXIV
 honingklaver XV
 ijzerhard V
 iris XXI, XXVII
 jeneverboomhars XX
 kamfer XX
 kamille VIII, XVII
 kamillebloemen XV
 kamilleolie XXI, XXXII
 kaneel X
 klein hoefblad IV
 kleine bevernel IX, XVII, XXVII
 kleine kaardebol VII
 knoflook X, XXIV
 knoepbloemige watereppe XIX
 knopherik XVII, XXXII
 knopherik (wortels) XIV, XXVII
 komijnpoeder XII
 komijnzaad VI, VIII
 koningskaars XXII, XXX
 koningskaars (wortels) VI, IX, X, XXVII,
 XXX
 kool V, XIII
 koraalkruid XXIX
 koraalmos XIII
 korianderzaad XIII
 kruidnagels X
 kruidslie III, XXXII
 kruisbladwolfsmelk I, IV
 kruiskruid XX
 laserkruid XXVII
 laurierbessen V, XIX
 laurierolie XXIX, XXXI
 lavas XXI
 lelie XVII
 leverkruid V
 lijnolie-droesem XXIX
 lijnzaad I, XV, XVII, XXI, XXIX
 linnen III, X
 linzen XXI
 longkruid IX, X
 loog XIX, XXVII, XXXI, XXXII
 look III, XVI, XVII, XXIV, XXV, XXVI
 maarts viooltje V
 madeliefje XI
 marjolein XXI
 mastiekhars XI, XVI, XX, XXIV, XXVIII,
 XXIX, XXXII
 meekrap XXV
 melisse XXIX
 mirre XIV, XIX, XX, XXI, XXXII
 mirteolie XVIII
 moerasspirea XIII
 mosterd IV
 mosterdzaad XXX, XXXI
 muskaatmoot VII, X, XVII
 nagelkruid XIV
 ogentroost XI, XII
 olijfolie XIII, XIX, XXV, XXVI, XXVIII,
 XXX, XXXI, XXXII
 olijfocht XXVII
 ondergedoken moerasscherm XXX
 opopanax XXI
 paardestaart III
 papier XXIV
 peper X, XII
 peterselie XVII
 peulvruchten IX
 pijpbloem XX, XXII, XXVII
 populierwortels XXX
 riet XIII
 rode kool XXIV, XXVI
 rogge I, XIII
 roggemeel XXIV
 ronde pijpbloem XXVII
 rozemarijn XX, XXXI
 rozenazijn XXXI
 rozenolie XVIII, XXI, XXIII, XXIV, XXIX,
 XXX
 rozenwater XXVII, XXXI

- rozijnen XV
 saffraan XX, XXI
 sagapenum XXI
 salie IV, VII
 sarcocolla gom XX
 scabiosa XIV, XIX
 scammoniaplant (gomhars) XIX
 scherpe clematis XXXI
 selderij VII, XV
 sint-janskruid XIII, XXI, XXIII
 smeerwortel XXII, XXXII
 spring-komkommer XXVII
 stalkruid XVII
 stinkende gouwe XII, XXII
 stuifmeel XXI
 tabaksbladeren XIX
 tabaksplant XX, XXIV
 tarwe V, IX
 tarwemeel XIV, XVII, XXI, XXIV,
 XXVI, XXVII, XXXI
 tarwzemelen V, XXVIII, XXIX, XXX,
 XXXI, XXXII
 teer III, XX, XXIV, XXX, XXXI
 teer (droog) XIV
 teer (ongezuiverd) XXVIII, XXIX, XXXII
 teer (verbrand) XVI
 teer (vloeibaar) XV, XVIII, XXXII
 teerolie XIX
 terpentijn XIX, XX, XXI, XXVI, XXIX,
 XXXI, XXXII
 tormentil XXIII
 tragacantgom XIV
 ui XVII, XX
 valeriaan XIV
 varen XXVI
 varenwortels XIX, XXIV, XXVI
 varkensbrood V, X, XIX, XXI, XXV,
 XXXII
 varkensgras III
 venkel V, VIII, XVII
 venkelsap V, XI, XII
 venkelzaad VI, VIII
 vermolmd eikenhout XIV
 vijfvingerkruid XIX, XXIV
 vijgen XV
 vioolhars XXVIII, XXIX, XXXII
 virginische slangewortel XXIII, XXVII
 vlasleeuwebek XVII
 vlier III, IV, V, XXVI
 vlier (meig) XXVII
 waterganander XIII
 waterleliewortels XXX
 watermeloen I
 waterpeper XXIV, XXVI
 weegbree III, IV, XIV, XIX, XXVII
 wierook III, XI, XIV, XVI, XIX, XX, XXI,
 XXIV, XXVIII, XXIX, XXXII
 wijn XVI, XVII, XVIII, XX, XXI, XXIII,
 XXIV, XXVI, XXIX, XXX, XXXI, XXXII
 wijnazijn XXIV
 wijndroesem XX, XXX
 wijnruit VII, XI, XII, XVII, XXI, XXV,
 XXX
 wijnstokranken XXI
 wild vlas XXIII
 wilde kaardebol VII
 wilde kool XXII
 wilde papaver XXII
 wilg (wortels) XXXIII
 wit nieskruid XIX
 witte gember XII
 witte waterkers XVII
 witte wierook XIX, XXXII
 wolfsmelk IV, X, XXI
 zeeajuin IV, XXIX
 zengroen V
 zevenboom V, XVII, XIX, XX
 zoethout XV
 zuurbes XXII
 zwart nieskruid (wortels) IX, X, XXVII
 zwart nieskruid (stuifmeel) XX
 zwarte wijn XXVII

2.1 GENEESMIDDELEN VAN MENSELIJKE EN DIERLIJKE OORSPRONG

- bevergeil IV, XXVIII
 bijen XXXIII
 boter IV, VI, VIII, XVII, XXII, XXVI,
 XXIX, XXX, XXXI, XXXII
 duivebloed III
 ei X
 ei (hardgekookt) XXXI
 eierdooiers XIV, XIX, XXI
 eierschalen XIV
 eiwit III, XI, XIV, XX, XXIV, XXVII,
 XXX, XXXI, XXXII
 ekster XI
 ganzemest XXII, XXXI
 ganzever V, XV, XVII, XXI
 geitemest XV
 hamelmest XXIV
 hamelvet XXVII, XXIX, XXXII, XXXIII
 hanemest XXIII
 hazehaar III, XX
 hazever XXII, XXIII
 hertshoorn XIV, XVI
 hoendermest XXIII
 hoendervet XV, XXI
 hondevet V, XVII
 honing I, IV, VIII, XI, XII, XIV, XV,
 XVII, XX, XXI, XXII, XXIII, XXIV,
 XXVI, XXVII, XXIX, XXXI, XXXII
 honingwater XII, XV
 inktvisbotten XII
 kabeljauwen I
 kikker III, XXVII
 kociemelk I
 kociemest V, XXX
 konijnvet XVII
 leer van sandalen XXIV
 mest IX, XXX
 mest van een graserend zwijn III
 moeraskikker XII
 mol XII
 paardemest III, XXIV
 ramsvet XXXI, XXXII
 regenwormen XXI, XXII, XXIX, XXX
 regenwormolie XXX
 riviervissen I
 rundvlees XXIV
 schapegal XII
 schapemest XXVI
 slakken III, V
 slakkevlees XXI, XXII
 slang XXVII
 slangehuid XXII
 Spaanse vliegen XXVII, XXXI
 spek V
 spinnewebben XXII, XXVI
 spons III
 uitwerpselen van bijen XXII, XXXIII
 uitwerpselen van honden, witte XV
 uitwerpselen van mensen XXX
 urine XIX, XXVI, XXXI
 urine, oude IX, XX
 urine, van een cholerisch man XXIX
 urine, van een jongen XII
 urine, van een man XII
 varkensbloed X
 varkenshuid XXX, XXXI
 varkensmest XXXII
 varkensvet XV, XVII, XXII, XXIV, XXVI,
 XXVII, XXVIII, XXIX, XXX, XXXI,
 XXXII
 was XX, XXI, XXIII, XXIV, XXVI,
 XXVIII, XXX, XXXII
 witte was XXVIII, XXXI, XXXII
 zeespons XXXII
 zwaluwen XV, XXII
 zwaluwmest XV
 zwaluwkoppen XII

2.2 GENEESMIDDELEN VAN MINERALE EN CHEMISCHE OORSPRONG

aluin	XI, XII, XXVII, XIX, XX, XXVII, XXX, XXXII	operment	X, XXVII, XXXI
aluinwater	XII, XX, XXVII	pekel	XIX, XX, XXV, XXXI
antimoon	XI	puimsteen	XIV
Armeense kleiaarde	XIV, XXXII	roet	XIV, XXII, XXVI, XXXI
baksteen	XXX	rood koperoxyde	XII, XX
bitumineuze grasgrond	XXX	steenzout	XII, XXX, XXXI
buskruit	XIX	vitriool	XIX
Cimolische aarde	XXX	vitrioololie	XIII, XX
gebluste kalk	XXI	wijnsteen	XII, XVIII, XIX, XX, XXIX, XXX, XXXI, XXXII
gips	XIV, XX	wijnsteenolie	XXIX
kalkwater	XXVII	zegelaarde	XX
kopergroen	XIX, XXX, XXXI, XXXII	zinkoxyde	XI, XXI, XXVII
koperpyriet	XIX	zout	IV, V, VIII, IX, X, XIII, XIV, XVI, XVII, XX, XXI, XXII, XXIII, XXIV, XXVI, XXVII, XXX, XXXI, XXXII
koperschiffers	XIX	zwartsel van schoenmakers	XIV, XXVII
krijt	XVII, XXVI	zwavel	X, XIV, XIX, XXX, XXXI
kwikprecipitaat	XX, XXVII	zwavel (natuurlijke)	XIX, XXI
kwiksublimaar	XXVII	zwavelolie	XIII, XX
kwik/zilver	XIX		
leem	XXIV, XXV		
loodglit	XIX, XX, XXVII, XXXI		
ongebbluste kalk	XVII, XX, XXIV, XXXI, XXXII		

2.3 GENEESMIDDELEN VAN GEMENGDE SAMENSTELLING

mithridatum	XXIII	triakel	IV, XIII, XXIII
-------------	-------	---------	-----------------

